

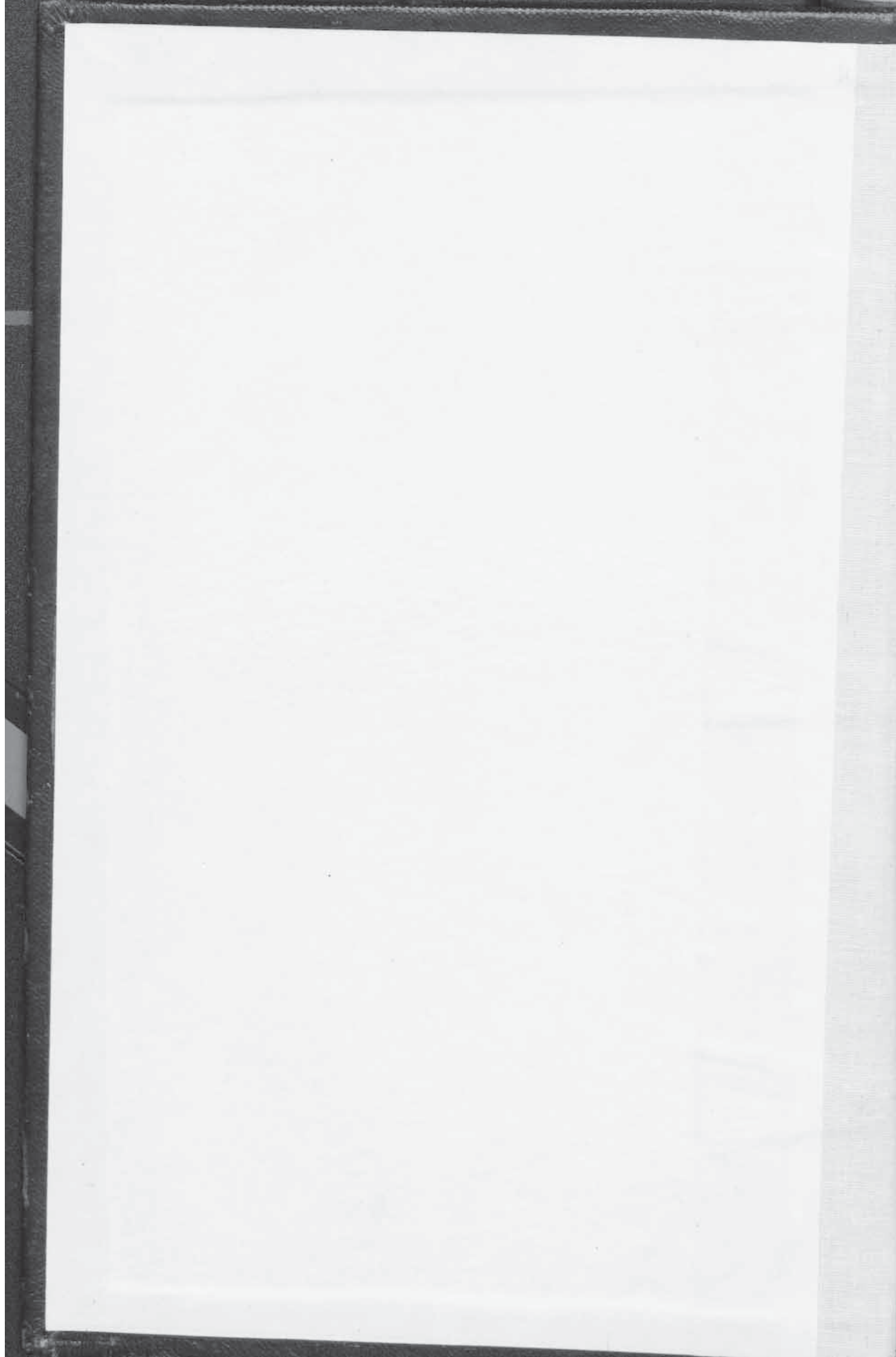
Национална и универзитетска библиотека
"Св. Климент Охридски" - Скопје

PC II 102/1931/1932

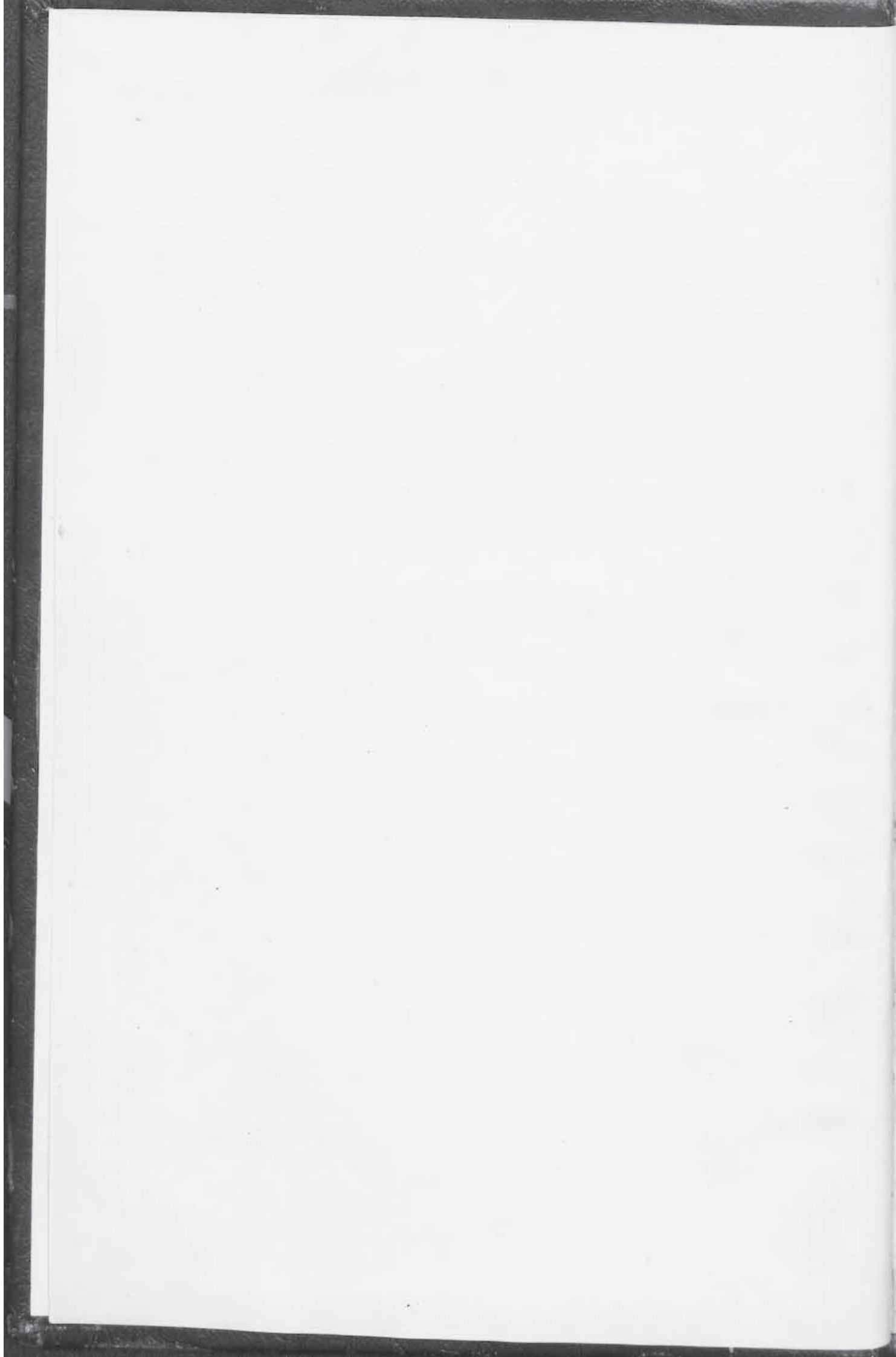


11942000689

COBISS O



Rp. I - 102 / VII - 1-4



Народна и универзитетска
библиотека — Скопје

ЧС. II 71/VII

шв. 689/942

шр. ... шв. ...

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА VII, КН. 1.

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE VII, FASC. 1.

ДАРЪ

ОТЪ

МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ



СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUSCHOFF

1931

ИЗДАНИЯ

НА МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ ИСТИНТУТЪ

I. ОТДЪЛНИ КНИГИ:

Зора Здравева, Съчинения на Р. Жинзифовъ. 1927, стр. 133, ц. 50 л.

Хр. Силяновъ, Писма и изповѣди на единъ четникъ. 1927, стр. 211, цена 50 лева.

Л. Милетичъ, Документи за противобългарскитѣ действия на сръбскитѣ и гръцкитѣ власти въ Македония презъ 1912—1913 г., 293. 1929. Цена 100 лева.

Проф. А. М. Селищев, Полог и его българское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки северозападной Македонии (С этнографическою картой Полога). Цена 150 лева.

Мария Милетичъ-Букурещлиева, Македония въ българската поезия. 1929, стр. 227, ц. 60 лева.

Г. Ст. Кандиларовъ, Българскитѣ гимназии и основни училища въ Солунъ. 1930, стр. 200+VIII. Цена 60 лева

L. Milétitch, Documents relatifs aux actions antibulgares des pouvoirs serbes et grecs en Macédoine au cours de l'année 1912—1913, p. 300. 1929. Prix 130 leva.

D. Iaranoft, La Macédoine Économique. Avec une carte. Sofia, p. 211. Prix 100 leva.

Проф. А. М. Селищев, Славянское население в Албании. (С иллюстрациями в тексте и с картою Албании). София, 1931, стр. 352, ц. 120 лв.

Добри Христовъ, 66 народни пѣсни на македонскитѣ българи. Събрани и разработени съ съпроводъ на пиано. — (Dobri Christov, 66 chansons populaires des Bulgares macédoniens. Recueillies et transcrites avec accompagnement de piano). — София, 1931, стр. 172, цена 150 лева

II. „МАТЕРИЯЛИ ЗА ИСТОРИЯТА НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ“.

Кн. I—IX. Съобщава Л. Милетичъ:

Книга I. Въстаническото движение въ югозападна Македония. По спомени на Славейко Арсовъ, 1925, стр. 136, цена 20 лева.

Книга II. Освободителната борба въ Костурско. По спомени на Пандо Кляшевъ, 1925, стр. 136, ц. 25 л.

Книга III. Борбата въ Костурско и Охридско (до 1904 г.). По спомени на Иванъ Поповъ, Смиле Войдановъ, Деянъ Димитровъ и Никола Митревъ, 1925, стр. 155, ц. 30 л.

Книга IV. Къмъ борбитѣ на югозападна Македония (Кичевско, Битолско, Леринско, Преспанско, Дебърско). По спомени на Лука Джеровъ, Георги Попъ Христовъ, Ангелъ Андреевъ, Георги Папанчевъ и Лазаръ Димитровъ. 1926, стр. XIV+146, ц. 30 л.

Книга V. Спомени на Дамянъ Груевъ, Борисъ Сарафовъ и Ив. Гарвановъ, 1927, стр. XII+136, ц. 30 л.

Книга VI. Солунскиятъ атентатъ и заточеницитѣ въ Фезанъ. По спомени на Павелъ П. Шатевъ, 1927, стр. 155, ц. 30 л.

Книга VII. Движението отсамъ Вардара и борбата съ върхотѣ. По спомени на Яне Сандански, Черньо Пѣевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкарровъ, 1927, стр. 193, ц. 35 л.

Книга VIII. Спомени на Гьорчо Петровъ, 1927, стр. 208, ц. 35 л.

ДАРЪ
ОТЪ
МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

МАКЕДОНСКИ ПРЕГЛЕДЪ

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА, ЛИТЕРАТУРА И ОБЩЕСТВЕНЪ ЖИВОТЪ

PC II 102/1931/1932
ИЗДАВА

МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

ГОДИНА VII, КН. 1.



689/42

REVUE MACÉDONIENNE

ÉDITION

DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE MACÉDONIEN

ANNÉE VII, FASC. 1.



СОФИЯ — SOFIA

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — IMPRIMERIE P. GLOUSCHOFF

1931

Народна библиотека — София

Д Инв. № 689/1942

ДАРЪ

ОТЪ *Македон. Уел-*
Кенъ Кметов

Съдържание:

Ст. Романски, Имената на нѣкои македонски градове. — 5. Велесъ	1
Юрд. Трифоновъ, Къмъ историята на членнитѣ форми въ българския езикъ.	7
Л. Милетичъ, Издигането на кравая въ обряда на семейната „служба“ и „слава“	28
Проф. А. М. Селищев, Говори области Скопья	33
Ангелъ Даскаловъ, Изъ миналото на Неврокопско.	83
Божилъ Райновъ, Спомени отъ Солунъ (1881—1883).	117

Рецензии и книжовни вести

А. Тошевъ, Балканскитѣ войни. Томъ втори (5 октомврий 1912 г. — 16 септемврий 1913 г. ст. ст.). София, 1931, 8°, 495 с. — Рец. отъ Л. Милетичъ	125
Vasile N. Christu, I. Ochrida în secolul al XIX-lea de punct vedere istoric și cultural; II. —, Ocupațiile populației din Ochrida în secolul al XIX-lea; III. —, Emigririle populației din Ochrida în Serbia Veche. Печатани въ „Graiul românesc“, anul IV. București, 1930 — (95—122, 161—174, 195—200). — Рец. отъ Ст. Романски	143
Станоје М. Мијатовић, Ресава. Печ. въ Сръбски етнографски сбор- никъ № XLVI. Београд, 1930, 8°, 97+239. — Рец. отъ Ст. Ро- мански.	149
Jacques Ancel, La Macédoine, son évolution contemporaine. Paris, 1930, гол. 8°, 352. Съ 45 фигури и карти въ текста, 190 карти и фотографии извънъ текста и една голѣма карта на Маке- дония. — Рец. отъ Дим. Ярановъ.	151
Dr Herbert Louis, Morphologische Studien in Südwest-Bulgarien. Stuttgart, 1930, 8° 119. — Рец. отъ Г. Гунчевъ	160
Добри Христовъ, Шестдесетъ и шесть народни пѣсни на ма- кедонскитѣ българи. Събрани и разработени съ съпроводъ на пиано отъ —, Издание на Македонския наученъ институтъ. София 1931, гол. 8° 172. — Рец. отъ Любомиръ Романски	167
Ст. Чилингировъ, Български читалища преди Освобождението. Приносъ къмъ историята на българското възраждане. София, 1930, 8° с. 638. — Рец. отъ К. Мирчевъ.	174
Французко резюме на съдържанието на книгата.	177—202

Table des matières

St. Romansky, Les noms de quelques villes de la Macédoine. — 5. Vélès	1
Iordan Trifonov, Apport à l'histoire des formes de l'article dans la langue bulgare	7
L. Milétitch, L'élévation du Kravaï (pain rond rituel) dans le rite de la „sloujba“ et de la „slava“ familiales.	28
Prof. A. M. Sélichtchev, Les parlers dans la région d'Uskub	33
Anguel Daskalov, Sur le passé de Névrokop et ses environs	83
Bojil Raïnov, Souvenirs de Salonique (1881—1883)	117

Comptes rendus

A. Tochev, Les Guerres balkaniques. Second volume. (5 octobre 1912 — 6 septembre 1913 vieux style). Sofia 1931, 8°, 405. — Compte rendu de L. Milétitch	125
Vassile N. Christu, I. — Ochrida în secolul al XIX-lea de punct vedere istoric și cultural; II. —, Ocupațiile populației din Ochrida în secolul al XIX-lea; III. —, Emigririle populației din Ochrida în Serbia Veche. Publié dans le „Graiul românesc“ A. IV. 1930. Bucarest. — Compte rendu de St. Romansky.	143
Stanojé M. Mijiatovitch, La Ressava. Publié dans le Recueil Ethno- graphique Serbe № XLVI. Belgrade, 1930, 8°, 97+239. — C. r. de St. Romansky	149
Jacques Ancel, La Macédoine, son évolution contemporaine. Paris, 1930, gr. 8°, 352, avec 45 illustrations et cartes dans le texte, 190 cartes et photographies hors texte et une grande carte de la Macédoine. — C. r. Dim. Iarantov	151
D-r Herbert Louis, Morphologische Studien in Südwest-Bulgarien. Stuttgart, 1930, 8°, 113. — C. r. de G. Gountchev	160
Dobri Hrisiov, Soixante-six chansons populaires des Bulgares macédoniens. Recueillies et transcrites avec accompagnement de piano par —, professeur à l'Académie Nationale de Musique etc. Sofia, 1931, gr. 8°, 172. — C. r. de Lubomir Romansky	167
St. Tchilinguirov, Salles de lecture bulgares avant la libération de la Bulgarie. Apport à l'histoire de la renaissance bulgare. Sofia, 1930, 8°, 683. — C. r. de K. Mirtchev	174
Les articles de la Revue en résumé en français	177—202



ИМЕНАТА НА НЪКОИ МАКЕДОНСКИ ГРАДОВЕ.¹

Отъ Ст. Романски.

5. Велесъ.

Велесъ на срѣдни Вардаръ, въ пжпа на Македония, е единствениятъ градъ, който отъ най-старо време до днесъ е разположенъ все на брѣговетъ на тая голѣма македонска рѣка, която прерѣзва страната презъ самата срѣда, отъ северъ до югъ, та името ѝ се взема изобщо за емблема на цѣлата земя отъ Шаръ до Бѣло-море и отъ Охридъ до Родопитѣ. До като сегашната столица на Македония, Скопие, е на днешното си мѣсто на р. Вардаръ тепърва отъ срѣднитѣ вѣкове насамъ, Велесъ е билъ отъ край време тамъ, гдето е и днесъ — на пжтя, който презъ Бабуна, отъ една страна, и Овче-поле, отъ друга, свързва западна и източна Македония, най-западния кжтъ на българската земя съ нейнитѣ източни предѣли. Тукъ е билъ сжщо отъ край време мостътъ за преминаване отъ едната страна на другата, и въ това намира оправдание наименованието, което турцитѣ сж му дали още при завладяването на Македония отъ тѣхъ — Körgülü, отъ тур. дума körgü „мостъ“.

До като това турско име по произходъ и образуване е съвсемъ ясно, неразяснено и до днесъ остава българското му име Велесъ, което е сжщото въ гръцки *Βελεσός*, и въ албански *Vëlës*. Неговото обяснение е още по-трудно, защото по форма то изобщо стои изолирано както всрѣдъ славянската, така и всрѣдъ балканската топонимия.² При все това то не е ново и не може да се смѣта заето или пренесено отъ другаде.

Въ византийскитѣ извори то е познато подъ формата

¹ Вж. Макед. прегледъ год. V, кн. 2, стр. 78—84 (1. Солунъ); год. V, кн. 3, стр. 71—76 (2. Охридъ); год. V, кн. 4, стр. 63—70 (3. Битоля); год. VI, кн. 2, стр. 1—6 (4. Скопие).

² Съвсемъ невѣроятно е да се смѣта името на града Велесъ като следа отъ името на славянския езически богъ Велесъ, сжщо както и *Velesovo* въ словенската провинция Краина, северно отъ Любляна (срв. Niederle, *Život starých Slovanů*. 1², 1924, 214).

Βελεσσός (напр. въ грамотата на Василия II отъ 1020 г. у Gelzer, Byzant. Zeitschrift II 43.51); така е и днесъ въ грѣцки, и все тъй се срѣща въ по-стари и по-нови бѣлгарски текстове и надписи — Вѣлесъ (писано сжщо и Велесъ, Велѣсъ, Велезъ). Така то се намира напр. въ житието на св. Йоакима Осоговски (живѣлъ въ XI в.), срв. Бѣлградския преписъ (отъ XVI—XVII в.), издаденъ отъ Ламански, О нѣкоторыхъ славянскихъ рукописяхъ въ Бѣлградѣ, Загребѣ и Вѣнѣ, СПб. 1864, стр. 137 (чръньць ѿ Велеса гра^а), или въ Зографския поменикъ 1527—1728, у Йорд. Ивановъ, Бѣлгарски старини изъ Македония², София 1931, стр. 505 (Велесъ).

Въ предславянско време въ областъта на срѣдни Вардаръ е живѣло илирското племе пеони (*Παίονες*), и на мѣстото на днешния Велесъ е стоялъ главниятъ му градъ — *μεγίστη οὔσα πόλις τῆς Παιονίας* — Билазора (*Βυλάζωρα*), чието име е добре познато отъ съчиненията на ония, които, като го тълкуваха отъ славянски бѣла зора, искаха да го използватъ за доказване старината на славянитѣ на Балканския полуостровъ (срв. за това Иречекъ, Исторія болгаръ, Одесса 1878, 88; Niederle, Slovanské starožitnosti II, V Praze 1906, 178). То е обаче предславянско, и познатиятъ изследвачъ на тракитѣ и на старата топонимия на Балканския полуостровъ W. Tomaschek свръзва това име, *Βυλ-άζωρ* или *Βυλ-άζωρα*, отъ една страна съ *Βυλλίς*, илирскитѣ *Byliones*, а отъ друга съ *Ἀζωρος* въ пелагонийския Триполитисъ (*Πελαγονία Τριπολίτις*), за да изтъкне илирския му характеръ (вж. Die alten Thraker I 17. 18; II 2, 61 и 55. 1893). Той при това привежда къмъ него иначе непознатото славянско име на сжщия градъ Велица, а сжщо и албанското („*Βυλ-άζωρ, -άζωρα, grosse Stadt der Paionen am Axios, slav. Welica, alb. Weléze*“ — цит. съч. II 2, 61), безъ да загатва ни най-малко за връзката на последнитѣ съ първото.

Между това още Laeke, Travels in Northern Greece III 470, бѣше съпоставилъ днешното име Велесъ съ старото *Bylazoga, Βυλάζωρα*, и Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik², Wien 1868, стр. 166, поде неговата мисълъ, за да посочи албанския произходъ на това име. Той именно намира, че старото име на тоя градъ — разположенъ на мѣсто, което като че ли отъ самата природа е опредѣлено за мостъ надъ рѣката Вардаръ, така че, отъ какъ човѣкъ е почналъ да зида мостове, тукъ трѣбва да е стоялъ мостъ, — съдържа като втора съставна частъ

алб. игѣ „мостъ“ (член. ф. ига), а и първата съставна частъ, отразена днесъ въ алб. Vëlës, съ два тъмни звука, трѣбва да има сжщия произходъ, при все че той, както самъ признава, не може да посочи значението на нейната основа. По интуиция Hahn се догажда, че въ случая се явява сложна дума, чиято първа съставна частъ представя форма въ родителенъ падежъ, така че името би могло да бжде преведено съ Велесовъ мостъ (Wellesbrücke), при все че въ албански въ подобни композита родителниятъ падежъ следва именителния.

Това е собствено единичниятъ правиленъ пжть за разтълкуване не само на старото име на града, *Vulázōra*, но и на днешното българско Велесъ (гр. *Βελεσσός*; алб. Vëlës), като въ случая албанскиятъ езикъ, наследникъ на единъ предславянски диалектъ на Балканския полуостровъ, тракийски (или илирски), самъ не обяснява, но само посочва, где трѣбва да се търси произхода на това име. Старото име *Vulázōra* е отбелязано за първи пжть у Полибия, около 216 г. пр. Хр. (V, 97), сиречь въ едно време, когато старогръцкиятъ произносъ на β като б е билъ замѣненъ съ в (v), както е и днесъ въ гръцки (вж. Brugmann, Griechische Grammatik 4128); името *Vulázōra* е започвало, следователно, съ в (v) — Vylazoga. И ако алб. игѣ „мостъ“ действително представя, както въ много други случаи, словаренъ елементъ, наследенъ отъ по-старо време, то очевидно цѣлото име ще е представляло сложна форма, отъ която въ днешното име Велесъ (алб. Vëlës), е оцѣлѣла само първата съставна частъ. Нѣма съмнение, че тя е представляла генитивна (родителна) форма на -es, твърде обикновено въ индоевропейскитѣ езици. Въ славянски то се явява при консонантнитѣ основи (отъ камъ род. пад. камене, срв. лит. акмеĩ-s < *akmenes, имен. п. акмĩũ; сжщо телѣте, любѣве и пр.), а при i- и u- основи като -s (гости < *gostois, сыноу < *sūpous, лит. sūpaĩs). Дори при мѣстоименията имаме остатъкъ отъ него въ родит. падежъ на старобълг. мѣстоимение чѣто — чесо, ничесо. Това дава въ сжщото време и известно указание за образуването на родителния падежъ въ езика на старитѣ траки. Композита отъ тоя родъ — съ генитивна форма като първа съставна частъ — сж сжщо така обикновени въ индоевропейскитѣ езици (срв. гр. Διός-χοροί „деца на Зевса“, староб. домоу-законьникъ, особено нѣмски — срв. гот. baúrgs-vaddjus „градски стени“), та ще да сж сжществували и въ илирски. Колкото се отнася

до изоставянето на втората съставна частъ, ога или ига, за да остане само първата, Veles или Vylas, въ срѣднитѣ вѣкове, то въ тоя случай достатъчно примѣри ни дава днешната славянска топонимия на Балканския полуостровъ, гдето притежателното прилагателно остава едничко да замѣства по-старото мѣстно име, въ което при него е стояло и сжществителното: Габрово, Дрѣново, Арапово, Бабино и под.

При това не рѣдко споменътъ за старото значение на сложното мѣстно име добре се пази. Така ще е било и въ тоя случай съ Велесъ въ по-рано време, щомъ като турцитѣ сж могли да му дадатъ име съ сжщото значение: Körgülü. Известно е именно, че по отношение на сваренитѣ отъ тѣхъ мѣстни имена на Балканския полуостровъ, на примѣръ българскитѣ, турцитѣ или ги осмисляли по своя езикъ, или, още по-обикновено, просто ги превеждали; такъвъ е случаятъ съ Казанъ вм. Котелъ, Узунджова вм. Длъгополе и под.

Но какво собствено е означавало това вел- (vel-), по името на което е нареченъ тукашниятъ мостъ, а споредъ това и самиятъ градъ на това мѣсто?

Мостъ обикновено може да бжде нареченъ или по нѣкое свое качество, напр. длъгъ „дълъгъ“ (срв. турски Узункюприя „дълъгъ мостъ“ на долна Марица, пренесено и като име на града при него), или по името на мѣстото, гдето е построенъ, и най-сетне по името на рѣката, надъ която стои. Колкото и правдоподобно да би било тоя мостъ да бжде характеризуванъ като голѣмъ, великъ — старобълг. Велъ-и, — това не би могло да бжде направено поне отъ славянитѣ, защото, както е ясно отъ казаното по-горе, името е предславянско. Най-правдоподобно е тоя мостъ, а следователно и градътъ при него, да е получилъ името си отъ името на рѣката.

Рѣката Вардаръ, както е ясно отъ най-новитѣ изследвания, покрай това си име, има още две имена: старогръцко *Ἀξιός* и бълг. Велика. Досежно това последното име проф. Йорд. Ивановъ въ статията си „Аксиосъ—Велика—Вардаръ“, въ Макед. прегл. г. I, кн. 3 (1925), с. 17 и сл., показва, че то се е отнасяло не само до горното ѝ течение, или до единъ нейнъ притокъ, както е днесъ, но и до срѣдното ѝ течение и дори до цѣлата рѣка. Това е името, което ѝ е било дадено отъ славянитѣ при заселянето си на Балканския полуостровъ и въ Македония. Прави впечатление обаче, че това е едничката по-голѣма рѣка на Балкан-

ския полуостровъ, която славянитѣ сж именували по своя езикъ, като при това сж я нарекли съ едно име—Велика — което съ право би могло да бжде дадено и на други не по-малки отъ нея рѣки, като Марица, Морава и пр. Но като се вземе предъ видъ, че при всички по-голѣми, а често и по-малки рѣки, славянитѣ обикновено сж задържали старитѣ тракийски и илирски имена, като сж ги приспособили къмъ фонетиката на своя езикъ или сж ги осмислили споредъ него или най-сетне сж ги превели, трѣбва да се приеме, че и въ тоя случай основата на това име трѣбва да е било предславянско, навѣрно илирско. Това е толкова по-възможно, като се вземе предъ видъ, че античното име *Ἀξιός*, употребяванъ отъ гърцитѣ, е попрѣчило да се засвидетелствува у старитѣ писатели онова име на рѣката, съ което тя е била наричана отъ населението, което е живѣло на нейнитѣ брѣгове преди дохаждането на българскитѣ славяни. И това тъкмо име проглежда въ засвидетелствуваното у Полибия име на града *Βυλάζωρα*.

Отъ направения по-горе анализъ на това последното име излиза, че рѣката Вардаръ преди дохаждането на славянитѣ е носила име, което крие въ себе си корень *vel-*, и че славянитѣ просто сж възприели това име, като го осмислили по своя езикъ: вел (срв. старобѣлг. вель-и), покрай велик, и до днесъ въ македонскитѣ говори е спазено съ значение на „голѣмъ“ (срв. Вел четврѣток, Вел петок и пр.), а въ Вел-ика сжщото това име, за по-голѣма ясностъ, се явява разширено съ суф -ика. И въ тоя случай, следователно, славянитѣ сж постѣпили досущъ тъй, както и при възприеманието на другитѣ стари имена на рѣки на Балканския полуостровъ. Срв. Ломъ отъ *Almus* (гл. ломити), *Τιέορα* > Черна и пр.

Колкото се отнася до произхода на самото илирско име на рѣката, при все че не би било невъзможно то да бжде образувано отъ индоевроп. корень **uel-* „drängen, pressen“, който имаме и въ старобѣлг. **вель* (въ вельми, вельма „твърде, извънредно много“, вель-лѣпъ „много хубаво“), вельи, великъ „голѣмъ“, **валъ* „Haufe, Menge“, рус. валѣтъ „massenhaft drängen, häufen“, срв. Walde, Vergleich. Wörterbuch der indogerm. Sprachen I, 2, 295 f., по-право то стои въ връзка съ корена **uel-* „drehen, winden, wälzen“, който намираме въ староинд. *vālati*, -te „обръща се,

върти се“, *ūgmī-* „вълна“, авест. *va gə mī* сжщо, арм. *gelum*, „въртя, завъртамъ, вия; върти се, вие се,“ гръцки *εἰλέω* „wälze, rolle“ (**Fel- κ éω*), *εἰλιγξ* и *εἰλιγγος* „Wirbel, Drehen, Schwindel“ (**Fel- ν -ilξ* или *ê-Fel ϵ γξ*), алб. *vjell* „übergebe mich, erbreche“ (**ueluō*), *valë* „Wallen des kochenden Wachters; Welle, Woge“ (**u ϵ lənā*=си. *ūgmī-*), лат. *volvo*, *-ere* „rollen, kollern, wälzen, drehen, wirbeln“, стир. *fillim* „biede“, стгорнѣм. *walm* „Wellen werfen, anfallen“, *wallan* „wogen, wallen, aufwallen, sieden, kochen“, англосакс. *wielm*, стнард. *vella*, *vall* „sprudeln, sieden, wallen“, лит. *veliū*, *vėlti* „Haar verwirren, verschlingen“, лет. *vel' u*, *velt* „walzen, walken“, старобълг. *валити*, *валиати*, „wälzen, walken“, слов. *vâl* „Walze; Welle, Woge“ и пр. Сжщия корень намираме въ по-низка степенъ и съ разширена основа **u ϵ l-n-* въ старобълг. *влѣна* „вълна“, лит. *vilnis*, старогорнѣм. *wēlla*, староинд. *vāṇa-* и арм. *lamb* „Ringkreis“ (срв. Walde 298 и след.). Съ това си има Вардаръ е характеризованъ, следователно, като въртещъ своитѣ бързи води, вълнообразуващъ. По-подходенъ признакъ за именуване рѣка рѣдко би се намѣрилъ. Така въ Полша има рѣки *Wełna* (=Вълна), сжщо *Wełm*; срв. сетне литовскитѣ рѣчни названия: *Wilja*, *Wilna*, отгдето и името на града *Wilno*, лит. *Vilnius*, отъ лит. *vilnis* „fala, вълна“ (срв. Brückner, *Słownik etym. jęz. polskiego*, Kraków 1927, 606).

Отъ всичко това може да се заключи: 1) че старото не гръцко име на рѣката Вардаръ е било образувано отъ корень *vel-*, и то било възприето отъ българскитѣ славяни, осмислено въ духа на тѣхния езикъ и преобразувано въ *Велика*; 2) че отъ това име е било образувано сложно име *Veles-ōgā*, първата съставна частъ на което е представляла генитивна форма отъ *vel-* съ флексивно окончание *-es-*, а втората съставна частъ е било сжществително име *ōgā* „мостъ“ (алб. *u gë*), и съ него е билъ наименуванъ мостътъ на това мѣсто, а сжщо така и градътъ при него; и 3) че българскитѣ славяни при заселянето си сж заели името на града, като задръжали само първата му съставна частъ *Veles*, която се явява и въ византийскитѣ паметници и въ новогръцки, както и въ албански, и асоциирали съ нея първоначалния смисълъ на „мостъ“, който се отразява и въ турското име *Körgülü*, самѡ преводъ на славянското, което днесъ нѣма вече тоя смисълъ.

КЪМЪ ИСТОРИЯТА НА ЧЛЕННИТЪ ФОРМИ ВЪ БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИКЪ.

Отъ Юрд. Трифоновъ.

Преди нѣколко години, като проучвахъ нѣкои паметници отъ първитѣ времена на старобългарската книжнина съ историко-литературна цель, отбелязахъ си намиращитѣ се въ тѣхъ членни форми съ намѣрение да ги обнародвамъ, когато ми падне редъ. Понеже и следъ това продължихъ да работя по историко-литературни въпроси, не можахъ да спра вниманието си на казанитѣ форми и да ги подредя и проуча. Възможность да сторя това намѣрихъ едва сега. Въ свръзка съ събранитѣ тукъ примѣри ще си позволя да направя и нѣкои съображения по въпроситѣ, които тѣ подигатъ, като се надѣвамъ, че ще ги засегна и отъ нѣкои нови страни.

Примѣритѣ сѣмъ извлѣкълъ отъ следнитѣ паметници:

1) Законъ соудный людемъ (ЗСЛ.). Този законъ е билъ съставенъ още въ времето на царь Бориса. Примѣритѣ сж извлѣчени отъ кратката му редакция, запазена въ Устюжката и Варсонофиевската кормчи отъ XIII в. По последната кормчая паметникътъ е издаденъ отъ И. И. Срезневски въ неговата монография „Обозрѣніе древнихъ русскихъ списковъ кормчей книги“ (Спб. 1897) въ Сборникъ Отдѣлення русскаго языка и словесности Импер. Акад. наукъ, т. 65, № 2, стр. 113—114. По Устюжката кормчая текстътъ биде издаденъ отъ проф. Г. Т. Данаиловъ въ Сборн. нар. ум. XVIII (1901 г.), дѣлъ II, стр. 20—24, и отъ проф. С. С. Бобчевъ въ Пер. спис. на Бълг. книж. дружество, кн. 62, стр. 634—643. Примѣритѣ извлѣкохъ отъ текста на Устюжката кормчая, който провѣрихъ по фотографическата снимка на проф. В. Златарски и Й. Ивановъ, която се пази въ Българската Академия на наукитѣ. Нумерата на статиитѣ сж посочени по Варсонофиевската кормчая, гдето сж запазени по-добре.

2) Слово на пренесеніе мощем преслѣв'наго Климен'та (Слпр.). То е писано отъ св. Кирила Философа на грѣцки и е преведено отъ нѣкой неговъ ученикъ, но е дошло до насъ въ рѣкописъ отъ XVI в. Издадено е най-добре отъ проф. д-ръ И. Франко въ Записки Наукового товариства імени Шевченка, кн. 60 (1904 г.), стр. 248—254. Посоченитѣ при примѣритѣ страници сж отъ това издание. Понеже текстътъ на Слпр. е миналъ презъ рѣцетѣ на много преписвачи, най-напредъ бѣлгарски, а по-сетне руски, той е пострадалъ доста много, ако и не чакъ толкова, колкото обикновено се мисли. Нѣкои малки поправки внесохъ по най-новото издание на П. Лаврова въ съчинението му „Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности“, издание на руската Академия наукъ союза советскихъ социалистическихъ республик, 1930.

3) Похвала свѣтому Кирилѣ (КПхв), съчинена отъ епископа Климента Велички, ученикъ на св. Кирила и Методия. Най-стариятъ запазенъ отъ нея преписъ е отъ XIII в. Печатана е много пжти. Ние използвахме изданието на проф. А. Теодоровъ—Баланъ въ книгата му „Кирилъ и Методи“, София, 1920, стр. 109—113.

4) Слово на въшествіе Господа нашего Ісуса Христа (Слвш), отъ Иоанъ Екзарха. То е запазено въ руски преписъ и е издадено отъ К. Калайдовича въ известното негово съчинение „Іоаннъ Ексархъ Болгарскій“, Москва, 1824, стр. 174—7.

5) Слово о правѣи вѣрѣ, или Богословіе (Богсл), отъ Иоана Дамаскина, преведено отъ Иоана Екзарха. Старобѣлгарскиятъ текстъ е дошълъ до насъ въ руски преписъ отъ XII—XIII в. Той е билъ напечатанъ отъ О. М. Бодянки, но пуснатъ на свѣтъ, следъ смъртта на последния, отъ А. Поповъ подъ заглавие: „Богословіе св. Іоанна Дамаскина въ переводѣ Іоанна Ексарха Болгарскаго. По харатейному списку Московской Синодальной бібліотеки“, Москва, 1878. Издание Импер. Общ. исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ.

6) Шестоднѣе съп'сано Іоаномъ презвитеромъ ѳексар'хомъ, или накратко Шестоднѣвъ (Шстд). Този паметникъ е запазенъ и въ руски преписъ, но най-стариятъ му датиранъ преписъ е сръбска редакция отъ 1263 г. Билъ е приготвенъ за печать и пуснатъ на свѣтъ по сжщия начинъ, както и Богословието, подъ заглавие: „Шестоднѣвъ, составленный Іоанномъ

Ексархомъ Болгарскимъ. По харатейному списку Московской Синодальной библиотеки 1263 года. Москва, 1879. Преписвачтъ на Шестоднева, сърбинъ граматикъ Теодоръ, захваналъ работата си въ Хилендарския манастиръ въ 1262 г., а я довършилъ въ Хилендарския метохъ въ Солунъ презъ 1263 г., защото билъ голобрадъ (къосе), а тъкмо тогава била издадена заповѣдь отъ светогорския протъ, голобради да не живѣятъ въ Св. гора. Граматикъ Теодоръ не ще да е разбиралъ добре текста; но той знаелъ, съ какви сръбски звукове да предаде ония старобългарски, които не се срѣщали въ сръбския ез., главно юсоветѣ. Споменувамъ всичко това, защото най-много примѣри отъ членни форми се намиратъ въ Шестоднева.

Понеже нѣкои отъ приведенитѣ по-долу изречения, въ които има членни форми, и сами по себе-си не сж твърде ясни, а отдѣлени отъ текста ставатъ още по-неразбрани, обяснявамъ смисъла имъ въ скоби. За да изпъкне смисълътъ по-добре, употрѣбихъ сегашна пунктуация. Броятъ на стълбцитѣ въ ржкописитѣ означихъ съ дребни цифри, турени при ония, що показватъ листоветѣ или страницитѣ. Надлинейни знакове, съ изключение на титлитѣ, ударенията и паерчицитѣ изпуснахъ по технически причини, понеже въ случая нѣматъ никаква важность.

I. Членъ тъ, та, то.

Членни форми при прилагателни имена, причастия и прилагателни мѣстоимения.

Мжжки родъ.

Отъ Слпр. 1. егда же желаныитъ ѡтокъ пре^а ѡчима ѡвлаше сѧ, пришествіе етерѡ твер'до дѡбрѣ напѡлюющій наснаго пролитіа (валежъ на открито) съ нѡсѣ на стоащи^а поидиде (Франко, стр. 250).

Отъ Слвш. 2. Да понеже наша плоть на прѣстолѣ висоцѣмъ томъ днесъ сѣде, того ради радуемся, братіе (Калайд., стр. 176).

Отъ Шстд. 3. велитъ бо тихъитъ (благосклонниятъ) гѣ. л. 1₄—2₁.

4. и мѣн'шютъ клеврѣтоу старѣишьнство даетъ. л. 104₃ (Думата е за слънцето, което ноще отстѣпва мѣстото си на по-малкия си другаръ, месеца).

5. ни юмоу (на Исая) да^а никакое (-и) же блго^ати въ



та лѣта, дон'деже оумрѣ злыитъ безакон'никъ и боуии; ѿгда же оумрѣ нечѣстивыитъ, тъгда же ѿврѣже бѣ гнѣвъ и приетъ прѣрока. л. 37₄ (Думата е за царь Осия, който си позволилъ да свещенодействува въ храма като левитъ. Поради това нечестие, Богъ билъ недоволенъ и отъ пророка Исаия, загдето не изобличилъ царя, и го простилъ едва следъ смъртта на последния).

6. кѣдели какъ (какъвъ, нѣкакъвъ) крѣпкы животъ приближитъ се.... немощнытъ поставъ прѣдереть и безвѣсти сътворитъ. л. 141₂ (Смисълътъ е, че силна животинка съдира слабата тъканъ — паяжината).

7. иже бо с высьоти не приеше блгоѣтнааго дара и прѣмоудроти (-сти), иакоже ѿ неѣ (-ѣ) разоумѣти чюдныитъ строи и таины. л. 50₂₋₃ (които не сж приели отъ небето благодать и премждрость, та чрезъ неѣ да разбератъ чудния строй и тайнитъ на свѣта).

8. и погрѣзаетъ (райската рѣка) поѣ землю недовѣдомѣ, иакоже самѣтъ (Богъ) вѣстъ. л. 245₄

9. не прѣвое ли самотого свѣта иѣство на бытие изведено, таче потомъ слѣнчноѣ тѣло, капъ крѣгов'наѣ? л. 135₃ (Не е ли създадена по-рано сжщината на самата свѣтлина, а следъ това слѣнчевото тѣло, което е нейно крѣгло вмѣстилище?)

Отъ Богсл. 10. еже и самѣтъ хѣ за ны кръстисл. стр. 249₁

11. иакоже рече самѣтъ гѣ: иакоже Иѡанъ кръсти водою, вы же кръстисте слѣ дѣхмъ сѣтчимъ и огньмъ. стр. 248₂-249₁

Женски родъ.

Отъ Шсдн. 12. и многаата вода удрѣжима тою низостию. л. 66₄

13. мѣнитъ же высокыѣ (-ѣ) ты и по истинѣ прѣчюдныѣ (-ѣ) ты стѣны назнаменуою (ю в. срѣднобългарски -ѣ отъ -ѣ). л. 66₃ (Думата е за високитъ морски брѣгове, които сж наречени стени).

14. да бесѣвѣга (=безъ свѣта) лѣжаѣта вѣра мнима боудетъ. л. 222₃

15. ноудима (морскаа вода) же задниимъ вѣтромъ сквозѣ лоукыѣ (-ѣ) ты жилы (кривитъ проходчета) и вонъ издри-
ваема, истичетъ. л. 90₃

Срѣденъ родъ.

Отъ Шсдн. 16. еже бо дѣлати добро, то и еросиньскою то естъ. л. 246₄ (свещеническото предназначение е да прави добро).

17. оу плющъ же малѣитѣ чрѣвѣ (дв. ч.) кончаєте се. л. 220₃ (дветѣ малки стомахчета свършватъ при бѣлитѣ дробове).

18. другоици, на млѣтвѣ стою (-я), како ти се въземлетъ оумъ выше нѣбсъ и акы бѣолѣпнаѣта мѣста виде (-а) се сътвориши л. 199₁ (другъ пътъ, като стоишъ на молитва, какъ ти се издига умътъ по-горе отъ небесата, та ще ти се стори, като да виждашъ божествено хубавитѣ мѣста).

19. то сего цѣща ноужѣа естъ съ тѣмъ исповѣдати и вѣса имена, иже соутъ вѣчинена гредоущаѣта въ слѣѣ. л. 195₁ повторена пагинация (поради това е потребно да се кажатъ и всички имена, които сж създадени и които следватъ отпосле).

20. ти малоую чѣстью приходящю зракоу на зрещеюто. л. 145₃ (та зрението стига до малка частъ отъ онова, що разглежда).

21. видѣмою бо нынѣ оуказаетъ миноувшеюто. л. 164₂

22. не имѣже ли огню своєю естъ, еже жещи и свѣтити? л. 246₃ (Не поради това ли свойството на огъня е да гори и да свѣти?)

23. и та (пища земнаѣ) се раздѣлѣютъ въ стѣбло . . . и самата зръна и осиа. л. 94₄—95₁ (и самитѣ зръна и осили).

24. и самото ѡдобъ испѣдетъ. л. 141₂

25. самото паче море прѣвое, ти юже потомъ по чиноу и иже к томоу соутъ морю подобна езера л. 68₃ (най-напредъ било създадено самото море, та вече следъ това по редъ и подобнитѣ нему езера).

26. нѣ самото ѡ себѣ (думата е за всичко съществуваще) самобытиимъ ѡ небытиѣ изведено на соущие. л. 2₄

27. инако питаютъ корение самото, инако же короу стѣблѣноюу, инако же самото дрѣво. л. 101₂

28. то мощно еѣ, и самѣмъ тѣмъ дѣиствомъ (дат. притеж.) творѣцю ествѣноумоу ихъ разлоучити л. 136₁₋₂ (смисльтъ е, че Творецътъ на самитѣ действия може да раздѣли свѣтлината отъ свѣтещото тѣло).

29. бродъ (грѣшка вм. броды) имѣщи ѿ великыѣ(-ѣ) и кровавыѣ(-ѣ) жилы вѣчинѣющи до самоютою истесоу л. 221₂ (до самитѣ бжбреци, дв. ч.)

Членни форми при сжществителни имена.

М жжки родъ.

Отъ КПхв. 30. Блаженъ градътъ приемыи третиаго съврѣшителѣ божию смотрѣнию (гл. VIII, стр. 113).

31. При благовѣр'нѣмъ же цари Михаилѣ, правовѣрнии съборъ сътвор'ше поустишж его (Св. Кирила) на еретигыты (гл. III, стр. 110).

Отъ Слпр. 32. сѣщ'никътъ именемъ Солѡмонъ (стр. 250).

Отъ ЗСЛ. 33. еже обрѣтающимъ ся на брани, бываетъ и часть остануущимъ на станууть.¹ гл. 3. (Смисълътъ е, че и на останалитѣ въ стана войници трѣбва да се дава такава часть отъ плячката, каквато се дава на сражаващитѣ се).

34. чинъ же постоутомоу юсть сие гл. 8. (Опредѣля се редътъ на наложенъ постъ).

35. женоу (въ Варсон. женоу) разлоучъ, нъ за грѣхотъ страѣ има задѣ, съчтаниа неразлоучаа. гл. 33 (Богъ не разлжчилъ заради грѣха въ рая жената отъ мжжа, а на двамата наложилъ страдание).

Отъ Шсдн. 36. послѣжѣе же вложи въ великаа свѣтильника . . . гѣ и бѣ . . . хытрѣ же то и зѣло на оуспѣхъ, да слоготъ великоюу тѣлесоу равно всѣмъ чѣлкмъ свѣѣ явлѣетъ. л. 18₂ (Богъ устроилъ умно, та съвмѣстното действие на великитѣ свѣтливи тѣла — слънцето и месеца — да даде на всички хора свѣтлина).

37. покаа се моужьтъ и припаде слъзами л. 37₂.

38. вѣдѣаше бо прежѣе (Богъ), какоже оумрѣти иматъ животътъ и прѣстию се створити. л. 242₁

39. и реѣ чѣлкътъ: иеще иединъ сѣнъ имамъ, послю и. л. 239₂

40. нъ добрыими дѣлы обрѣтаютъ поутътъ. л. 246₁ (думата е за пжтя къмъ рая).

¹ Мѣст. пад. отъ станъ по у-склон. съ окончание -тъ, което е съкращение отъ томъ. Рускитѣ преписвачи, по незнание, сж схващали думата като глаголъ.

се за вехтозаветнитѣ евреи, на които били дадени Мойсеевитѣ закони).

54. пѣсь югда по слѣдоу женеть звѣрѣти. л. 230₂.
Женски родъ.

Отъ КПхв. 55. каа ѡста исповѣдаты сладостытж оучения его? (гл. VI, стр. 111).

Отъ Слпр. 56. Имѣахѡ^а оубо ѡчи и оумъ ово къ Б^оу во-
зводаще, ово къ с^тѣи той рацѣ имоуще. стр. 251.

57. хотаще лобзати ли видѣти свѣтиа тыа бисеро-
образныхъ мѡщи. стр. 251.

Отъ ЗСЛ. 58. аще ли нищъ есть, противоу своемуу
имѣнию да дасть г^иноу рабытоа (гл. 6. . . да даде на
господаря на робинята. Въ грѣцкия текстъ на Еклогата стои
пакъ членъ, а не показат. мѣстоим.: *τοῦ ἀνθρώπου τῆς δοῦλης*).

Отъ Шстд. 59. бываетъ же и тепла водата. л. 90₃.

60. и славата акы въ снѣ боудеть была. л. 94₂.

61. влагата сладка се тв^рить и тынка. л. 102₁ (говори
се за земната влага изобщо).

62. да не тежыстю стрѣдѣта испадеть вонъ л. 178₂.

63. и въ свою кожеж^о едоль влагоутоу стрѣдноу
въливати. л. 178₂.

64. а юже надъ языкомъ, то то дроугою (=дроугою
то) н^бо, рекыше прѣградата. л. 35₂.

65. прѣвое бо готовить пищу, ти тако въводитъ, юмоуже
то есть крѣмоутоу приимать. л. 181₁.

66. гл^ютъ бо дроузии, иже астрономию хытрѣ соутъ
извыкли, икож^е и земле (-а) тое (-я) самое (-я) многими
соугоубьствы боле есть с^лнце л. 103₃ (че слынцето е много
пжти по-голѣмо отъ самата земя).

67. и то не гроубѣ, нѣ хытрымъ оумышлѣемъ пицоу-
тоу на длъги д^ни строуещи. л. 228₃ (думата е за мравкитѣ,
че не просташки, а съ разумна преднамѣреность си приго-
твятъ храната за дълги дни).

Срѣденъ родъ.

Отъ Шстд. 68. да дрѣвото внѣ есть. л. 22₁ (дър-
вото е внѣ отъ изкуството),

69. кѣде бы повелѣно, тѣже абие бы^е и повелѣныето.
л. 162₁.

70. да не тежыстю дѣньцата ѡпадаутъ, тынка суца.
л. 178₂.

71. стрѣмнѣеже иномоу името ключаютъ (грѣшка, вм. -ютъ), се, рекше прѣвоуемоу нѣси. л. 63₃ (по-точно името небо би прилѣгало на първото, т. е. на по-горното отъ небесата).

72. сего цѣща и името адамово здание (грѣшка вм. задание) бѣаше вселенѣи. л. 138₄ (заради това и името Адамово бѣ залогъ за свѣта).

73. не бо несть лъзѣ познати, каа бѣ скоростъ часнаа трѣбѣ, въ нѣже бѣ рожаніето назнаменати, л. 125₃ (защото не може се позна, каква е трѣбвало да бжде скоростъта на часа, въ която да се отбележи раждането. Думата е, че не може да се опредѣли точно моментътъ, когато трѣбва да се запише отъ астролога раждането на нѣкой човѣкъ за съставяне на хороскопъ).

II. Членъ съ, си, се.

74. нѣ какъже несть звѣрю земноумоу въздохъсь, тако же несть рыбаъ нирающимъ вода. Шстд. л. 165 г.

75 при Нои водою бѣ оутварисеи грѣхы пополока. Богсл. стр. 245₁ (при Ноя Богъ изпра грѣховетъ на творението съ вода. т. е. чрезъ потопа. Въ гръцкия текстъ стои: *Ἐπὶ Νῶε δι' ὕδατος ὁ Θεὸς τὴν κοσμικὴν ἀμαρτίαν κατέκλυσε*; въ латинския преводъ: . . . mundi peccatum per aquam eluit).

III. Членъ и, ѿ, ѱ, при сжществителни имена.

Отъ Богсл. 76. иже преже бл҃гдѣтиа прѣрци, патриарси, правѣднии, проповѣдавъшеи гнѣ пришествію, — сѣхъ всѣхъ съмотрьше житіе, подражаимъ вѣроу, любовь. . . стр. 301 (на пророцитѣ, патрарситѣ, праведнитѣ, живѣли преди благодатъта, — на всичкитѣ тия, като гледаме живота, да подражаваме вѣрата, любовьта. . . На гръцки изречението гласи така: *Τοὺς πρὸ τῆς χάριτος προφῆτας, πατριάρχας, δικαίους, τοὺς προκατηγγελκόμενους τοῦ Κυρίου παρουσίας*. . . Migne, Patrol. graeca, col. 1168).

Отъ Врачанското евангелие, издадено отъ проф. Б. Цоневъ. 77. се дѣваа приемлетъ въ чрѣвъ и родить сѣна. Мат. I, 23, Български старини, кн. IV, стр. 204 (Ето девицата ще приеме въ утробата си и ще роди синъ. . . Въ гръцкия текстъ: *ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστροῖ ἐξει καὶ τέξεται υἱόν*).

Отъ Добрейшовото евангелие, издадено отъ проф. Б. Цоневъ. 78 посланъ бысть ангелъ гаврилъ ѿ ба . . . къ

дѣвѣи ѡбръченѣи мжжеви, емоуже имѧ иѡсифъ . . . и имѧ дѣвѣи Мариа Лук. I, 26—7. Бѣлг. старини, кн. I, стр. 148. Въ грѣцкия текстъ: . . . *πρὸς παρθένον μεμνηστευμένην ἀνδρὶ . . . καὶ τὸ ὄνομα τῆς παρθένου Μαρίας.*

Отъ календаря на Охридския апостолъ, издаденъ отъ проф. С. М. Кулбакинъ. 79. снѣ бжеѣи снѣ двѣѣж (-а) бѣѣваеѣ. Тропарь на Благовещение. Бѣлг. старини, кн. III, стр. 127. Въ грѣцкия текстъ на тропаря това изречение гласи: *ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ υἱὸς τῆς Παρθένου γίνετα.*

* * *

Сега да видимъ до какви заключения могатъ да доведатъ гореприведенитѣ примѣри, като се прибавятъ къмъ ония, които проф. Л. Милетичъ изнесе по-рано въ дисертацията си „О ѣлапи и бугарскомъ језику“ (Zagreb, 1889) и въ студията си „Членътъ въ бѣлгарския и руския езикъ“ (Сб. нар. умотв. кн. XVIII, 5—67).

На първо мѣсто, тѣ доказватъ, че въ старобѣлгарския езикъ несъмнено е имало членъ.

Мнението на покойния проф. В. Ягичъ, че бѣлгарскитѣ членъ билъ езиковно явление не по-старо отъ XIV в. и че дори въ този вѣкъ той се явявалъ само въ отдѣлни случаи¹ трѣбва да бжде окончателно отхвърлено. Че членнитѣ форми най-напредъ сж били рѣдки и сж се явявали само въ случаи, когато отдѣлни лица въ народа сж чувствували потреба да изтъкнатъ опредѣлеността, познатостта на даденъ предметъ, — това е истина. Но така е и съ другитѣ езиковни явления: тѣ не се явяватъ изведнажъ по цѣлото пространство, гдето се говори даденъ езикъ и навсѣкжде въ речта. Не е вѣрно, обаче, че спорадичното явяване на члена въ бѣлгарския езикъ се отнася едва къмъ XIV в. Това стана явно, особно когато проф. Милетичъ посочи, че членъ, подобенъ на бѣлгарския, има и въ великорускитѣ народни говори и че, следов., първитѣ образци отъ членувани форми, по които сж се повели двата езика, за да достигнатъ до развитъ членъ, трѣбва да сж се явили още въ онова време, когато тия езици сж съставляли едно цѣло. Многобройнитѣ примѣри отъ членъ въ руския езикъ и новитѣ старобѣлгарски членни форми, които нашиятъ ученъ събра следъ напечатването на своята дисертация, го на-

¹ Archiv für slav. Philol., XX, 605.

караха да остави резервата, която той правеше относно старината на българския членъ. Въ дисертацията си той допускаше, че последниятъ е почналъ да се явява въ по-широкъ размъръ едва къмъ края на XII в., когато склонението на имената почнало да се разстройва (О џлапу, § 7), но по-после сжщиятъ решително заяви, че вече старобългарскиятъ езикъ е познавалъ доста добре члена. Въ студията си за члена въ българския и руския езикъ проф. Милетичъ пише: „Именно сжщитѣ тия начални типове (т. е. останалитѣ отъ предисторично време) сжществуватъ и въ старобългарския езикъ, и ако сла-виститѣ по-рано не сж ги съзрѣли при толковато подробно изучване езика на староб. писменни паметници, то може да се тълкува само чрезъ влиянието на едно априорно убеждение, че българскиятъ членъ не е резултатъ на органично развитие, станало въ самия езикъ, а отъ вънъ внесенъ елементъ, и то въ тая именно форма, която днесъ има членътъ въ българския езикъ“ (Сб. нар. ум. XVIII, 11). Гореприведенитѣ наши примѣри доказватъ, че за сжществуването на старобългарски членни форми трѣбва да се говори безъ резерва. Всичкитѣ тѣ сж взети изъ паметници, останали отъ най-старата епоха на нашата книжнина, ако и да сж дошли до насъ въ преписи отъ по-късно време. Най-важниятъ отъ тѣхъ — Шестодневътъ на Иоана Екзарха, отъ който сж извлѣчени 60 примѣра отъ 79-тѣ, е напечатанъ, както се каза, по преписъ отъ 1263 г., и то писанъ отъ сърбинъ, който не е внесълъ въ него нито единъ примѣръ отъ себе-си, защото въ сръбския езикъ нѣма членни форми. Ако ние споменахме за остарѣлото вече мнение на Ягича, че началата на българския членъ не сж по-стари отъ XIV в., то е, защото това мнение имà у насъ по-голѣмо влияние, откол-кото заслужваше. Дори покойниятъ проф. Б. Цоневъ, който се отличаваше съ твърде тънко българско езиковно чувство, петъ години следъ излизането на Милетичевата студия за члена въ българския и руския езикъ нарече формата з л ы и а т ѣ р а б ѣ „необикновена за сръднобългарскитѣ паметници“ и из-каза мнение, че тя показва, какво вече въ XIII в. елементътъ *от* се е отдѣлилъ като самостоятна частица — „първомъ за показване, а сетнѣ за членъ“. И той като Ягича счи-таше за членни форми само ония, срещу които и въ гръцкия езикъ стои членъ, а не показателно мѣстоимение, като че тия две значения не могатъ да сжществуватъ едновременно. По

тази причина той не се реши да нарече старобългарските форми оученикотъ, чловѣкотъ, на чѣсосъ, студенецосъ и пр. съ името членъ, а говорѣше за „известното съединение на тъ и съ съ прѣдходни съществителни подъ форма на отъ, ось“ (Бълг. старини, кн. I, 88). Не се реши да говори за старобългарски членъ и проф. А. Теодоровъ-Баланъ. По поводъ на формата еретигыты, която и азъ приведохъ по-горе подъ бр. 31, той пише: „Любопитно е съчетанието еретигыты за потеклото на членуванитѣ форми въ нвб. езикъ; вж. за други случаи по-долу“ (Кирилъ и Методи, стр. 110). Тъкмо за да отстраня всѣка нерешителностъ, когато предстои да се нарекатъ старобългарските членни форми съ тѣхното име, не помѣстихъ между гореприведенитѣ примѣри такива, въ които членната форма още запазва и показателното си значение, при все че, както казахъ, нѣма рѣзка граница между последното и между опредѣлителното значение на члена. Такива сж: хытрѣ образосъ бесѣди сеже прието (Шстд. л. 57₁), имже (защото) животъсь и ѿлагають беспечали рѣно (говори се за овена) л. 140₃; малы и митѣми съвоузы опора бѣвають всемоу л. 178₂ и пр. Въ сжщностъ, членнитѣ форми въ старобългарските паметници най-добре могатъ да се познаятъ не чрезъ сравнение съ грѣцкия текстъ, а чрезъ вникване въ смисъла на текстоветѣ, защото случаитѣ, въ които двата езика употребяватъ членове, не сж напълно еднакви. Така, въ грѣцкия езикъ членнитѣ форми подпомагатъ склонението на имената, та се срещатъ дори при имена на лица (*ὁ Ἰησοῦς, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ* и пр.), а въ старобългарски не е така. По тази именно причина азъ посочихъ значението на много отъ гореприведенитѣ примѣри. Но понеже въ отдѣлни изречения членното значение все не е така явно, както е въ свързана речъ, ще си позволя да приведа цѣло откъслече отъ Шестоднева, ако и повечето отъ членнитѣ му форми да сж приведени по-горе на съответнитѣ имъ мѣста. Имамъ предъ видъ онова мѣсто, гдето Иоанъ Екзархъ, следвайки Василия Велики (бес. VIII), описва мудро устроенитѣ килийки въ пчелнитѣ медени пити. При печатането на това мѣсто, направени сж две грѣшки, които А. Поповъ посочи въ предисловието. Други две грѣшки сж направени отъ преписвачитѣ; тѣхното изправяне, опитъ за което направи и А. Лескинъ, си остава съмнително. Като поправимъ тия грѣшки и като възстановимъ

ѡметрииѣ. ѣже ѣсть земемѣрииѣ.
ни'чтоже ѣсть тѣч'но прѣмоу-
дрѣи бѣчелѣ. все бо ѣдольце
на шѣстьѣ долѣ. соутъ рав'на
ребра ѣмоуще сопицити. то-
же не противоу себѣ лежеше
ѣдольце ты. да не тежѣстью
дѣньца та ѡпадоутѣ. тѣнька
соуща. нѣ ѣгли ѣз'ола. шестоу
гол'ныхъ. опора и по'ставѣ вы-
шѣнихъ соутъ. ѣкоже безблзна
надѣ собоѣ подрѣжати тежести
ѣ въ своѣ коѣж'о ѣдоль вла-
гоутоу стрѣдноуѣ вѣливати.
л. 178₁₋₂ л.

ометрие, ѣже ѣсть земемѣ-
рие! Ничѣто же ѣсть тѣчно
прѣмждрѣи бѣчелѣ! Вся бо
ѣдольца на шѣсть ѣдоль сѣтъ,
равѣна ребра имѣще сопици-
ти. Тоже не противѣ себѣ ле-
жаща ѣдольцатѣ (сѣтво-
рила), да не тажѣстыѣ дѣнь-
цатѣ отѣпадѣтъ, тѣнька сѣща;
нѣ ѣгли издола шестоѣжголь-
ныхъ, опора и подставѣ вышѣ-
нихъ сѣтъ, ѣкоже безблзна
надѣ собоѣ подрѣжати тажѣсти
и въ своѣ коѣждо ѣдоль вла-
гѣтъ стрѣдѣнѣжѣ вѣливати.

Преводѣ. Защото всѣка трапчинка въ вощената пита се държи о друга, преградена съ тънка стеничка, а следѣ това въ медената пита сѣ преградени двойни и тройни прегради.¹ Направила е съ прѣчки дупката презѣ цѣлата пита за да не изтече медѣтъ навънѣ. Разбери ти, какво ти е геоме-рия, т. е. земемѣрие! Нищо не е равно съ премждрата пчела! Защото всички трапчинки сѣ съ по шѣсть жгли, и дупчи-цитѣ иматѣ равни ребра. При това (направила е) трапчин-китѣ да не лежатѣ една срещу друга, за да не би дѣнцатѣ да паднатѣ поради тежестѣта, като сѣ тънки, но жглитѣ подѣ шестожгълнитѣ (трапчинки) сѣ подпорка и подложка на гор-нитѣ, та здраво подѣржатѣ тежинитѣ и (правятѣ) всѣка (пчела) да влива медената влага въ своята трапчина.

Когато човѣкѣ прочете горното старобѣлгарско откѣс-лече, не може да не признае, че въ него тѣ, та, то следѣ разрѣдено напечатанитѣ сѣществителни сѣ не показателни мѣстоимения, а членове. Не бива следователно да има сѣмнение, че членнитѣ форми сѣ били познати на старобѣлгарския езикѣ.

¹ Разбира се отдолу нагоре, но Екзархѣ не е означилѣ това.

Жално е само, че и най-важниятъ отъ паметниците, отъ които сж извлѣчени горнитѣ примѣри — Шестодневътъ, е дошълъ до насъ въ преписъ чакъ отъ XIII в. (1263 г.), та не можемъ да кажемъ, въ кой вѣкъ отъ X до XIII развитието на членнитѣ форми е било най-плодоносно. Че вече по времето на Иоанъ Екзарха, т. е. въ края на IX и началото на X в., е имало членъ, въ това не може да има съмнение, защото, както се спомена, въ Шестоднева има около 60 несъмнени членни форми, а има и други, въ които членното значение още не е отдѣлено отъ показателното; па, освенъ това, и въ другитѣ съчинения на сжщия книжовникъ има такива форми. Има обаче едно обстоятелство, което кара да допускаме, че една частъ, и то, може би, доста голѣма, отъ членнитѣ форми въ Шестоднева ще да е била внесена отъ сетнешни български книжовници преписвачи. То е, че, докато въ Шестоднева има толкова много членове, въ Дамаскиновото Богословие, което е преведено пакъ отъ Екзарха, такива има 15 пжти помалко. Наистина, азъ съмъ преглеждалъ чисто богословскитѣ глави отъ това съчинение по-набързо отъ психологическитѣ; но последнитѣ (глави XXIII—XXIX) съмъ проучвалъ доста внимателно, та не вѣрвамъ да съмъ пропусналъ членнитѣ форми въ тѣхъ, ако да ги имаше. Какъ да се обясни тогава тази разлика въ употребата на члена между съчинения отъ единъ и сжщъ книжовникъ? Ще трѣбва да допуснемъ, отъ една страна, че нѣкои членни форми въ Богословието, което рано е било пренесено въ Русия и е било преписвано много пжти, сж били изпуснати отъ рускитѣ преписвачи, а отъ друга — че други сж били внесени въ Шестоднева отъ български преписвачи. Разбира се, че последното е могло да става въ напълно ясни по смисълъ изречения, върху които преписвачитѣ не е имало нужда да се замислятъ много, каквито сж злыитѣ безакон'никъ (бр. 5), миноув'шенето (бр. 21), и реч'лкътъ (39) и др. под., но въ примѣри като ония, що се намиратъ въ приведения откъслекъ за мждротото устройство на пчелнитѣ медни пити, или въ описанието на човѣшкото тѣло, внасяне на членни форми отъ сетнешни преписвачи е малко вѣроятно, освенъ ако се допусне, че е било извършено не само преписване, а и прередактиране, каквото нѣмаме основание да приемемъ. Не трѣбва да се забравя и обстоятелството, че преписътъ отъ Богословието, по който е направено

изданието на последното, е много лошъ, особено къмъ края, гдето изпущанията сж много чести (вж. напр. стр. 174 и следв.). Жално е, че и до днесъ книжнината не можа да се сдобие съ по-научно издание на Шестоднева и Богословието. Но понеже и въ Супрасълския сборникъ, който е отъ XI в., има доста много несъмнени членни форми (вж. Сб. н. ум. XVIII, 13), а такива, ако и по-малко, има въ Асемановото евангелие, което е сжщо отъ XI в., ще трѣбва да приемемъ, че членътъ, който у писатели като Екзарха, що сж се стремили къмъ точни изрази, изпъква доста изобилно вече въ началото на X в., е продължавалъ да се развива постепенно и непрекъснато и презъ XI и XII в., като е завладѣвалъ все повече и повече книжовници, макаръ че сравнително малкото число членни форми въ библейския текстъ отъ втората половина на IX в. е действувало върху сетнешнитѣ книжовници въздържателно.

Много повече могатъ да ни съобщатъ гореприведенитѣ примѣри за погрѣшността на мнението, че ужъ умножаването на членнитѣ форми въ българския езикъ се дължи на постепенното изчезване на падежнитѣ форми. Зависимостта на еднитѣ отъ другитѣ, изтъкната още отъ Я. Гримъ, която е несъмнена за нѣмския езикъ, гдето членътъ играе склонитбена роля, за старобългарския нѣма мѣсто. Старобългарскиятъ членъ достига широко разпространение още въ време, когато падежнитѣ форми въ именното склонение сж били напълно запазени; сравни: высокыѣ(-ѣ)ты . . . и прѣчюдныѣ(-ѣ)ты стѣны (бр. 13), лоукыѣ(-ѣ)ты жилы (15), на прѣстолѣ высоцѣмъ томъ (бр. 2), самаготоу свѣта (9), самѣмъ тѣмъ дѣствомъ (28), еретигыты (31), ѣдольце(ѣ)ты (52), законыты (53), стѣйтой (56), рабытоу(ѣ) (58), земле(ѣ)тое(ѣ, 66), оутварисей (75) и др. Важно значение иматъ въ дадения случай членнитѣ форми при имена въ дв. ч., понеже последното е изчезнало по-рано отъ множественото. Такива сж малѣитѣ чрѣвъ (17), до самоютоу истесоу (29). Но особено ясно говорятъ противъ мисълта, че членнитѣ форми сж се развили, между друго, за да замѣнятъ изчезващето склонение, нащърбенитѣ членни падежи въ българския и руския езикъ. Въ ЗСЛ, както видѣхме (бр. 38), има форма на станоу тѣ вм. на станоутомъ. Че тази форма е била нащърбена още въ българския ржкописъ, отъ който сж били преписани сегашнитѣ

руски ржкописи, вижда се отъ това, че тя е била схваната отъ рускитѣ преписвачи като глаголъ. Въ нея нащърбяването е засегнало не името, а члена. И въ многото примѣри отъ нащърбено съединение на име и членъ, които проф. Милетичъ приведе изъ Еленския и Свищовския дамаскини, нащърбяването се намира пакъ въ члена, а не въ падежното окончание на имената. Примѣри: *прѣсакатокъ* (-тог отъ того), Сб. н. ум. 59, *Златарѣто*^т, ib. 61, *слѣпцѣтъкъ* (-того, 63), *прѣсекотѣмъ* (-кутому. 60), *портѣрютъмъ* (-тому, 61) и пр. Сжщото е и въ руския езикъ: *съ отцемъ-те* (вм. темъ), *отцу-то* (вм. -тому), *господамъ-то* (вм. тѣмъ) и пр. Сб. нар. ум. XVIII, 40; *домам-те*, *домами-те*, *о домах-то*, *святимъ-те* и пр. (ib. 44). Ако членнитѣ форми сж се въвеждали за подкрепа на губещи се падежи, трѣбваше да срѣщаме примѣри, въ които именнитѣ окончания да сж нащърбени, а членнитѣ да сж цѣли, напр. на **стантомъ*, **просектому*, **господтѣмъ* и пр.; а такива примѣри нѣмаме. И това е напълно редовно, понеже старобългарскиятъ членъ нѣма склонитбена роля като нѣмския или дори като старогръцкия, който, ако и да се е употрѣбявалъ при напълно запазена именна флексия, явявалъ се е като необходима съставна частъ на скланяния комплексъ отъ членъ и име.

Добра свѣтлина хвърлятъ гореприведенитѣ примѣри и върху пжтя, по който е вървѣло развитието на члена у прилагателнитѣ. Срещането на примѣри като *злыотъ рабъ* (Добрѣйш. четвроев. л. 23 а. по изданието на Б. Цоневъ, стр. 115), въ които сричката -отъ явно е минала отъ сжществителни къмъ прилагателни и съставя съединение отъ краенъ ъ и членъ тѣ, — навеждаше на мисль, че членътъ тѣ, та, то се е развилъ у прилагателнитѣ имена по аналогия на сжществителнитѣ. Къмъ такова заключение навеждатъ и рускитѣ примѣри *лукавоетъ* ихъ водить, *святоетъ* бы написалъ и др. Наистина, не може да има съмнение, че, откакъ се е развилъ у сжществителнитѣ, членътъ е влиялъ и върху прилагателнитѣ. Но гореприведенитѣ примѣри отъ членни форми при прилагателни имена, причастия и прилагателни мѣстоимения въ старобългарския езикъ сж сжществували и независимо отъ сжщитѣ форми при сжществителни; тѣ показватъ дори нѣщо повече, именно, че членътъ първоначално ще да е преминувалъ отъ прилагателни къмъ

сжществителни. И наистина, ние имаме много примѣри отъ прилагателни, въ които чл. тѣ не се предхожда отъ ъ: желаныи-тъ бр. 1 (а не желаны-тъ или желаны-отъ), тихии-тъ бр. 2, злѣи-тъ (5), немощны-тъ (6), чюдныи-тъ (7) и др. По-край тѣхъ, срѣщаме и такива, въ които чл. тѣ стои не при сложна форма на прилагателно, т. е. при старъ чл. и, ѡ, ю, а направо при проста форма: самътъ (бр. 8, 10, 11 и др.); а това показва, че членъ тѣ, та, то у прилагателни мѣстоимения е имало, когато сложната форма (т. е. чл. и, ѡ, ю) още не е била разпространена у последнитѣ. Още по-важни за разяснение на пѣтя, по който сж се развивали членнитѣ форми у прилагателни и сжществителни, сж примѣритѣ отъ членъ и, ѡ, ю при сжществителни. На тия примѣри още не е обърнато внимание, а тѣ заслужватъ да бждатъ проучени по-отблизо. Ние ще ги засегнемъ набързо. Формата дѣва ѡ, която се среща и въ Врач. ев. — дѣва ѡ (бр. 77), и въ Добрѣйш. — дѣвѣи (бр. 78), и въ календаря на Охридския апост. — дѣвѣи (бр. 79) и въ Толковая Палея, трудъ учениковъ Тихонравова, стр. 576, ще да се е считала, вижда се, за прилагателна отъ издателитѣ на паметницитѣ, въ които се среща, та затова тѣ не сж се спрѣли върху нея. И Бернекеръ, въ етимологическия си речникъ я взима за прилагателно, употребено като сжществително (Skr. Ksl. dēvajā subst. Adj. Jungfrau, стр. 197). Дали наистина сжществ. дѣва първоначално е било прилагателно, е въпросъ, защото сближаването на това сжществително съ корена на гл. доити и на сжществ. дѣти не е едничкото възможно — толкова повече, че дѣвата не дои. Но въ случая това не е важно. Дори наистина тази дума да е била първоначално прилагателно, въ горепреведенитѣ примѣри тя е несъмнено сжществително, което предава грѣцката дума *παρθένος*. А щомъ при нея има членъ ѡ, последниятъ явно е взетъ отъ прилагателнитѣ, а не обратно. Още по-важенъ е примѣрътъ, въ който срѣщаме чл. ѡ при сжществит. благодать (бр. 76): блѣгдатиѡ е род. пад. при сравнителното наречие прежде (прѣжде), употребено като предлогъ. Ако чл. ѡ се среща и при обикновено сжществително, каквото е благодать, явно е, че той е минавалъ отъ прилагателни къмъ сжществителни, още преди да се развие чл. тѣ, та, то или успоредно съ него. Диалектичнитѣ примѣри краляго, царюм (отъ —юемоу) и др. подобни (събрани въ О ѣлану. . . , § 5), по-

казватъ, че членъ и, ѱ, ѱе у сжществителнитъ не е билъ рѣдко явление и не е изчезналъ скоро. Подобни примѣри сж повлияли и върху собствени имена: Кажете Стояну му, отвори сараенъе Милину му и др. (ib.) А щомъ веднажъ се е явило пренасяне на члена и, ѱ, ѱе отъ прилагателни къмъ сжществителни, такова пренасяне е могло да продължи по-сетне и въ члена тъ, та, то.

Това подига въпроса: не е ли възможно да се допусне, че и чл. тъ, та, то се е явилъ първоначално у прилагателнитъ, както се е явилъ и чл. и, ѱ, ѱе? Намъ се чини, че нищо не прѣчи да се приеме такова доущане. Напротивъ, то дори се налага отъ постпозитивното мѣсто на чл. тъ, та, то при прилагателни, което е напълно еднакво съ онова на чл. и, ѱ, ѱе. Нека вземемъ примѣръ: старъи больше вѣстъ. Той може да значи или „стариятъ — той знае повече“, или „който е старъ, знае повече“. Въ първия случай чл. и има показателно значение, а въ втория — относително. Едвали може да има съмнение, че и дветъ значения — показателното и относителното, сж играли роля при развитието на чл. и, ѱ, ѱе. Сжщитъ значения сж могли да наложатъ и употребата на тъ, та, то следъ прилагателно, употребено за сжществително, когато показателната и относителна сила на чл. и, ѱ, ѱе почнала да се губи и отъ него се явила чисто членна форма. Тогава натъртването, изказвано чрезъ и, ѱ, ѱе, трѣбвало да се изкаже съ ново показателно мѣстоимение — тъ, та, то или съ, си, се: старъи — тъ больше вѣстъ = стариятъ — той знае повече. Вж. по-горе прим. 64, гдето покрай съюзното то е употребено и показателно—членно то, турено преди прилагателното. Следъ време старъи тъ почнало да означава не „стариятъ—той“, а само „стариятъ“, и показателното мѣстоимение се обърнало въ чистъ членъ. Навикътъ да се употребява тъ, та, то, постпозитивно отпосле е пренесълъ този членъ отъ прилагателнитъ и къмъ сжществителнитъ. За посрѣдници на това пренасяне ще да сж служили прилагателни имена, а особно прилагателни мѣстоимения, употребявани за сжществителни, каквито употребяваме и сега: старата, болното, своето, нашето и пр. Другъ изворъ за постпозитивенъ членъ тъ, та, то сж дали последнитъ думи, когато сж бивали употребявани въ свързана речъ следъ прилагателни, върху които пада логическото ударение. Нека си представимъ примѣръ: „Въ село живѣеше единъ

много старъ човѣкъ. Стариятъ този човѣкъ знаеше повече отъ всички“. Тука стариятъ излиза предъ този, за да поеме силата на логическото ударение. Нуждата отъ показателно мѣстоимение следъ членувани прилагателни, отъ една страна и изтикването на прилагателното отпредъ, за да падне логическото ударение върху него, отъ друга — сж напълно достатъчни, за да се обясни постпозитивната употреба на чл. тъ, та, то, безъ да се прибѣгва къмъ недоказано влияние на чужди езици, каквото предполагаша Миклошичъ, Ягичъ и др.

Най-последно, между гореприведенитѣ примѣри намираме и два несъмнени примѣри отъ членъ съ, си, се (бр. 74 и 75). Вториятъ отъ тѣхъ — оутвари сеи — не само е сжщински, както показва и гръцкия оригиналъ, но има и това значение, че доказва скланянето и на чл. съ, си, се, подобно на онова на тъ, та, то. Другъ подобенъ примѣръ бѣ посочилъ проф. Л. Милетичъ изъ единъ Триодъ отъ XIII в.: вохлѣби мѣ свитокомъ симъ (Сб. Нар. ум. XVIII, 14). Той произлиза въ сжщностъ отъ библейския текстъ — Иезек. III, 2. Че наистина и въ този примѣръ имаме работа съ чистъ членъ, а не съ показателно мѣстоимение, показва ни, освенъ смисълътъ на фразата, въ която стои, още и гръцкия текстъ, който гласи: *καὶ ἐφώμοσέ με τὴν κεφαλίδα*. Сжщиятъ се намира и въ печатната библия; но издателитѣ на последната сж схванали симъ като мѣстимение, та сж го отдѣлили отъ сжществителното. Неговото присжтствие въ библейския текстъ показва голѣмата му старина. Сжщото доказва и гореприведениятъ примѣръ оутварисеи, който е взетъ отъ Екзархова преводъ на Дамаскиновото Богословие. Въ последното, както видѣхме, не само не сж били внесени сетнешни членни форми, но и старитѣ сж бивали изпущани отъ многобройнитѣ руски преписвачи. Сжществуването на доста разпространенъ членъ съ, си, се въ старобългарски можеше да се допустне и априорно поради днешнитѣ диалектични примѣри полъвина са, мумаса, каменъес (О ѡлап., § 9, стр. 14); гореприведенитѣ примѣри го доказватъ и фактически.

ИЗДИГАНЕТО НА КРАВЯ ВЪ ОБРЕДА НА СЕМЕЙНАТА „СЛУЖБА“ И „СЛАВА“.

Отъ Л. Милетичъ.

Отъ досегашнитѣ най-нови изследвания върху празнуването ,служба‘ у насъ и тъй нареч. ,слава‘ у сърбитѣ вече несъмнено се установява не само пълно сходство между досегния празниченъ обредъ у двата народа, но сжщо така и еднаквиятъ имъ чуждъ произходъ: указва се, че „служба“ и „слава“ сж заимствуванъ черковенъ обредъ главно отъ Византия, така че въ сжщностъ рухвватъ всички досегашни умувания специално отъ страна на сръбската етнографска наука съ тенденция да се придаде на ,слава‘ характеръ на национално-етнографиченъ белегъ, свойственъ ужъ само на сърбитѣ — споредъ известното изречение „где је слава, ту је србин.“ Следъ обнародваната отъ проф. А. Селищевъ студия върху тоя въпросъ въ съчинението му „Полог и его болгарское население“ (София 1929, стр. 202—273; вж. и Мак. прегледъ г. V. кн. 2. 33—78) и моя приносъ „Къмъ въпроса за българската семейна ,служба‘ и сръбската ,слава“ (Макед. прегледъ г. VI. кн. 3. 1—11) може, мисля, да се смѣта въпросътъ доста изясненъ въ гореказания смисълъ. Възраженията на Д-р Р. Грујић, изнесени въ VII—VIII томъ на „Гласник скопског научног друштва“ („Црквени елементи крсне славе“), не могатъ измѣни съ нѣщо факта, че и сръбската ,слава‘ е заимствуванъ чуждъ ритуалъ отъ черковно естество, както и българската ,служба‘. Напротивъ слабитѣ доводи на Грујић-а, който все още се мжчи да спаси старата сръбска теза, споредъ която ,слава‘ имала характеръ повече националенъ, отколкото религиозенъ, дадоха сгоденъ поводъ на проф. Селищевъ да излѣзе въ последната си студия „К изучению ,службы‘ и ,славы“

— (печ. въ Мак. прегледъ“ г. VI. кн. 4, 1—22) съ още по-силни доказателства, които потвърждаватъ тъкмо противното. Доказва се, че и най-важниятъ и най-тържественъ моментъ въ обряда на сръбската „слава“ — издигането на кравая („дизање у славу“) не представя нѣщо оригинално, защото го е имало и още го има и въ обряда на българската „служба“, а тъй сжщо е известенъ въ подобни религиозни праздненства и у руситѣ; у всички тѣхъ той е възприетъ подъ гръцко влияние. Тука азъ отъ своя страна ще прибавя още нѣкои доводи за сжществуването на пълното обредно празнуване на „службата“ и у насъ включително и съ подобно „издигане“ на обредния хлѣбъ (кравай), както става у сърбитѣ. Въпросниятъ обреденъ моментъ у българитѣ както изобщо и цѣлиятъ обредъ на „службата“ е на изчезване по причини, които изтъкнахъ въ заключението на указания свой допълнителенъ приносъ, докато напротивъ засилването на семейната „задруга“ у сърбитѣ го е запазила и дори му е придала и особено значение като семейно-родово отличие (вж. Макед. прегледъ, г. VI. 3. 9—10 стр.).

Ако праздненството „служба“ се извършва споредъ по-старитѣ традиции, то има три части. На първия день, въ навечерието на празника, вечерница, се канятъ на вечерята близки роднини и съседитѣ; на другия день е главното тържество, когато сутринта се занасятъ коливото и кравайтъ въ черква за да ги опѣе свещеникътъ; на третия день, нареченъ патерица, чупятъ кравая отъ който едната половина се изяжда, а другата оставятъ при иконитѣ и пр. Селищевъ (вж. у М. Пр. V, 2, 48).

Въ сръбската „слава“ предимно значение има чупенето на хлѣба, при което най-важниятъ моментъ е, когато свещеникътъ разрѣже кравая (колача) и когато го издигне — „дизане у славу“. Свещеникътъ издига кравая и заедно съ стопанина го завъртва три пжти като пѣе „Исаие ликуй“ и др. Въ нѣкои мѣста домакинътъ издига частъ отъ своя „колачъ“ до тавана, „за да расте пшеницата до тавана“.

Въ България презъ турско време, вѣроятно поради чуждото ни духовенство, въпросниятъ обреденъ моментъ постепенно ще да е отстъпвалъ предъ засилващото се значение на курбана — жертвуването на животно. При все това и до сега по

нѣкои наши мѣста въ семейната „служба“ важно мѣсто заематъ чупенето и издигането на кравая. Както вече биде посечено, напр. въ костурското село Рупища кравая не го издигатъ па дори и свѣщи не горятъ; сжщо така и въ Куманово, когато свещеникътъ отрѣзва кжсъ отъ кравая и въ отворстието налива вино, издигане („дизанье“) на кравая не става. Напротивъ въ Велесъ свещеникътъ пѣе и издига „панадията“ (кравая), отрѣзва една частъ и я полива съ вино. Сжщото се върши и въ Кюстендилско. Вечерята се събиратъ гости: „Добро вечерь. Айде, да е честитъ, да ви е аирлия светѣцъ! За млогу години!“ — Всѣки, откжсналъ една чатвѣртъ отъ кравая, я издига на високо, цѣлува я и я поставя предъ себе си.

Проф. Грујић въ своята статия изтъква благославянето на хлѣба въ северна Македония и главно въ Скопье и околията му, гдето свещеникътъ въ дома на стопанина, който празнува, „крева проскура“ — сир. просфора, която тамъ наричатъ и пресвета, „панагия“. Грујић самъ признава църковния произходъ на обрѣда.¹ Сжщо така специално и за обрѣда за издигането на хлѣба Грујић приема, че първоизточникъ му е обикновеното издигане на панагията по манастирскитѣ трапези. За това подирното проф. Селищевъ приведе най-убедителни доводи и изъ руски ржкописи отъ XV и XVI. в., доказвайки византийския произходъ на обрѣда. Съ право Селищевъ заключава, че въ гръцкия източникъ е отбелязана всичката програма на църковния ритуалъ на сръбската „слава“: малко освещение (на хлѣбъ, пшеница, вино, масло), издигане на хлѣба съ призивъ за благополучие, и споменуване на мъртвитѣ.

И въ Русия става „издигане“ на праздничния хлѣбъ („пирогъ“) въ слава на светеца, патронъ на именилника-домакинъ. Въ названието „слава“ у сърбитѣ въ сжщность е изразенъ тъкмо този моментъ на първоначалния обредъ, който се върши „въ слава на светеца“, като се изрича „славословие“ и се изпива дори чаша вино. За това Селищевъ даде подрни данни въ статията си „К изучению службы и славы“. Терминътъ

¹ „Главни обреди у кући, а нарочито ломљене или резање колача и благосиљане или дизање у славуно се на себи јасна обележја црквеног порекла“ (Вижъ за това и у Селищевъ, ц. с. Мак. прегледъ, VI. 4, стр. 2).

„слава“ следователно у сърбитѣ не изразява нѣщо особено: съ него се изтъква само тържествениятъ моментъ на славословието по време на обреда. И въ български коледни песни и благословии се срѣща често глаголътъ славя, славимъ и пр., сжщо така проникналъ отъ черковното обредно пѣние. Така напр. коледнитѣ благословки, тѣй нареченитѣ стананиканя и въ източна България обикновено захващатъ тѣй: славѣтѣ ли, славѣтѣ, дружина, бога амин, ела́ наша сла́ва, мале вишни боже да пумо́жѣ“. Фразата „славѣтѣ вѣй дружина бога амин“ често се повтаря и съ нея се завършва благословката (Вж. интересната благословия, която съобщихъ, на източнобългарско наречие, въ Мин. Сбор. ст. II, критич. отдѣлъ 212—213 стр.). Сжщо така се е запазилъ изразътъ „слава“ въ коледни пѣсни и по Македония. Така напр. и въ съобщенитѣ отъ Елена Георгиева народописни материяли отъ село Смилево (вж. Мак. прегл. VI. 4. 89):

Сива́, сива гула́бица,
От ко́де си долéтела?
Онде́ горе от бѣл Дунав.
— Шчо́ имаше, шчо́ нѣмаше?
— Златна́ чаша и ка́ната
Да ми́ служи́т слава́ бога
Слава́ бога и бо́жикя
Божѣ́к ми е на нѣбеси
Слава́ му е по со́ земя.

Въ цитуванитѣ стихове се говори и за чашата, която играе роля и въ обредния моментъ на благославянето на крава́я. Проф. Селищевъ въ ц. с. въ Мак. Пр. VI, 4. обстойно се спира и върху значението на чашата при извършването на обреда, за което привежда данни изъ ржкописи отъ XVI—XVIII в. Така и въ единъ български требникъ отъ XVIII в. между друго е казано: „Таже свещенникъ чашѣ испіет первое во славу божию потом и вси людѣе, певци же пою́тъ слава, гласъ ѣ“.

Че въ по-старо време и у македонскитѣ българи въ обреда на семейната служба е ставало издигане на праздничния кравай, за това намираме нѣколко интересни данни въ спомнатитѣ народописни материяли на Елена Георгиева (вж. „На-

роденъ календаръ отъ село Смилево (Битолско)“, печ. въ Мак. Прегл. IV. 4). Трѣбва да се изтъкне, че смилевчани сж отъ племето на мияцитѣ, преселили се преди вѣкъ и половина отъ Дебърско (отъ селата Галичникъ, Лозарополе, Тресонче и др.) за да се избавятъ отъ непоносимитѣ злодейства на свирепитѣ дебърски арнаути. Въпрѣки факта, че смилевчани сж били въ близки общения съ Битоля и че мжжетѣ, повечето майстори-дюлгери, постоянно сж странствували, при все това тѣ сж запазили и до сега напълно своето „миячко“ наречие, а сжщо и старитѣ си обичаи и вѣрвания. Известно е и високото българско народно съзнание у смилевчани, които играха видна роля и въ Илинденското въстание, предводителствувани отъ известния македонски деецъ Даме Груевъ, който е родомъ отъ Смилево. Своя български консерватизъмъ смилевчани сж го донесли отъ Дебърско, гдето и сега, както и въ миналото, българскитѣ традиции непрекъснато сж се подържали въ народното съзнание. Това изтъквамъ, за да подчертая, че и въпросниятъ, запазенъ у смилевчани обредъ, издигане на кравая при празнуването на „службата“, не може да се смѣта за каквото и да е влияние отъ сръбска страна. Георгиева съобщава, че въ Смилево мнозина „служатъ“ празника Атанасовденъ („Танасовен“) — 18 януарий ст. ст. Женитѣ се запитватъ: „Вие кой празникъ го чините? — Го чиниме Танасовен. — Нѣка ви е айрлия за многу години со животъ да даѣтъ Госпотъ“ (с. 75). За „служба“ се загатва и въ съобщението за обичаитѣ на Петковденъ, 14 октомврий. Този день се празнувалъ „повече отъ ония, които го служатъ“. Отъ тогава почвали „службите по празниците“. Въ Смилево ставали служби на опредѣлени празници като Петковденъ, Димитровденъ, Пречиста, Св. Никола и др.: „Ония, които служатъ празника, приготвяватъ се за това нѣколко дни по-рано. Срешу празника нѣкой отъ кжщнитѣ ходи да кани роднитѣ на „заслукъ“ т. е. на вечеря. Ако въ кжщи има булка, обикновено тя кани, и я наричатъ „зѳвачка“. Кждето тя отиде, казва: „Здравѳ и живо отъ татка и отъ майка, да доѣте вечеръ на гости да служиме Петковен.“ Най-важно обаче е, което по-нататкъ се съобщава, че „на самия празникъ попътъ дохажда да кренетъ леп“, че за обѣдъ и вечеря пакъ се канятъ гости и че деньтъ следъ празника се казва патѣрица (88 с.).

Съ тѣзи кратки сведения въ Смилево все пакъ сж отбелязани главнитѣ моменти на пълното празнуване на службата: надвечерието, самиятъ празникъ и следниятъ день — патэрица. Интересенъ е терминътъ за подигането на хлеба: „да крени ет леп“, образуванъ отъ глагола крена, стб. кренжти (кре(т)-нжти) въ смисълъ на дигамъ. Съ това си значение глаголътъ се употребява по цѣла Македония: така и въ Скопье и въ Велесъ и пр. се казва напр. „крéни я софрата“ (дигни трапезата), „крéни го лéбот“, „крéни го нáстрана“ и пр. Трайниятъ глаголъ гласи крéвам, така че може да се каже и крeвa (вм. крене), както се изразявали, споредъ съобщението на Грујић, въ Скопье за въпросния обреденъ моментъ на службата: „крéвa проскура“.

ДАРЪ
отъ
МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

ГОВОРЫ ОБЛАСТИ СКОПЬЯ

Отъ проф. А. М. Селищевъ.

По отношению к Скопью и его области мы располагаем немногими диалектологическими данными. Это — записи и небольшие замечания, относящиеся к Скопской Черной Горе (Скопска Црна Гора), к городу Скопью и к нескольким селам Каршияка, Дервента и Блата. Наиболее полные указания можно извлечь из материалов, относящихся к Черной Горе¹). Но этот край в диалектическом отношении не принадлежит к типу македонских говоров, а входит в состав группы говоров иного диалектического типа, — южноморавского²).

К городу Скопью относятся записи проф. Й. Иванова (сказка и 2 коротеньких песни)³), Д. Недельковича (пословицы и изречения)⁴) и проф. В. Джерича (несколько слов с заменой ж)⁵). В очерке М. Елича „У студне вечери“ представлены отрывки из речей башмачника (кондураджия) и извозчика (паетонджия), жителей Скопья.⁶) Речь того и другого лица несомненно приправлена элементами сербского литературного

¹) Св. Томић, Скопска Црна Гора (Српски етнографски зборник, VI, 1905, стр. 475—503); А. т. Петровић, Народни живот и обичаји у Скопској Црној Гори. (Српски етногр. зборник, VII, 1907); Й. Ивановъ, Сѣверо-западнитѣ македонски говори. (Минало, I, 1, стр. 67—70); А. П. Стоиловъ, Народни приказки (Известия на Народния Етнограф. Музей въ София, VII, 1925, стр. 126—128); Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивскаго Натанаила. (Сборникъ за народ. умотвор., кн. XXV; имеется несколько фраз на языке села Кучевиште; митроп. Нафанаил был родом из этого села).

²) Селищев, Очерки по македонской диалектологии, I, стр. 269-270.

³) Минало, I, 1, стр. 66—67.

⁴) Д. Неделькович, Основне етографско-етолошке карактеристике скопског народног живота (Гласник Скопског Научног Друштва. I, 1, 1925, стр. 182—203).

⁵) В. Ђерић, Неколико питања о дијалектима у Јужној Србији (Гласник Скоп. Научн. Друштва, I, 1, стр. 9).

⁶) М. Јелић, Летопис југа. Беогр. 1930, стр. 27—28.

языка. Но отразились всё-таки и некоторые черты местной речи. Для города Скопья располагаю также своими беглыми наблюдениями, сделанными летом 1914 года.

Из сел Каршияка в диалектологических записях представлены следующие: Горно Солне в записях проф. Й. Иванова¹⁾, Долно Солне в записях Д-ра Й. Хаджи-Василевича²⁾, Горно и Долно Нерези в книге А. Калины³⁾, в заметках проф. П. Скока⁴⁾ и в книге Э. Шнеевейса (пример *oginj*)⁵⁾, Драчево в записях Й. Хаджи-Василевича⁶⁾.

Из сел района Блата записи имеются по отношению к Новому Селу (Ново Село) на Вардаре⁷⁾.

Из района Дервента представлено в записи село Матка⁸⁾.

В разных отделах книги Хаджи-Василевича „Скопље“ сообщен ряд бытовых слов, относящихся вообще к Скопской области. Некоторые из этих слов представляют диалектологическое значение.

В той же книге дано большое количество топографических названий и фамильных имен населения. Из топографических названий Скопской области можно извлечь весьма ценные указания. Эти названия даны были предками нынешнего славянского населения Скопской области. Этнической языковой смены славянского населения тут не происходило: черты языка современного скопского населения соответствуют фонетическому и формальному виду топонимических образований.

Показательны также формы фамильных имен.

¹⁾ Минало, I, 1, стр. 70-71.

²⁾ Д-р Јов. Хаџи Васиљевић, Скопље и његова околина. Београд, 1930, стр. 348, 361.

³⁾ А. Kalina, *Studyja nad historyjǎ jǎzyka bułgarskiego*. I. Kraków. 1891, стр. 220.

⁴⁾ П. Скок, Лингвистичке белешке с пута по Јужној Србији (Гласник Скоп. Н. Друштва, II, 1927, стр. 278).

⁵⁾ Edm. Schneeweis, *Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten*. Wien. 1925, стр. 89.

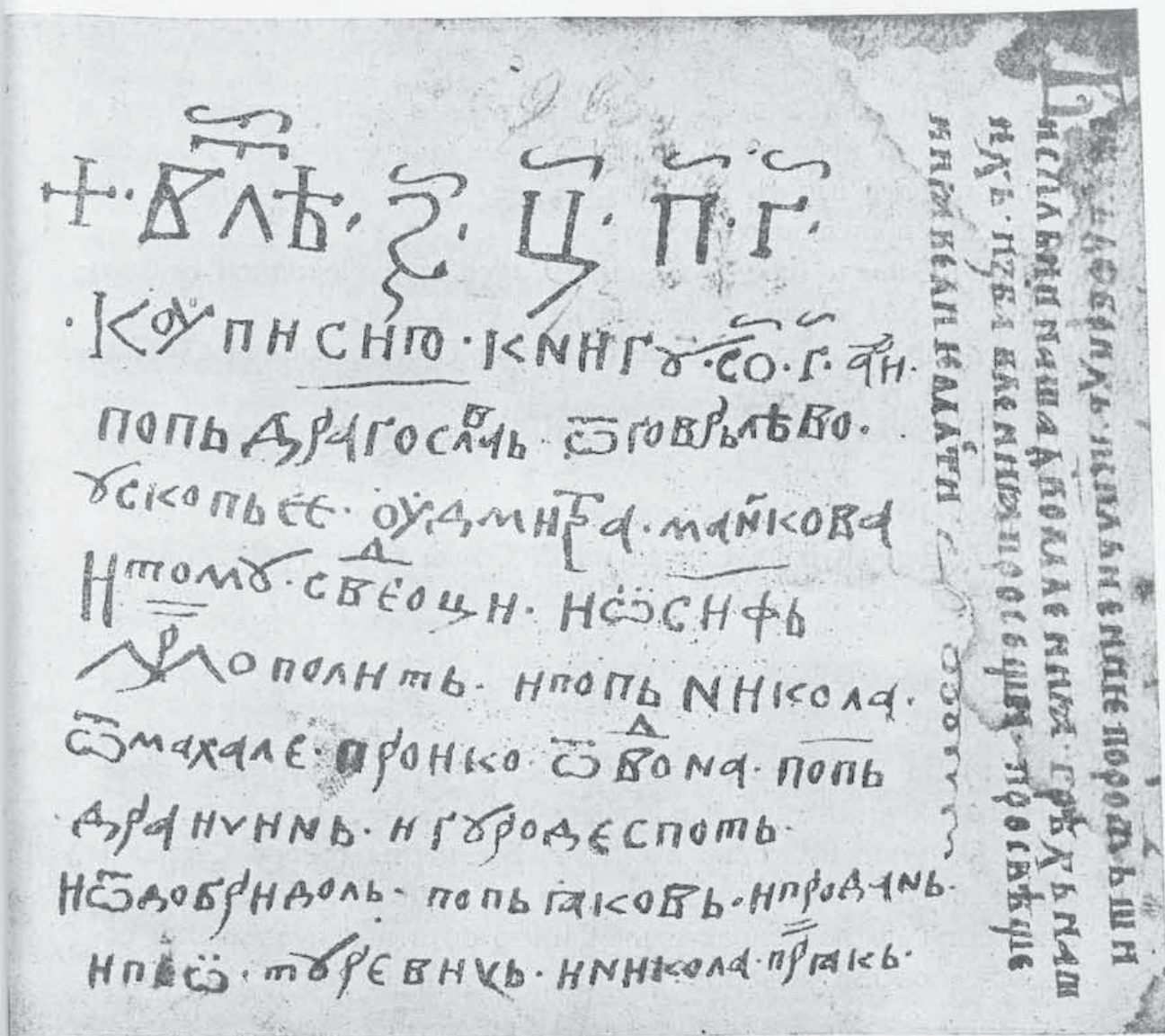
⁶⁾ Скопље, стр. 361—362, 364.

⁷⁾ Сборникъ за народни умотвор., XI, стр. 110—111; Хаџи-Васиљевић, Скопље, стр. 346, 355—360. — Записи Хаџи-Василевича по отношению к другим блатским селам неудовлетворительны, и мы оставляем их в стороне.

⁸⁾ Хаџи-Васиљевић, Скопље, стр. 344—345, 361.

Наконец, немногие указания можно извлечь из старых записей, сделанных в Скопском крае в XIV—XIX вв. Из таких записей отметим следующие.

1) Послесловие к апостолу Пантелеймоновского монастыря на Афоне, написанному в Скопье в самом начале XIV в. священником Николою. Апостол предназначен был „попоу грѣдоу



братоу ми ѡ виньска¹⁾). — Село Винско упоминается в хрисовуле Уроша II Милутина монастырю св. Георгия Горга у Скопья: „и приложи кралѣвство ми село Козарево. . . . и съ Баровомъ и съ Винскомъ“²⁾). Село Барово находится в районе

¹⁾ Так в издании П. А. Лаврова (Древности. Труды Славянской Комиссии, I, М. 1895, к стр. 272. Л. Стоянович читал не точно ѡд Виньска (Споменик, XXX, 1895, стр. 43).

²⁾ Но ваковић, Законски споменици, стр. 612.

Каршияка, немного севернее села Говрлева. Села Козарева теперь нет в Скопском крае. Но есть на юго-западе, в районе села Говрлева, место Козарево¹⁾. Вероятно не подалеку от этих сел было расположено и село Винско: оно указывается документом в соседстве с селами Барово и Козарево. Нет основания для отождествления средновекового Винска с нынешним Виниче: село Виниче находится к сев.-востоку от Скопья, в Черной Горе.

2) Купчая запись попа Драгослава из Говрлева (село в Каршияке), купившего апостол в Скопье у Дмитра Манкова, 1475 г.²⁾ Эта запись напечатана не точно в описании А. Попова. Воспроизводим ее тут.

3) Запись 1688 г. в минее Софийской Народной Библиотеки, № 523 нового собрания³⁾.

4) Запись на дискосе в церкви Пр. Богородицы в Скопье, 1811 г.⁴⁾.

5) Записи 30-х—40-х г. г. XIX в. в минее, на печатанной в Венеции⁵⁾.

6) Фактура 1853 г. одного торгового дома в Скопье⁶⁾.

7) Записи попа Елисея из Г. Солне 60-х—70-х г. г. XIX в. в триоди XVI в. Софийской Народ. Б-ки, № 587, нового собрания⁷⁾.

8) Запись на стене Нерезского монастыря св. Пантелеймона, 1885 г.⁸⁾.

9) Во II-м томе „Гласника Скоп. Научн. Друштва“ помещены записки священника Йована Трайковича Бурки (стр. 229—240). Он умер в Скопье в 1905 г. Все черты говора Скопья и сел к югу от него отразились в этих записках. Но проведены эти черты не последовательно: имеются в них и элементы северно-скопских говоров (Черной Горы), а также элементы

¹⁾ Р. М. Грујић, Властелинство Св. Ђорђа код Скопља. (Гласник Скоп. Научн. Друштва, I, 1, стр. 58). Хаџи-Васильевић, Скопље, стр. 429.

²⁾ Апостол хлудовского собр., № 39. Описание, стр. 34.

³⁾ Опис, II, стр. 54.

⁴⁾ Љ. Стојановић, Записи и натписи. VI, 1926, стр. 154, № 10436.

⁵⁾ Хаџи-Васильевић, Скопље, стр. 138.

⁶⁾ Хаџи-Васильевић, там же, стр. 101.

⁷⁾ Опис, II, стр. 98—100.

⁸⁾ Хаџи-Васильевић, там же, стр. 421.

сербского литературного языка. Данными этих записок мы не пользуемся.

В своей статье я констатирую не подлежащие сомнению языковые черты Скопья и некоторых сёл Каршияка, Блата и Дервента, отразившиеся в вышеуказанных материалах, и определяю отношение этих черт к соответствующим явлениям прочих говоров Македонии. В будущем, когда наука будет располагать полными лингвистическими данными по отношению ко всем пунктам Скопского края, тогда можно будет представить с большей определенностью современное состояние говоров этого края и процессы общественно-языковой жизни тамошнего населения. Настоящие же заметки имеют целью ориентироваться в том немногом, чем мы располагаем теперь. — Нельзя не выразить сожаления, что Философский факультет университета в Скопье до сих пор не обнаружил результатов диалектологического изучения Скопского края, если таковое изучение велось там.¹⁾

Ъ, Ъ

Все говоры Македонии, включая и говоры Полога, вместе с говорами юго-западной Болгарии пережили одинаковый процесс изменения гласных *ѣ, ѥ* в сильном положении: *ѣ > о, ѥ > е*. Об этом свидетельствуют и памятники письменности македонского происхождения, и топонимия Македонии, и современные диалекты ее. Этот процесс изменения редуцированных *ѣ, ѥ* охватывал и население Скопской области.

леко (вм. лѣгко) пойте, грѣшнь, конецъ писал в самом начале XIV в. в Скопье священник Никола в послесловии к

¹⁾ Спустя несколько месяцев после сдачи в печать своей статьи я получил „Годишњак Скопског Филозофског Факултета. I. 1930“ (Скопье). Библиографический указатель работ профессоров и преподавателей этого факультета не представляет указаний на статьи по изучению говоров Македонии, в частности говоров Скопского края. Только доцент М. Павловић напечатал в Годишнике небольшую статью о говорах северной Македонии. Замечания об этой статье сделаны ниже, в конце нашей статьи. При корректурном чтении я ввел в свою статью некоторые примеры, записанные г. Павловичем. Эти примеры относятся к селам: Драчево, Усье, Водно, Умово, Лисиче. — М. Павлович сообщает, что он производил диалектологические наблюдения в разных местностях северной Македонии. Результаты своих наблюдений он обещает издать в отдельных работах. — *Корректурное примечание.*

апостолу. Этот писатель не был пришельцем из какой-нибудь местности центральной и западной Македонии. Он был родом из села Винско Скопского края.

В XVI-м веке в Скопье были лица, носившие имя „Дѣна“, образованное от „ден“ < днь. (Помянник слепченского монастыря, XVI в.; см. ниже, в разделе личных имен).

Топонимия: *Бозоина* — в районе села Зелениково, *Бозаик* — в районе села Гор. Водно. Эти топографические названия образованы от имени *бъзъ* > *боз* — „Sambucus“. Обозрение названий этого растения и топографических имен в связи с ним см. в моей книге о Пологе, стр. 295—296.

Лениште (в районах сел Морани и Студеничани). Сравн. *Лъниште* в районе Скопско-черногорского села Булачане. Это название образовано от имени *лен* < *льнь*. *Песја кучка* (в районе села Усье-Усье).

В суффиксах. *ок* < *ъкъ*: *Песоци* (в районе с. Драчева). Это название представляет форму именит. множ., образованную от формы единств. *песок*. *Виток Рид* (в районе скопско-черногорского села Булачане, говор которого представляет и в других отношениях некоторые черты говоров Каршияка и Блата).

-ел < *-ьлъ*: *Вител* < *Витьлъ* (в районе с. Зелениково).

-ец < *-ьць*: *Грчец* (село), *Јасиковец*, *Паповец* (в районе Н. Село на Вардаре), *Дудинец*, *Дудовец* (в районе села Батинци), *Топанец* (в районе села Моране, которое теперь занимают албанцы), *Брзоец*, *Штулец*, *Митановец* (в районе села Д. Солне), *Липовец* (в районе села Гор. Каличане, теперь оно албанское), *Јанкоец*, *Куклоец* (в районе с. Сопиште), *Ропчец* (в Нерези), *Брамоец*, *Коркоец*, *Томчиец*, *Трипуноец* (в Г. Водно), *Сасовец*, *Ждановец* (в районе монастыря св. Пантелеймона), *Лисец* (гора).

-ен < *-ьнь*: *Цепен Камен* (в районе разных сел), *Жеден* > *Джеден* (в районе села Врежалце; теперь оно албанское).

Говоры: *бочва* (Скопье), *дош*, *големи дождои* (в Скопье и по селам), *силенъ дождъ* (запись попа Елисея из Г. Солне), *видовъ сонъ* (в той же записи).

-ок: *пѣсок*, *момок* (в Скопье и по селам).

Членная форма муж. ед. на *-от*: *кметот*, *југот* и др.

Предлог *со*, реже *сос*; *со пушка*, *со лири*, *со блага уста* и в очерке Јелића (Скопье).

ден, денот, денеска, чес, лесно (в Скопье и по селам), *тенки* сахътиянь (фактура 1853 г.), *темень* (запись попа Елисея).

петел < *пѣтьль* (Скопье), *орел* (Умово).

овес (в Скопье и по селам; в записи попа Елисея).

-ец: *светец* (Скопье), *отец* (Лисиче), *старец* (Н. Село), *свин'арец* (=западный ветер; по Скопьской области).

-ен: *чесен, пѣсен, мирен, силен, болен, поарен, еден* (в городе и в селлах).

tr̥t, tlt.

В говорах Скопья и его сѣл представлены сочетания с *ѣ* вместо более раннего *г* между согласных. Гласный *ѣ* бывает весьма кратким, а *г* представляет значительные вибрации (раскаты): *t^htr̥t*. На такое образование (*^hг*) указывает передача в записи Й. Иванова: се развѣтело, стрѣкала, на дрва (Г. Солне).

На присутствие гласного *ѣ* перед плавным на отличие такого сочетания от сербского *г*, указывает употребление значка' перед *р* в записи серба (Хаджи-Василевича): „др'ндарски занат — тресају, дрндају памук и вуну“¹⁾. Значек ' в записях сербов обычно служит для передачи гласного *ѣ*: л'же, џан'м; с тем же значением употребляется и знак *ѣ*: жѣлти, дѣлбока, каѣдр... (зап. Хѣ.-Васильевича и других).

Сочетание *tlt* представляло некогда лабио-велярное образование *l̥*: *l̥*. Так было у всех южных славян. В говорах Каршияка сочетание *tlt* изменилось в *tol̥t* (*tolt*) — *tout*-. — *voyna* и др. (Нерези; наблюдение проф. Скока). В других записях указано *л*, близкое повидимому к *ѣ* (*ц*). — *Солн'е* (село), *волк* (Г. Солне), *волци* (зап. попа Елисея), *жолтица* (Скопье и селла), *вѣлна, сѣлнце, слѣнце* (Драчево), *Долги Рит* (в районе села Г. Водно), *јаболки* (Г. Водно), *Јаболце* (село), *ѡтъ село ѡболцы* (зап. 1866 г.).

Сочетания *е ол* (*оѣ*?) находятся и по говорам Блата: *волна* (Блаце), *Волчи Дол* (горный хребет, спускающийся к Пчине). В северной части Блатии — *л* (*ѣл* или *ѣл*) *слзи, жлти*.

В начале XIV в. в Скопском крае находились еще сочетания с *l̥* или с *ѣл̥*. На это указывает передача названия села

¹⁾ В его книге „Скопье“, 85.

Солне в хрисуле Уроша II Милутина монастырю Георгия Горга около Скопья: *къ Бѣлнѣ—Соул'ни Долнѣмъ и Горнѣмъ*¹⁾. Сочетания с *л* или с *ѣл* были в Скопье и в XVI-м веке, как показывает запись в помяннике монастыря в Слепче (XIV в.; собрание В. И. Григоровича в Одессе, № 40): в числе лиц, приходивших на поклонение в этот монастырь и записавших свои имена в монастырский помянник, были поклонницы из Скопья. Из них две носили имя „Влѣка“ (лл. 83 об., 85). Традиционный орфографический элемент в этом написании есть: употребление знака *ѣ* после *л* (*лѣ*). В речи было „влѣка“ или „вѣлка“. Не подлежит сомнению: в речи населения Скопья того времени не было сочетания „вук“: если бы это слово представляло такой звуковой вид, с гласным *у*, то соответствующим образом оно было бы передано и в записи. Сравн. запись одного поклонника серба из Нова-Брда: Воукъ (л. 164 об.).

В речи населения Скопья имеются сочетания с *ѣл*: *гѣлтни*, *подѣлго*, *дѣлбоко*, *кѣлка душа* (зап. Недельковича). В этих сочетаниях (положение *ѣ* после *к*, *г*, *д*) судьба *ѣ* была иная по сравнению с изменением *ѣ* после других согласных. К сожалению, в записях Й. Иванова и Д. Недельковича не встретилось замен таких сочетаний: *жѣлт*, *плѣн*, *влѣна*: *жѣлт* или *жолт-жоут*? *пѣлн* или *полн-поун*? Полагаем, что в этих сочетаниях заменой *ѣ* было *оѣ* (*оу*). На это может указывать судьба конечного *ѣ* после согласного: *гекѣ* > *гекѣѣ* > *гекоѣ*. Так в Скопье и в селах его.

По говорам Скопского края имеются и сочетания с *лѣ*: *слѣнце* (Драчево, там же и *сѣлнце*), *јабѣлки* (Лисиче), *дѣлк* (Блато, но *слзи*). Сочетания с *лѣ* и с *ол* представляют и говоры соседнего края на западе, — Дольне-Положского. Сочетание *лѣ* в „слѣнце“ находится и в других говорах Македонии. Сочетание *лѣ* после *д* (*дѣлк*, *дѣли*) представляют говоры сев.-восточной Македонии.

В речи отдельных лиц в городе находятся слова с *у*: *вук*. Такие сочетания были и в речи попа Елисея из Г. Солне. В его записи находится не только *волци*, но и *пун*: *пѣнѣ* беше месецотъ. М. Павлович отметил в Усье *жут*, в Лисиче *јабукѣ*. Но при этом непременно следовало бы указать, в какой мере распространены эти слова (с гласным *у*), в речи каких

¹⁾ Новаковић, Закон. споменици, 610.

слоев населения представлены они. Не относятся ли эти примеры к речи нового населения тут, переселенцев из Сербии? Такие переселенцы водворены именно в селе Г. Лисиче.¹⁾

-trъ, -tĭъ.

В замене конечного сочетания -trъ находится -ter в словах *ветер, габер* — „*Carpines betulus*“ (Скопье и села). Другими примерами сочетаний с -trъ мы не располагаем.

Конечное сочетание -tĭъ имело иную судьбу в связи с лабиовеляризующим воздействием конечного ĭ на предшествующий гласный вторичного происхождения, на ъ: -tĭъ > -tĭĭ > -toĭ > -tol. — *влѣгол, прѣсекол, рѣкол*.

-ол находится и в глаголе *шол: ѡтишол, дѡшол*. В этом сочетании -о представляет явление не фонетическое, а обязано воздействию причастных форм глаголов с согласным звуком перед ĭ: *несла-несол, рекла-рекол*; по аналогии с ними и *шла-шол* (вместо *шел*).

-tmъ, -tnъ.

Конечное -tmъ > -tum: *сум* (в Скопье и в селах); *ја сум ти татко* (Г. Солне); *сум дала малку пари* (Н. Село); *ја сум от Гази Баба* (на севере от Скопья); *седум, осум* (повсюду); *на осѣмъ сатъ* (зап. попа Елисея).

-tnъ: *ог'ин'* — *ог'ин* (Нерези, Д. Солне). Городской вариант: *огаъ* (Скопье; зап. Недельковича).

lъt-, gъt-.

В начале слова находится lъ- перед согласным вместо *lъ-: *се излѣжеш* (Скопье), *да лѣже* (Драчево).

Судьба сочетания *gъ- в начале слова была иная. Перед слогом с гласным полного образования появилось ѣг-: *ѣгѣп, ѣгѣп*. По аналогии с такими формами стали говорить с начальным сочетанием ѣг- и формы, в которых после плавного не было гласного полного образования: *ѣри* (Скопьский край). Из топонимии: *Ѣрженчино* (село в Блате), *Ѣржан Дол* (в районе села Бадер).

¹⁾ Крстић, Колонизација у Јужној Србији. Сарајево. 1928. Стр. 21.

-тъје.

После утраты редуцированного гласного *î* (из *ь* перед *j*) произошла ассимиляция *j* с предшествующим согласным зубным затворным: *t, d, n*. — *-tije > -tje > -k'e*; *-dije > -dje > -g'e*; *nije > nje > n'e*: *bratja > brak'a*, *l'udje > l'ug'e > lug'e*, *p'ien'e*, *s'irin'e*.

В некоторых сочетаниях (после гласного заднего ряда) появился вторичный *j* перед *n'* и затем произошло отвердение *n'*: *n'e > jne*: *vъgzúvajne* (Скопский край). Подробнее о процессе изменения *-nje* см. в моих Очерках по макед. диалектологии, стр. 76—77.

После других согласных *j* не ассимилировался с предшествующим согласным.

-zje: *grozje*; *lozje*.¹⁾

-vje: *zdravje*, *korje*. В вакуфе Иса-бега (XV в.) дважды упоминается владение Петка, известное под названием „*Острокопје*“: *ostrukopje*, *ostrkobje*. Оно находилось у Скопья, недалеко от старого хисарлъка (слав. градиште).²⁾

¹⁾ В Тетове, в речи одной женщины, мною было отмечено *lozje*, с палатальным *ȝ* вместо *j*. Но это был редкий фонетический вариант в ее речи: обычно она произносила *lozje*. (Полог, 312). Проф. Г. А. Ильинский полагает, что *lozje* образовано „от основы **lozd-*, ср. лт. *lazdà* „прут“; следов. *lozje* представляет явление, параллельное *межда* (= межда)“. („Byzantinoslavica“, II, 2, стр. 441, примеч. 2). Еще ранее появления в печати этого объяснения я имел случай дважды обратить внимание уважаемого коллеги на невозможность такого объяснения. Если в основе этого слова был согласный *d*, то ему предшествовал *z*: *lozd-*. Итак: **lozdje*. Грппна же *zdj* во всех славянских языках изменилась одинаково: *ždž* (*prigvozdi* — *prigvoždženo*). Следовательно, **lozdje > *loždže*. Такого сочетания славянские языки не знают и не знали. Если допустить (чего Г. А. Ильинский не делает), что ранним сочетанием было **lozdъje*, то и в таком случае не получится *ȝ*: после утраты редуцированного гласного получилось бы сочетание *zdje*; а в этом сочетании происходило обычное в македонских говорах изменение: *zdj > zj*, как *stj > sj*. — *grozdъje... > grozje*, *listъje... > lisje*. Итак, сочетание *lozje* не восходит к сочетанию с давним **dj*. Нет возможности ставить в связь литовское *lazda* со славянским *loza* или с вариантом основы этого слова *lozda* (-je): результаты славянских фонетических процессов препятствуют этому сближению и Р. Траутман (*Balt.-slavisches Wörterbuch*, 153).

²⁾ Гласник Скопског Научног Друштва, I, 2, стр. 428. — Гл. Елезович без всякого основания передал это название в сербизованном виде: „Острокопље“ но и „Остро Копје“ (там же стр. 402).

Ж, А.

В отношении заменителей гласного ж говоры Скопья и его области представляют элементы трех диалектических групп: 1) у, 2) ъ, 3) а.

Слова с у находятся преимущественно в городе Скопье, — *врук', врук'ина, гусеница, гуска, гус, -та, -то (густа трава. . .), дуп (дуб), зуби, јуже, јузел, јуток, кудела, кук'а, купина, лукаф, мудро, муш, мука, мучам, -иш, мученик, мутам, -иш, недугаф, оружје, се пружам, -иш, прут, пудам, -иш, пут, рука, преступиш (закон) субта, сут (суд), судија, труба, туга, тупан, унутра* и нек. др.¹⁾.

В Скопье имеются также слова с ъ и а въ корне. -ъ: *гъс*, множ. *гъзои*; откриен *гъс* секој го плука; *гъс* и нос не знаат *чес*; сув *гъс* риба не јаде; водени *гъзои* јадат риби, *късам*: куче не *къса*.

а: *гасеница, капина, пајак, мадро* (в пословице: *седи мадро, да не носиш модро*); *каде*: *каде* нема дим, там нема *кавга*; *каде* нас, *каде* него. Сравн. в Скопской Черной горе: *куде*.

а вместо среднеболгарского ж из а после ј: *јазик, јатрва, јачмен, зајак*.

В образовании форм находится в Скопье, как почти повсюду в Македонии, гласный а (в суффиксах, в окончаниях):

- 1) „общий падеж“ имен на -а: *гора, жена*;
- 2) местоимение *ѣ*: *ја, неја*;
- 3) окончание -ат в форме 3 л. множ. наст. вр.: *несат*;
- 4) на вм. *ѣж*: *поминало*.

Итак, отдельные слова утверждались в Скопье из разной языковой среды. Много слов усвоено от носителей речи, представлявшей у вместо ж. Кроме того, в числе слов с у были и такие, которые восприняты из среды книжной и административной (см. ниже, в объяснительной части). Некоторые слова употребляются в двух языковых вариантах: с у и с а: *гусеница* и *гасеница, купина* и *капина, мудро* и *мадро*. Слово „*мадро*“ закрепло только в пословице. В обиходной речи — *мудро*. Иногда с разным языковым видом слова связана неодинаковость значения: *скусам, -иш*, но *каснеш* или *късаиш* (куче *къса*) *гуска*, но *гъс*.

¹⁾ См. в списке В. Ђерића в Гласнику Скоп. Научн. Друштва, I, 1, стр. 9.

Формальную сторону речи жителей Скопья характеризуют элементы с *а*, а не с *ѣ* или *у* вм. *ж* (*жена, неја, минало, несап*).

В селах заменителем *ж* является гласный *а*. Слова с *а* не занесены сюда с юга или юго-востока: топонимия Скопской области представляет ту же замену *ж*. Напр.: *Данче* (в районе села Г. Водно), *Кој два Даба* (в районе с. Д. Солне), *На Дáбица* (в районе того же села), *Кај многу Дабја* (в той же местности); *Капина* (в районе с. Зелениково); *Лака* (в районе сел Нерези и Врежалце; последнее село теперь албанское); *Четири Пата* (в районе с. Батинци); *Воденички Пат* (в районе села Д. Солне); *Падарница* в районе села Усье; это — холмистая местность, где находятся виноградники и нивы; корень слова восходит к *пжд-*; сравн. болгар. *пждарь*, серб. *пудар* — „сторож виноградника, поля“; *пждарница* > *пъдарница* — *падарница* — „сторожка, место нахождения сторожа“, „место (виноградник, поле), оберегаемое сторожем“. Такое же название имеют пункты и в других краях Македонии. Напр., *Падарница* есть в районах сёл Будур-Чифлик (Тиквеш) и Вариш (Раец).¹

В болгарских и в сербских областях имеются и другие топонимические образования с корнем *пжд-*: напр., село *Пждарево* в Старо-Загорском округе, село *Пударци* в Грочанском (Гроцка) Срезе Подунавской области.

Отметим фамилию в Блатском селе Бадер: *Лажичарци* или *Лажичароски*. Эта фамилия образована была когда-то от *лжжичар-*.

Из говоров: *зап* (*заби*), *дап*, *капина*, *кадела*, *пат*, *патот* (повсюду), *нови заби му никнале* (Г. Каличане); *ракати* гребни (Скоп. край), *тапан* и *тупан*; „*каси, каси* — кобила си“ (села); *месо да касне* (Н. Село), *со јаже* (Н. Село). *рака*, *две раце* (Нерези); *умажила* к'ёрката, *машки* б'юли, *рачка*, (но: *рука*, *гуска*, *кук'а* (Водно, Драчево); *прачка* (Лисиче), *укасне*, *унатра* (но: *кук'а*, *се мучиме*) (Умово); *каде* (повсюду).

В окончаниях *-а*.

В селах, как и в городе, имеется *ја* вм. среднеболгарского *ѣ* < *ѣ*: *зѣжк*, *ѣзык*... *зајак*, *јазик*, *јачмен*, *јатрва*.

В послесловии к апостолу, писанному в Скопье в начале

¹ Насеља и порекло становништва, књ. 17, стр. 284, 499.

XIV в., встречается написание *са* вм. *сж* (из *сѣ*): *тѣмоу са писл.* Написание *са* представляет указание на существование в говоре Скопского края в начале XIV века гласного, близкого к *а*: *ѣ* (вместо *ж*).

ѣ (ѣ).

ѣ > е: *бѣлѣот, рѣка, две раце.* (Нерези).

цѣ > *це* (а не *-ца*, как в восточной Македонии, от Водена к Штипу).

tj* (kt'*), **dj*; *k'*, *g'*.

Заменителями **tj* (**kt'*), **dj* в Скопье и его области теперь являются палатальные *k'*, *g'*. — *свек'а, фак'ам, доог'ам, виг'ам* и др.

По говорам Скопского края, как и в других местностях Македонии, *k'* является незначительно палатализированным или даже твердым перед *е*: *ке* в передаче буд. вр., *керка, веке* (не отмечено для Скопья)

k', *g'* не являются единственными заменителями **tj*, **dj* в Скопском крае. Имеются и сочетания с *шт -жд* (> *ж*). — *ништи* — „нити“ (отмечено для села Блаце; Хц.-Васильевѣ, 349); *плешка* (в речи старика в селе Усье; М. Павловић); *мошно* (Драчево; М. Павловић); *виш* (вм. *виж* < *виждь*); *виш* там чѣшмата (Г. Солне).

Топономические образования также свидетельствуют о *шт, жд* вместо **tj* (**kt'*), **dj* въ Скопской области. Так, в районе села Матка имеется местность *Пештѣрица*.¹⁾ Топографические названия с *шт (жд)* идут издавна. О них свидетельствуют письменные документы XIII—XIV вв. Важно при этом отметить, что и севернее Скопья, в Черной Горе, также было некогда население, представлявшее в своей речи сочетания с *шт, жд* вм. **tj*, **dj*. На это указывают топографические названия, данные этим населением. В грамоте Константина Тиха Асѣня (1258—1277) монастырю св. Георгия Горга у Скопья упомянуто село *Побжжда* вм. *Побоужда*; сравн. в той же грамоте *прѣстоупиѣ*; то и другое написание указывает на *у* вм. *ж* в языке писавшего).²⁾ То же село указано в грамоте Уроша

¹ Хаџи-Васильевѣ, Скопье, стр. 260.

² Г. А. Ильинскій, Грамоты болгарскихъ царей. М. 1911, стр. 15, 19, 65.

II Милутина хиландарскому пиргу (около 1308) г.): *Прѣкоужда*. Оно принадлежало вместе с селом *Баняне*, *Допоушане* и *Глоусы* монастырю св. Никиты, в Скопской Черной Горе.¹⁾ Теперь это село называется *Побужје*. Это название получило новый суффикс, часто входящий в образование топографических имен: *-је*: *Побуждје* > *Побужје*; *-ждје* > *-жје*, как *-здје* > *-зје*, *-стје* > *-сје*; *грозје лисје*. На форму (вторичного образования) *Побуждје* указывает запись 1501 года над входом в церковь св. Петки в селе Побужье: „сыи стѣы храм стѣые вѣликомѣнце Петки пописа се... трѣдомъ и потыщаниемъ села П о б ѳ ж д и ѳ “²⁾. Что касается происхождения *жд*, то оно представляет собою замену *dj. Сравн. сербское *Побуђе* в Сребреническом срезе (в области Тузлы), польские села с названием *Budzów* в Новорадомском, Мысленицком и Олесиньском поветах.

В грамоте Уроша II Милутина монастырю св. Георгия Горга у Скопья (около 1300 г.) названы такие села в Скопском крае: *Смрьдештец* (на *Прѣгари* подь *Смрьдештцемъ*) и *Хвашти* (въ *Хваштихъ*).³⁾ В *шт* этих имен мы видим замену *tj.

к', г'. В говорах Скопья и его сел находятся палатальные *к', г'* вм. *к, г* перед *и (i)*: *капк'и трѣк'иот*, *сѣк'и*, *г'и*, *г'инат*, *друк'иот*.

v

Отсутствует v между гласными *ai, oi, oe, oa, oo, ea, ei, io, ii*. — *напраи*, *напра́име*, *остај*, *стаиш*, *Белаица* (в районе с. Нерези); *бозоина*, на *-oi* > *oj* форма именит. множ. муж.: *дворои* > *дворој*, *деноите* и др.; *Орлоица* (в районе с. Рако-тинце), *Мекоица* или *Ликоица* (топон.); *гоеда*, *чо́ек*, *по́ек'е*, *Јанкоец*, *Кукчоец* (в районе с. Сопиште), *Баткое цвек'е* (в районе с. Д. Солне); *то́а*, *Ма́ркоа Река*; *Маркоа Рупа* (последнее в районе с. Д. Солне), *Гурджоа Чешма*, *Аджиоа Ледина* (в районе с. Нерези); *планината Салакоо*; *Барѳа локви* (в районе с. Д. Солне); *ца́реи дворои*; *крѣлевчеи* (зап. попа Елисея); *Гри́оица* (вм. *Гривовица*; в районе с. Д. Солне); *би́оли*; *Качи́ица* (в районе с. Д. Солне).

цѣ-л[eg-] > *vl[eg-]*: *тој влегол*, *влѣзуе* (Н. Село), *влѣзле* у *лѳзје* (Скопье).

¹ Новаковић, Закон. споменици, стр. 477.

³ Вл. Петковић, Старине. Беогр. 1923, стр. 24.

² Новаковић, Закон. споменици, 612, 613.

vp. Сочетание vp заменилось посредством mp: *одамна* (Матка), *Рамниште* (названия участков земли почти в каждом селе), *Рамни* Габер (село). Примеры с mp в. vp представляют это сочетание в середине слова. Для начала слова нет указаний. Только для Н. Села на Вардаре в записи Хаджи-Василевича имеется пример, с vp: *внуци*. Пример взят из песни. Соответствует ли он звуковому виду этого слова в обиходной речи, не известно.

Отсутствует губной согласный перед t в начале слова: *торник* (Скопье, край).

*цъs-. В середине слова вместо *цъs- является повсюду -s-. — *Мушеска* чешма (в районе с. Нерези), маало *Джамбоско*, маало *Танаскоско* (в с. Нерези), *Домоска* (часть села Студеничани, теперь алб.), *Пётрески*, *Рапоски*, *Мартиноски* (фамилии в Н. Село), волъ *Кочиоски* (зап. попа Елисея).

Отсутствует губное образование перед s, а также перед z и в начале слова. — *секој*, *секому* (Скопье), *сék'и*, *сiте* ги научил (Н. Село); обновиса въ лѣто: 1885 настоа́ниѣм Кочо со се село и се народа (запись на стене Нерезского монастыря св. Пантелеймона); *зел*, *земѣте*, *зима* (Скопье), *зѣмеме*, *земам* (Н. Село), ти да *земеш* (Драчево).

В замене местоимения *цъсь представлен и инодиалектический вариант: sv-. *све*- шчо било, *свака* манджа (Скопье), *све* во́лои (Г. Солне), што *све* печáлили (Н. Село); *све* доидова (зап. попа Елисея), *све* шчо да е чоекъ (та же зап.).

В слабоударенном слове *свети*, находящемся обычно в сочетании с именем существительным, sv > s: ѿтиде ѿ *сѣти* Димитриа (зап. попа Елисея).

Все отмеченные выше факты показывают, что предлог у („в“) в говорах Скопьской области не находится в связи с фонетическим изменением *цъ, пережитым этими говорами: этот предлог в виде у вытеснил собою предлог *во*, *в*. — у една *кух'а*, у денот, у дворои; ѿтиде ѿ Скопѣ, ѿ июліа *во* пети день (зап. попа Елисея).

ch (χ).

Отсутствие ch в начале слова: *арен*, *арно*, *бдиме* . . . (Скопье и села); при попа Риста (запись 1849 г., Скопье).

Перед согласным — *v* (f) *вм. ш.* — *нифно* (Скопье; зап. Јелића); *нивните, бѣфча* (Г. Солне), *јавнам* кон' (Матка), *нивното, изгорефте, отидофме* (Н. Село); *гљвци, насадивме* Димчина чешма (зап. попа Елисея).

Перед согласным бывает придыхательный элемент *вм. ш.* — *оста́ви' ме, не мо́же' ме* (Скопье); *не го сретá' те* (Д. Солне).

В конце слова представлено следующее: в одних словах произошла бесследная утрата *ш*, в других находится *f*. — 1) *стра* (Д. Солне), *сирома* (Н. Село), *ја му каза[х], не ни[х]* вино (Н. Село); 2) *сиромаф* (Скопье), *ораф* (Г. Водно), *Граф* местность в районе с. Г. Водно). Обычно повсюду *f* после *и* (*y*): *сув* гъс (Скопье), *ко жу ф* (Скопье. край).

Часто употребляются формы аор. 1. ед. с *f*: *се родиф* (Скопье), *видоф*, и го *питаф* (Скопье; зап. Јелића); *изораф* (Г. Солне), *бев* на гурбет, *дојдаф* (Н. Село); *прилегнавъ, заснавъ, видовъ* сонъ (зап. попа Елисея).

Между гласными *ш* утрачено без следа, или вместо *ш* находится *v*. Образование *v* получилось или фонетически *вм. ш*, или перенесено от родственных форм. — *беа, отидоа. Суидол* (в районе с. Моране), *Дуова* (топоном.).

Результат фонетического процесса представляет собою *v* *вм. ш* при соседнем лабиализованном гласном: *дѣвог'а* (Н. Село).

Под воздействием родственных форм с *v*(f) *вм. ш* находится *v*(f) в таких, напр., формах: 3 л. множ. аор.-имперф.: *бѣва, најдова* (Н. Село); *излегова, доидова*, тамо го *адрава*, *мв донесова* *кожинката домъ*, но и: *доидоа, излегоа* скачки, волци *надолеа, посекоа* (зап. попа Елисея). В этой форме *v* появился под воздействием форм 1 л. ед. ч. (*најдоф . . .*) и форм 1 л. и 2 л. множ. ч. (*најдовме, -фме, најдофте . . .*).

сиромáвиот (Скопье), под влиянием нечленной формы *сиромаф*.

В окончании формы аор.-имперф. 3 л. множ. может быть *ј* после гласного *и* основы: *испратиј*, но и: *напраиа* воденица (зап. попа Елисея). О происхождении *ј* в этом положении см. в Очерках по макед. диалектологии, стр. 120—121.

chv.

Вместо *chv* находится *f*. — *фáне, фáк'а, фърла* (Скопье) *фáтило* (Г. Солне), *дремка ме фати* (Н. Село).

Вероятно, по говорам или в речи отдельных лиц *f* представляет собою билабиальное образование с значительным участием голоса. Такое образование близко к билабиальному *w*. Полагаем, такое *f* (*f^w*) передано посредством *v* в записи из Н. Села: *vátat*, го *vátile*.

l', l, ł.

В говоре города Скопья и его сел нет сочетаний губного согласного с эпентетическим *l'* не в начале слова. Там представлено сочетание губной согл. + *j*. Сочетание *-mja > -mɲ'a*. — Чрѣшвинѣ — село на юге Скопья. Черной Горы, отмечено в грамоте Константина Асѣня монастырю св. Георгия Горга.¹⁾ В сербской грамоте Милутина название этого села имеет черты другого языка, — языка писавшего, серба: Чрѣшовчане²⁾. Лесковчане (местность в районе села Булачане); *сабја* (Н. Село), *земн'а* (Н. Село и другие села).

Не было и нет *l'* в названии города Скопья (греч. Σκοῦποι, Σκοῦπιον, Σκόπια, лат. Scupi, Scori). В самом городе и повсюду в Македонии употребляется название *Скоп'је* (*скоп'је*). Это название может передаваться и с гласным *и* перед *је*: *от Скопије* (Матка). В грамоте Константина Асѣня говорится о монастыре св. Георгия Горга „прѣмо Скопий“.

l' перед гласным заднего ряда испытал следующее изменение: часть языка находившаяся за затвором, отодвинулась дальше в зад, в среднюю часть рта, а боковые части языка опустились несколько ниже: *l' > l* среднее и далее *> ł* или близкий к нему. — *кудела* (Скопье), *кадела* (села), *постела* (Н. Село), *недела* (Н. Село, зап. попа Елисея из Г. Солне), *невола* (Н. Село), *селани* (Г. Солне, Н. Село), *шес[t] [x]илади души* (Н. Село); *плука*; откриен гъс секој го *плука* (Скопье), *луг'е < л'удје* (Г. Солне), *разлуту се* (Н. Село), *фрла* (Скопье).

Изменение *l' > u* в замене *ł* перед согласным: *воуна* (Нерези и, вероятно, по другим селам к югу от Скопья). *kolku > kołku > kouku* (Скопье и села).

¹⁾ Г. А. Ильинский, Грамоты, стр. 15.

²⁾ Новаковић, Закон. споменици, стр. 611, 612.

$\widehat{dz}$, $\widehat{d\check{z}}$.

С аффриктой $\widehat{dz}$ (*s*) произносятся слова: *свезда*, *севгар* (волов), *nasam*, *свона* (Скопье и села). В Скопье говорят и *звона*. Иногда в речи одного и того же лица бывает *свона* и *звона*. Так я наблюдал в 1914 г. в речи сторожа одной из церквей в городе. На мой вопрос, почему он произносит это слово то с *з*, то с *s*, отвечал: „звона викаат сърби; у нас — свона“.

$\widehat{d\check{z}}$ вм. *ѣ* в топографическом названии *Джеден* < *Жеден* (в районе с. Врежалце).

str. [g]. stj.

str вместо sg: *се стреле*, *стрепе* село (Г. Солне). Но: *не срѣтнат* (Н. Село).

кога > *каа*: *каа* влѣзуе (Н. Село).

stj > sj перед гласным. — *рисјани* (христиане), *лисје*, Солн'ански *Бресја* (в районе с. Нерези).

Конец слова.

а) st > s. — *гос* (гость), *чес* (Скопье и села), *Прекомос* (часть города Скопья), *мос* (повсюду), *Големи Мос* (пункт в районе с. Нерези), *Брес*, Бел *Пърс*, Бели *Кърс* (топоним.), *голем болес* (Скопья. край).

б) Звонкие согласные заменились глухими. — *Рит* < *Хрид*, *дан* (джбъ), *какоф*, *веднаш*. . .

Имена.

В отношении основы существительных отметим следующее явление. Под влиянием таких родственных форм, в которых представлен г л у х о й согласный в конце слова (*вос*, *брек*...) и звонкий согласный перед гласным (*возот*, *возо[в]и*, *брегот*, *брего[в]и*...), появились звонкие согласные в членной форме ед. ч. и во множ. ч. муж. р. и в тех сочетаниях, где всегда был глухой согласный: *гъс* (гжсь), [гъзот], *гъзои* (Скопья. край).

Система склонения в говорах Скопья и его сел обычная болгарская. Эта система отражается и в топонимии. Напр.: *Под Бразда*, *Под Долна Църква* (в районе с. Драчева), *Под*

Брек, Кај-Бафчи, Кај-Поле, Кај два Даба (в районе с. Д. Солне).

Другие примеры. — *до Тетово, до Куманово* (Скопье); *у кој грат је владиката? за нива* (Матка); *да проведе реката кај негов манастир* (Н. Село); *дај на слеп очите, гори ли на комшијата* кук'ата (Скопье); *сполај на Господа* (Матка); *Сиа* дискосъ скопскѣи приложи хаџи-Иѡргакиѡ, хаџи-Анакиѡвъ синъ *на свети Димитриѡ* в церковь его. ѡписа Димишъ казанѣи въ лето 1811 (запись на дискосе церкви Пр. Богородицы в Скопье); *со деца, со лири, со политика* (Скопье), *со пицани* (зап. попа Елисея).

Элементы такой системы склонения существовали в языке жителей Скопского края уже в XV-м веке. В 1475 г. поп Драгослав из Говрлева купил в Скопье у Дмитра Манкова апостол. В числе свидетелей были „ѡ Добридољ поп Иѡковъ и Проданъ“. Как видно, в сочетании с предлогом *от* употреблена форма винит. пад.

Имена мужчин на *-е* имеют в форме винит. окончание *-ета*. — при попа Риста и попа *Иѡвчета* во лето 1849 (зап. из города Скопья); именит. *Иѡвче*; *татета*, ѡве на *татета* тѣслата (Г. Солне); именит. *тате*.

Окончание *-овѣ>-оѣ[>оѣ]* во множ. ч. для имен муж. р. — *вѡлоѣ, дѣноѣ, големи дождѣѣ, стѡлоѣ, джѣѣпоѣ...*

[-ан]-и: селани (Г. Солне).

Окончание *-ѣ* для имен жен. р. с окончанием *-а* в единств. ч. — *ниѡѣ, баѡѣ, немам пари да платам, руси коси, гѡѣдини...* (Скопье и села); ѡ сто *годиѣни, скачки* (зап. попа Елисея).

Для имен среднего рода на *-е*, — для имен с уменьшительным значением, употребляется окончание *ин'а*. — *дѣчин'а, кѡчин'а, пѣлин'а, маѡарин'а* (Скопье и села). В Д. Солне два дома имеют прозвище *Иѡвѣчин'а*, 3 дома — *Савѣвин'а*. Такие формы представлены и в топонимии: *Долчин'а* (в районе с. Драчева), *Борчин'а* (в районе с. Д. Солне). Такие же образования есть и в селах Блата. Три небольших села по левой стороне Пчини носят название *Кѡјнари*: Горно, Средно, Долно. Все вместе они называется *Кѡјнарин'а*.

Изменение грамматического рода. Несколько имен существительных изменили род по ассоциации с другими

именами. — *чел'ад* је *жиџ*, *голем болес* и нек. др. См. замечания в моей книге о Пологе, стр. 341.

Образование формы муж. р. единств. ч. прилагательных на -зеп, (-zen) в зависимости от форм на -сна, -сно, -спі, (-зна, -зно, -зні), т. е. в зависимости от форм с утраченным редуцированным гласным. — *posen, radosen, (prazen)*, под влиянием *posna, radosna, radosno...*

Реликты прежних форм: формы дат. ед. в пословице: *поклони се злomu, како на светому* (Скопье). Показательно для языкового чутья скопьянина употребление *на* и при форме на -му: *на светому*.

Одна форма для всех родов во множ. ч. для прилагательных, местоимений, причастий. — *добри, они, рекле* (м., ж., ср.).

Сравнительная степень образуется посредством ро- (по-). — *пари* и от топ се *посилни, поарен лаф, подълго, подалеко* (Скопье), брат ми је *помлат* от мене (Матка), *полесно* (Д. Солне), *помалечки* брат, *постаритѣ* брак'а (Н. Село).

Местоимения

1 л. *ја* — *ни[i]е*. *није* се бориме (Скопье); *ние* сме трóјца брак'а (Н. Село). В Скопье говорят и *мие*. Так отмечено и в Г. Солне.

Вин. множ. *не, нас. не* срѣтнат (Н. Село); *нас к'е не сакаат* (там же).

2 л. *ви[i]е*.

он, оно, она; он сѣди (Скопье и села).

Вин. *го, него* (муж. и ср.), *ја, не[i]а* (жен.). Во множ. — *г'и*.

Дат. ед. жен. *и*: *ѣжот и кажал* на кóзата (Г. Солне).

Именит. множ.: *они* рекле (Скопье, Н. Село).

тој, таја, това—тоа. Множ. *тиџа;овиџа* (Скопье и села). *оној*.

нејзин.

шчо (Скопье).

Дат.: и Госпот *секому* не може, како *шчо сака* да му угоди; не *копај* гроб *другему* (Скопье).

Членные формы

В обычном употреблении членные формы на *-от* — муж., *-та* — жен., *-то* — средн., *-те* множ. м. и ж., *-та* — множ. ср. — *пѡпот, синот, мостот, ежот, пекмезот* (Скопье и села).

Прилагат. муж. ед. на *-и-от*: *мáлиот, сиромáвиот, арниот; дрúгиот, едниот*.

Множ.: дај на слеп *очите* да избодe *твојите* (Скопье), *децата*.

В редком употреблении членные формы на *-ов, -ва, во...*, на *-он, -на, -но...* — *детево* нема мајка, умре (Д. Солне). Брат му сиромáвиот рéкол: „камо мојот кýсмет, каде е?“ — Ёне го, му рéкле, на *рíдон* каде́ игра — (Скопье). С членными формами на *-ов, -он...* связано еще указательное значение: форма на *-ов, -ва...* относится к конкретному близкому предмету, а форма на *-он...* — к конкретному отдаленному предмету.

Глагол

Настоящее время. 1. ед. Окончание *-ам*. В прежних основах на *-і* предшествующий окончанию согласный является твердым. — *сакам да јавнам кон' па да дојдам; прашам; ако паднам па к'е станам, не сум дете да плачам, не сум гърне да се скършам; кажам, можам, идам; извадам, видам, пратам, одам, турам, печалам* (Скопье и села).

2. ед. Окончания *-аш* в новых основах на *-а* (из *-аје: пытаје- > пита-*), *-еш* в прежних основах на *-е* (*-е, -не, -је*), *-иш* в прежних основах на *-і*. — *утепаш, сакаш, питаш; идеш, јадеш, легнеш, кажеш, сејеш, жнејеш, пра́шујеш; на́праиш, туриш, пратиш*.

3. ед. Окончанием служит гласный основы: *-а, -е, -и*. — *сака, иде, трае, прашуе, посере, се опере, кърши, збори, прати, баботи, бучи*.

На юго-востоке Скопьской области в отдельных случаях употребительны формы 2. и 3. ед. с окончаниями *-еш, -е* для глаголов с прежней основой на *-і*. — *фърлеш, оде* („ходит“) (Н. Село на Вардаре).

1. мн. Окончание *-ме* после гласного основы. — *рипaме, друга работа не сме кадър да работаме, (и: работиме), можеме, земеме; знајеме, праиме, носиме*.

С гласным *-и* и: *није се бориме*.

2. мн. -те после гласного основы: *сакате, зéмете, праите*.

3. мн. окончание -ат, в основах на -а окончание -аат. — *вѣкаат, обичаат, слушаат, заплукаат, знаат. забораваат, тѣрчаат; идат, земат, видаат, болат, носат, летат, работат, вадат, вратат*.

БЪТН. 1. ед. *ја сум ти татко.*

не су јал ништо.

3. ед. [i]e; *тој е, каде е.*

1. мн. *сме; ни[i]е сме* кадър.

3. мн. *са, се;* *месо [i]е тво[i]е, коски са мо[i]е* (говорит отец, отдавая стоего сына мастеру в ученье; Скопье); *вѣрзани са* кучин'ата (Д. Солне); *турците* проклети да *са* (Н. Село); *се* отмечено в пословицах; употребляется ли *се* в обиходной речи, не известно. — *пари и от топ се* поси́лни; *зајак и кога спије, отворени му се* очите (Скопье).

Будущее время. Для будущего времени служит сочетание *к'е* (*ке*) с формой настоящего глагола. — *к'е влезам, како к'е сејеш, така к'е жнејеш; к'е напраши* добро; *што к'е биде, к'е помине; к'е нарани, к'е г'и тепаме*.

Аорист. Имперфект. В аористе и имперфекте формы 1. и 2. множ. имеют окончание -хмe > -вме, -хте > -фте. — *отѣдовме, отѣдофте . . .*

3. множ. аориста и имперфекта представляет также одинаковое окончание: -[x]a. — *беа, отѣдоа, донесоа-донесова . . .*

Имперфектное окончание для 3. множ. аорисат в Скопье и его селах было употребительно уже в начале XIV в., как об этом свидетельствует послесловие к апостолу, писанному в Скопье: *въсхранихъ*.

В основах на -i формы имперфекта имеют перед окончанием гласный e. — *молеше, светеше . . .*

Повелительное наклонение. 2. множ. оканчивается на -ете в основах на -е и на -i. — *легнете си! отсечете му! вѣржете ме! затворете* тија тешки врата! (Н. Село); *запаметете* („запомните!“) — несколько раз в записи попа Елисея из Г. Солне.

Затрудняемся определить, верно ли отражается местная речь в 2 примерах повелит. накл., переданных с окончанием

-ите: *идите* (Скопье; Минало I, 66), *крепите* (Н. Село; Хц.-Василь. „Скопље“, 348).

Бывает и описательная передача буд. времени: *не мој да кајжеш* (Н. Село).

Инфинитив. Отсутствие инфинитива. Замена его посредством конъюнктива, — посредством сочетания союза *да* с личным глаголом. — *идеше да работи, кој фак'а да игра, сакаш подълго да живејеш* (Скопье); *не можам кук'а да докрепам, почел да тоне* (Н. Село).

При конъюнктиве с значением цели употребляется предлог *за* (*за да . . .*). — *требат камен за да им иде водата* (Н. Село); *дошле каде него едни луг'е дйви за да го утепаа[t]* него (Г. Солне); *јади за да живеш, не живи за да јадеш* (Скопье).

Причастия. Неизменяемая причастная форма наст. вр. (деепричастие) на *-к'и (-ки)*. — *одејки* (Драчево).

Причастие прош. вр. во множ. числе имеет одну форму для 3 родов, — форму с окончанием на *-ле*. — *дигнале, отнесле, печалиле, рекле, зеле, пуштили, дошле, пратиле* (Скопье, Солне, Матка, Н. Село); *врапци пееле* (Нерези), *нови заби му никнале* (Г. Количани), *си собрале* до триста овчари (Драчево), *старци таква сила и бвра не виделе* (зап. попа Елисея).

Причастие прош. вр. образовано не только от инфинитивной (аористной) основы, но и от имперфектной. — *тражел, работеле, а навечер си доог'але* дома (Скопье).

Причастие прош. вр. страдат. залога для глаголов с инфинитивной основой на *-i* представляет обычное в болгарском языке новообразование относительно основы: утрату результата изменения **tj, *dj, *sj, *zj, *stj, *zdj, *nj, *lj*, губной сог. + *j*. — *напратено, вратено, смлатен, годена, укостен, купена*.

Основы. 1) В широком употреблении основы на *-y[i]e-*. — *ум царује, ум робује, ум шатк'и пасе* (Скопье); *от искра пламен бидује* (Скопье); *прашуе, влезуе, му отсечуе* главата, *истерује* водата (Н. Село).

2) Основы с новым суффиксом *-ува-*: *одвързувам . . .*

3) В глаголах, формы которых представляли чередование согласных *к-ч, г-ж; з-жс, с-ш, ст-шч (шт)* в наст. времени, *к-ц,*

г-дз(з) в повелит. наклонении, обобщены основы с шипящим согласным. — Очите к'е ти *истечат* (Скопье); *отсечуе*, к'е *пушти* (Н. Село); *речи! сечи! отсечете!* (Скопье и села).

С шипящими согласными стали образовывать и причастие прош. вр. — *приближиле* (Драчево), *кажала* (Н. Село), *пишал* (Матка), *пуштили* (Г. Солне).

трѣѣѣ.

Употребительны сочетания с *требе* в настоящем и прошедшем времени. — што *требе* за кук'а (Н. Село); не *требе* плачен'е (Скопье); таја жена *ребело* да ја ватите (Н. Село).

Наречия, союзы, предлоги.

бърго, бъргу

вистина

дури

зере — „а то, иначе“. — *кажи, зерé* к'е те згрюшам *како* коштан (Г. Солне).

зими — „зимою“.

ја — „или“. — таја му е *ја* мајка, *ја* жена (Г. Солне).

каде — „где“, „к“, „у“. — *незнам каде* има вода; *каде* е? *каде* нема дим, тамо нема кавга; *дошле каде* него *едни* луг'е.

кај — „куда“, „к“, „у“. — *кај* да г'и турам твоите [ядови] (Скопье); и *кај* нас к'е дојде (Скопье): да проведе реката *кај* негов манастир (Н. Село); *остај* ја тэслата *кај* чешмата (Г. Солне). Сочетания с *кај* представлены и в топонимии Скопской области: *Кај* два даба — „У двух дубов“ (в районе с. Д. Солне), *Кај* многу дабја, *Кај* поле, *Кај* бафчи (в районе того же села); *Кај* брес (к северу от Скопья, в районе сел Бутел и Вучи-Дол).

камо = *каде*. — *камо* мојот кѣсмет, *каде* е? (Скопье); *камо* ви алатите? (Скопье); *камо* што све печалиле? (Н. Село.)

коуку — „сколько“.

у не́тре (Н. Село).

оти. — куга видел, *оти* [„что“, „dass“] се затнало (Скопье); *ежот* и *кажал* на мечката, *оти* *јал* от *коза* *месо* (Г. Солне).

сал, сал-сал — „только“, „только-только“ (см. *толце*).

сиктър. — *Ај*, *сиктър* от-тука — „Эй, пошел к чорту отсюда“. „сиктър“ — турецкого происхождения. Значение этого „сиктър“ в болгарской передаче не имеет значения той ци-

ничной ругани, какая свойственна этому сочетанию (sik-tîr) в турецком оригинале: — „заставь coitum habere“.

со, сос (реже).

толце — „немного“ — па не пи[х] вино, сал-сал манджа и *толце* леп (Н. Село).

туку — „только“, „лишь“.

ушче (уште) — „еще“.

Сочетания с конъюнктивными формами местоимений. Двойные формы.

1) В сочетаниях с винительным и дательным падежами употребительны двойные формы местоимений личных (*мене ме, мене ми, нас не, тебе те...*) и местоимений *него го, нему му, неја ја...*

2 а) Конъюнктивная („краткая“) форма местоимения *го, му, ја, г'и...* находится также в сочетаниях с винительным или дательным пад. имени, представленного в членной форме или 2 б) в соединении с прилагательным указательного, конкретного значения. 3) Вместо имени может быть местоимение, относящееся к определенному предмету. „Краткая“ форма местоимения находится обычно непосредственно перед глаголом. 4) При повелительном наклонении она следует непосредственно за глаголом.

1) *мéне ми* се не вéчера (Скопье); *кој ми* е тáтко *мéне?* (Г. Солне); за да *го* утéпаа *нéго* (Н. Село).

2 а) *калот* не *го* буричкај да не ти смърди; *слабото куче* секој *го* дави (Скопье); оно веднаш *ја* прашало мечката; и му *го* ѝзел *магáрето* (Г. Солне); *ја* исече *русата глава* (Н. Село); мечóчето *г'и* истéпало *дивите луг'е* (Г. Солне); тогаі *г'и* пресекова *два консулї* в Солзнь. 1876 (зап. попа Елисея); *ја му* каза[х] на *попот* (Н. Село); ежот *и* кáжал на кóзата (Г. Солне).

2 б) *волъ кочиѡски ѿ Цзлзлъ* *го* забралъ; *тополи крълевчеи ѿдолъ ги* крена (зап. попа Елисея).

3) *ги* ѿнесе *и тиа* под Варвара (зап. попа Елисея).

4) *óстај ја теслата!* (Г. Солне); *посеј г'и мóјте јáдове!* (Скопье; *јáдове* — в песне, инодиалектический формальный вариант, восточно-македонский; в обиходной речи форма множ. ч. оканчивается на -o[в/и]).

Двойные повторные формы глагола (имени, наречия), — сочетание, имеющее усилительное значение. — три години да стоиме на гурбет, што к'е *печалиме-печалиме* (Н. Село). Сравн. повторение наречия *сал* (турецкого происхождения): — не пи[х] вино, *сал-сал* манджа (Н. Село).

Ударение.

В говорах Скопья и его области ударение (акцент) находится на 3-м слоге от конца слова в словах из трех и более слогов, на 2-м слоге в словах из двух слогов. — *планина*, *двоица*, *сиромаш*, *аргати-аргатите*, *зэнгин-зэнгиниот*, *к'смет-к'сметите*, *идеше*; *искочи* (пов. накл.); *утепаш*, *утепала*, *родила*, *потражила*, *работат* (3 множ. наст.), *работи* (пов. накл.), *работиме*, *работеле*; *воло[в]и*, *дворо[в]и*; *коза*, *месо*, *коштан'*.

Как одно слово является в речи словесный знак приветствия: *добро-вечер* (Н. Село).

Акцент находится на предлоге в сочетании с местоимением личным или *него*, *нему*, *неја*... — *от-тебе*, *от-нас*, *за мене*, *до-него*... Но — *за тоа* и др.

В сочетаниях имен с предлогами чаще представлены такие, в которых акцент находится на имени (на начальном слоге слова, состоящего из одного или двух слогов). — *у катран*, *у царот*, *при царот*, *со чаши*, *со јаже*, *за дома*, *Кај-поле* и др. Но и: *за опаш*, *на гурбет*, *на греди* (Н. Село).

Акцентъ объединяет определенным образом два или три слова в одно акцентное целое. Такое объединение представляют, например, следующие сочетания.

1) Сочетание энклитики с глаголом. Акцент бывает на энклитике, если глагольная форма состоит из одного или из двух слогов. — *дека му-стои азното* (Н. Село).

2) Сочетание членного прилагательного с нечленным существительным или прилагательного в полной (не в именной) форме с нечленным существительным. — *стариот-брат*, *постаритэ-брак'а*, *умрелиот-чоек* (Н. Село); *Големи-мос* (Нерези). Но срав. сочетание, с нечленным прилагательным: *голем бакшиш*, *постари синои* (Н. Село).

3) Сочетания указательного местоимения или местоимения в членной форме с нечленным существительным. — *тија-пари*, *нивното-место*, *неговиот-к'смет*, *другите-брак'а* (Н. Село).

4) Сочетания числительного (кроме *еден*) с именем. — *Кај два-даба* (Д. Солне).

В сочетаниях *еден* (*една, едно*) с именем нет единообразия в акцентном отношении: в одних случаях это сочетание объединено акцентом, в других *еден* и имя имеют самостоятельные акценты. — ни *една́* пара, но *е́ден чо́[в]ек* (Н. Село); *едно́* ме́сто, *едно́* др́во (Г. Солне). Акцент на „едно“ указывает на объединение этого слова с следующим именем в одно акцентное целое. Но на этом сочетании отразилась иная акцентная система, — с акцентами на отдельных самостоятельных словах. Последняя система сильно отражается и на других сочетаниях. Акцентные сочетания слов яснее представлены на западе Македонии.

Из лексики.

век в значении „жизнь“, „мир“, „свет“. *веко́т* е мердиван: *първи* последни, *последни* *първи* (Скопье).

Фамильные имена.

Фамильные имена населения Скопья и его области оканчиваются обычно на *-овци, -евци*. Несколько примеров. Такое образование представляют старинные фамилии в городе Скопье: *Звоновци, Бановци, Чаг'евци, К'осовци*. Звоновци в конце XVII в. ушли из Скопья. Матка: *Гроздановци, Јосифовци, Милошковци*. Д. Солне: *Димовци, Баревци, Митревци, Мицовци, Малезановци, Бадиловци, Лазаревци, Поповци, Савевци, Соколевци, Китевци* и др. Ракотинце: *Гошовци, Торбиновци, Деспотовци, Анг'елковци, Димишковци, Петровци, Горчевци* и др. Морани: *Демовци, Бацовци, Кановци* и др. Н. Село на Вард.: *Грујовци, Каровци, Близнаковци, Секуловци, Богдановци, Стаменковци* и др. Кожле: *Бошковци, Романовци, Коларовци, Домазетовци, Ценовци* и др.

Другим окончанием этих имен является *-ов[и], -ев[и]*. — Скопье: *Зафир Малев, Костандин Трајков* и др. Г. Водно: *Младенови*. Д. Солне: *Ативои*. Н. Село: *Кузманови*. Кожле: *Попоеи, Трајкови*...

Фамильные имена на *-ов, -ев* носили также жители сел Скопской Черной горы. В числе вспомоществователей в устройении паперти церкви Пр. Богородицы в с. Кучевиште значатся по записи 1803 г. следующие лица: Неделко *Поповъ*,

*Теновъ, Ристо Иникиѣфъ, Нешо Богдановъ, Станко Ачковъ, Тошо Анѣлковъ и др.*¹⁾

Фамильные имена на -ов в Скопье существовали и в XV в. В 1475 г. поп Драгослав из Говрлева купил апостол „ѡ Скопье оу Дмитра Майкова“ (зап. в апост. Хлудов собр., № 39).

В Скопской области имеются также фамильные имена на *ик[и]*. Но таких фамилий по селам до 1913 г. была очень немного. Во многих селах совсем отсутствовали названия такого образования. Там, где имелись такие имена, они не были в исключительном употреблении: вместо них употреблялось и название на -овци (-евци). Напр., в с. Кожле: *Малечкоик'и* и *Малечковци*, *Романоик'и* и *Романовци*.

В купчей записи 1475 г. попа Драгослава из Говрлева показан в числе свидетелей *Пео Туревичъ*.

В редком употреблении и фамилии на -ски: *Демоски* или *Демовци* (Морани), *Петрески* или *Петровци*, *Рапоски*, *Баткоски* или *Батковци* (Н. Село). Петеръ *Белиски*, Спасо *Белиски* в надписи 1803 г. на паперти храма Пр. Богородицы в Кучевиште.

Наконец, немногие фамилии представляют названия в типично-македонской форме на -ин'а, — в форме для имен уменьшительного значения, для молодого поколения. — *Јовевчин'а*, *Савевчин'а* (т. е. Йовево, Савево поколение. Д. Солне.²⁾

Личные имена.

В 1392 году, 6 января, Скопье было занято турками.³⁾ Часть славянского населения была выселена из города. Но и в XV-м и в XVI-м веках в Скопье было много славянских домов. В вакуфе XV в., данном Иса-бегом, упоминается ряд „кяфиров“, жителей Скопья: *Богдан, Богослав, Бранислав, Брати́ло, Гьорги* (мясник), *Данче, Душанко* (мясник), *Койче, Но-*

¹⁾ Вл. Петковић, Старине, стр. 24.

²⁾ Фамильные имена извлечены из разных отделов книги Хаци-Васильевића, „Скопље“. Сравн. также фамильные имена на надгробных камнях в церквях Скопья. См., напр., в моем „Отчете“, Казань. 1915, стр. 61—55.

³⁾ Селищев, Полог, стр. 85. — В текст этой книги вкралась опечатка: вместо: „мца геѣ ѡ“ набрано: „мца геѣ ѡ“.

вак, Панче, Райче; Бойка, Влайка, Мара, Фросина, Фругина и др.¹⁾ В том же вакуфе упоминается, „мусульманская улица“ в Скопье.²⁾ Следовательно, были там улицы и не мусульманские.

Свидетельствует о славянском населении в Скопье и слепченский монастырский помянник XVI в. (собрание Григоровича в Одессе, № 40). В числе поклонников, приходивших в этот монастырь, было много жителей Скопья. Отметим несколько имен поклонниц из Скопья: *Арменка, Белка, Богослава, Божна, Бойка, Боя, Вела, Вйда, Вйша, Влада, Влька, Груда, Гюра, Дафина, Дена, Деспина, Добра, Дойка, Елька, Ивана, Калина, Калоя, Кирана, Кираца, Комна, Магда, Мелка, Милка, Милья, Минислава, Мира, Мёма, Неда, Олка, Петра, Прина, Продана, Пройка, Радослава, Райка, Стоя, Тренда, Тренка, Фроуга* (лл. 83 об. — 88). Такие имена даются и в других болгарских краях. Из этих имен Скопья показательно по своей языковой черте имя „Дена“, с гласным *e*, — имя, производное от *ден < днь*, т. -е.: „рожденная днем“. Имена такого образования носят лица и в Болгарии: *Дена, Денка, Деница* (ж.) *Деньо, Дено, Дене, Денко, Денчо* (м.).³⁾

Топонимия.

1) *Забел*, часто упоминаемый в болгарских и сербских грамотах (в значении „*silva septa*“). В районах некоторых сел Скопской области есть местности, известные под именем *Забел*. Это—лес, виноградники или поля в гористой местности, в *Риде* (в *Хриде*). Забелы эти составляли когда-то частную собственность, как показывает определение их именем лица—владельца. Так, в окрестности села Г. Водно находится *Петров Забел*. В окрестности села Драчево имеется местность *Забел*, расположенная в *Риде*. Тут был когда лес, а теперь виноградники и поля *Оджов Забел*, в районе села Г. Водно, — расположен на границе с владениями села Нерези. Пограничное положение забела — одно из давних значений горного леса.

2) *Ограда*. В районе каждого села есть местность, назы-

¹⁾ Гл, Елезовић, Турски споменици у Скопљу. (Гласник Скоп. Научног Друштва, I, 2, стр. 400, 403, 417, 429).

²⁾ Турски споменици, стр. 417.

³⁾ Г. Вайгандъ, Българскитѣ собствени имена. София. 1926, стр. 27.

ваемая *Ограда*. Это — пахотные земли, расположенные в ближайшем расстоянии от села. Некогда это был участок земли под пашней и огородом, примыкавший к усадьбе семьи, огороженный, как и другие части усадьбы. В некоторых селах Оградой называется всякая удобренная нива (напр., в окрестности села Нерези).

3) *Поройница* — местность в районе села Зелениково. Это название пошло от *порой* — „поток“.

4) *Пештерица* — в районе села Матка. Там расположены виноградники. Название дано по углублениям, пещерам (рус. *печера*), находящимся в этой гористой местности.

5) Названия, данные возвышенным местностям, обращенным к солнцу, расположенным на солнопеке. — *Сойница* в районе села Сопишта, находящегося на южном равнинном склоне Буковика. *Присойница* в районе села Нерези. *Големи Присой* в районе села Г. Водно.

6) *Карпа*. Под этим именем известно несколько гор, утесов в Скопском крае. Так называются горы у села Матка и в районе Ново Село у Вардара. На южном склоне горы Лисец находится *Араминска Карпа* — гора с глубокими пещерами. Имеется *Карпа* и в обиходной речи... „Тоа е езерото планината Салакоо. Езеро е што врие, што тони меѓу Салакоо и меѓу Пепел'ак. У срет Езеро *карпа* има; *карпа* е над вода малко, колко еден бој човечки, колко мала соба. Око[л] Езеро са па *карпи*. Маркоа Река оде от-тоа Езеро. Сече *карпа* како делан камен“ (Н. Село).¹⁾

7) *Шкоза*. В селах Скопской области в XVIII—XIX вв. водворилось много албанцев. По селам Каршияка в которых значительны были связи славян с албанцами, славянское население ввело в обиход своей речи некоторые албанские слова. Одним из таких слов является *шкоза* (алб. *škozë*, -а) употребляющееся для названия дерева „*Carpinus betulus*“. Употребляется и свое традиционное слово *габер*. В районе албанского села Г. Каличане есть местность *Шкоза*. Может быть, это название заменило собою прежнее, местное *Габер* или *Бук*-[ово, -овик]. Эти имена в топографических именах представлены в разных краях южных славян, в том числе и в Каршияке, где имеются села *Рамни Габер*, *Буковик*. — Замена славянского

¹⁾ Запись Хаџи-Васильевича, „Скопље“, 346.

топографического названия (*Габер, Буковик...*) албанским (*Шкоза*) сделана повидимому албанцами: в албанских областях много сел и местностей с названием *Škoze* (член. *Škoza*).

8) Отметим такие живописные топографические имена: *Орлов Рит* (< *Хрид*), *Орлово Седало* (в районе села Драчева), *Мечкина Дупка* (в районе села Г. Водно), *Мечкина Руна* (в районе села Драчевица), *Песѝа Кучка* (в районе с. Усье).

9) *Пърѝй-кана* (в районе села Врежалце; теперь оно албанское); *Пишти-орли* (в районе с. Г. Водно); *Палиград* (село). — В этих сложных названиях первая часть представляет форму повелит. накл. Такие образования в топонимии, а также в прозвищах лиц издавна представляют южные славяне.

10) *Големи, Голема* часто употребляется в топонимии Скопской области. — *Големи Рит* (< *Хрид*) (в районе города Скопья и села Аджарларе), *Големи Мос* (в районе с. Нерези), *Големи Присой* (в районе с. Г. Водно), *Голема* или *Моранска Река* (*Моранска* — по имени села *Моране*), *Голема Нива* (в районе с. Нерези), *Голема Лѝвада* (в районе с. Таор).

11) Имена с суффиксом *ин'а*, — с суффиксом уменьшительного значения. — *Койнарин'а* — название для трех сел с названием *Койнари*. *Долчин'а* (в районе с. Драчево). *Борчин'а* (в районе с. Д. Солне).

12) Топографические названия с предлогом *кай, под*. — *Кай-два-даба* (в районе с. Д. Солне), *Кай-поле*, *Кай-много-дабѝа*, *Кай-бафчи* (в том же районе). *Под-бразда*, *Под-мерис* (в районе с. Драчева), *Под-бресѝа* (у с. Ново Село на Лепенце).

Торбешы в Скопской области.

В Каршияке имеются поселения торбешей. Сюда пришли они из Дебрского края в XVIII—XIX вв. В Каршияке до 1912 г. они занимали села: Пагарушу (было и несколько христианских семей), Д. Количане, Цветово, Умово, Държилово¹). В 90-х гг. В. Кънчов располагал сведениями о торбешах и в селе Елово (Евлово).² Немного позднее оно является албанским селом. В 80-х гг. XIX в., по статистическим указателям

¹) Материали по изучванието на Македония. София. 1896. Стр. 518 —522. Јов. Хаѝи-Васиљевѝх, Муслимане наше крви у Јужној Србији. (Браство, XIX, 1925. Стр. 23). Е го же, Скопље, стр. 241.

²) В. Кънчовъ, Македония, стр. 42, 299.

С. Верковича, „магометане-помаки“ находились и в ряде других сел Скопской области¹⁾, — сел, которые в 90-х и 900-х гг. представляются уже албанскими. Возможно, что в группу „помаков“ Веркович зачислил не только действительно мусульман-славян (болгар и сербов — мухаджир из Боснии), но и албанцев, знавших славянскую речь. Но всё-же несомненно, в последние 30—40 лет перед балканской войной 1912 г. много торбешских групп совсем обалбанилось: они стали видеть в себе настоящих албанцев, стали считать своим „родным“ языком албанский, хотя и славянская (болгарская) речь оставалась не безызвестна в их среде. Процесс албанизации среди мусульман-славян, живших в албанском окружении, происходил и в Дебрском, и в Положском, и в Призренском краях²⁾. К албанской ориентации склонны были в последнее время и торбеши вышеуказанных пяти каршиякских сел: Пагаруша, Д. Количане и др.: по данным, собранным в 1916—1818 гг. Leon. Schultze, эти села являются албанскими³⁾.

Славянская речь торбешей этих сел представляет черты говоров Дебрского края. Небольшая запись этой речи (из села Пагаруши) дана в книге Хади-Васильевића, Скопље, стр. 345.

Сербы-переселенцы в Скопской области.

В городе Скопье и в средние века, в период сербской власти в Македонии (в конце XIII-го в. — в XIV-м в.), и позднее водворялись сербы, приходившие сюда из разных сербских местностей. Отдельные семьи поселялись по всей вероятности, и в Скопских селах, преимущественно к северу от города. В конце 70-х гг. XIX в. и позднее турецкое правительство переселяло в Скопский край сербов-потурченцев из Боснии и Герцеговины. Часть „босняков“ после войны 1912—1913 г. ушла вместе со своими единоверцами-турками в Малую-Азию.

¹⁾ С. И. Верковичъ, Топографическо-этнографическй очеркъ Македоніи. СПб. 1889, стр. 355—358.

²⁾ Селищев, Полог, стр. 29, 44; 405—407. Его же, Днешната югозападна граница на българската говорна област. (Македонски Прегледъ, VI, кн. 1, 1930, стр. 3, 23—24).

³⁾ Leonard Schultze, Makedonien (Jena. 1927). См. карту к стр. 155—156. На этой карте села Говрлево, Добридол, Сопиште показаны „магометанско-болгарскими“. Но в отношении этих сел возникает сомнение: в 90-х и 900-х гг. в них жило только христианское население.

На карте L. Schultze „босняками“ показано население сел Хассан-бегово (к сев.-востоку от Скопья) и Ивис-бегово (к северу от города). Не известно, удержались ли „босняки“ в с. Джидимирце, где жило несколько босняцких семей.

После мировой войны в Македонии вообще и в Скопский край в частности направляется колонизационное движение из сербских областей. Сербские колонии находятся в селах Горно Лисиче, Ржаничане, Огнянце, Душановац¹⁾, Хассан-бегово и др. Колонисты в селах Огнянце и Ржаничане пришли преимущественно из Сербии, в Душановце — главным образом из Герцеговины, в Г. Лисиче и Хассан-бегово из разных сербских местностей. У Г. Крстича, автора работы о сербской колонизации в Македонии и Старой Сербии, колонии в перечисленных выше селах названы „лучшими“²⁾. Много сербских переселенцев водворилось и в других скопских селах, как показано на карте, приложенной к работе Крстича.

Несомненно, при общем государственном воздействии, при сербской школе, при предпринимаемых сербской администрацией мерах к сербизации населения и сербские колонисты оказывают свое влияние на речь местного населения: разные сербские элементы проникают в эту речь, — в особенности в речь молодого поколения. Будущий исследователь в своих изучениях диалектов Македонии учтет условия общественной и национальной жизни страны после 1913 года, — учтет для объяснения соответствующих языковых явлений. Сербизмы более раннего времени, представляемые в речи населения Скопской области, указаны ниже.

Албанцы и турки в Скопской области.

С конца XVII-го века в Скопской области насильственно поселяется много албанских групп. С наибольшей интенсивностью происходило водворение албанцев в западной Македонии во второй половине XVIII-го в. — в начале XIX-го. Много сел заняли албанцы и в Скопском крае. До 1912 г. они жили тут в 46 селах. Из этого числа 39 были заняты од-

¹⁾ Это название дано селу сербами в последние годы вместо прежнего названия „Маджари“ (?).

²⁾ Ђ. Крстић, Колонизација у Јужној Србији. (Сарајево, 1928) Стр. 21—22.

ними албанцами. В прочих селах (7) жили албанцы и славяне¹⁾.

В некоторых селах, при установившихся связях местного славянского населения с албанским, в славянской среде знают албанский язык. Некоторые (немногие) слова этого языка введены и в славянскую речь. Так, напр., „*Carpinus betulus*“ называют там „габер“ и по-албански „шкоза“. Но следов албанского воздействия в формах и фонетике славянской речи не обнаруживается. (— Так и в Пологе).

По селам албанцы пользуются, кроме своей традиционной речи, речью славянской. Так, напр., в селе Врежалце. Было бы весьма важно отметить черты этой речи у албанцев. Но, к прискорбию, до сих пор ничего подобного не сделано.

Турецкие поселения находятся в восточной части Скопской области. После балканской войны 1912—13 г. часть турок ушла в Малую Азию. Турецкое население остается в селах Рамановци, Агино-село, Текия, Кёйлери, Средно Койнаре, Долно Койнаре.

В речи славянского населения Скопской области, как и других балканских краев, находится много турецких слов. Но эти слова были заимствованы не непосредственно от турецких колонистов, а в связи с общим турецким воздействием в длительный период турецкого господства. Много способствовали проникновению турцизмов в славянскую речь лица из славянской среды, владевшие турецкой речью. Таких лиц было не мало и в городе и в селах.

Говоры Скопья и его области — македонско-болгарские.

Говоры города Скопья и его сел (кроме Черной Горы) принадлежат к группе македонских говоров. В ближайшем же отношении они находятся к говорам Велесского края. Все отмеченные выше языковые явления свойственны и другим говорам Македонии, преимущественно говорам на юге — велесским и соседним на востоке — штипским.

1) $\bar{v} > o$, $\bar{v} > e$ в сильном положении (сон, бочва, ден, лен). Этот процесс конца X-го — XI в. в. пережит и говорами юго-западной Болгарии.

2) Изменение $t\bar{r}t$, $t\bar{r}t$: развитие вторичного гласного ($\bar{v}$), при плавном, — процесс, общий говорам Македонии и Болга-

¹⁾ Хаџи-Васильевић, Скопље, стр. 243—244.

рии. В скопских говорах $t\dot{y}lt > tolt -tout$, как в говорах юго-западной и центральной Македонии.

В Скопье имеются и сочетания $t\dot{y}lt$, как и в Велесском крае.

3) а) $v\dot{e}tr\dot{g} > veter$, $gab\dot{g} > gaber$.

б) $-t\dot{h} > -tol (-tol)$, как в западных и центральных говорах Македонии ($rekou - rekol$).

4) а) $-tm\dot{b} > -tum$ ($sum, osum, sedum$), как в западной и центральной Македонии.

б) $огнь > og'in' - og'in$, как в Велесе, в восточной Македонии (Тиквеш, Штип, Кратово, Радовишт, Малешово, Дойран, Воден, Кукуш) и в западной Болгарии (Кюстендил, Дупница, Видин).

5) $-n\dot{i}je- > n'e$ после гласного переднего ряда ($pien'e$), $-n\dot{i}je > -jne$ после гласного заднего ряда ($v\dot{y}gzuvajne$). $-jne$ в м. $-n'e$ представляют говоры на юго-востоке и юго-западе Македонии (Селищев. Очерки по мак. диал. 77).

6) $\dot{y}g-$ в начальном слове, как и в прочей Македонии. — $\dot{y}g\dot{z}ap$, а также $\dot{y}g\dot{s}$ (по аналогии).

7) ж. а) Изменения гласного ж такие же, что и в прочих говорах Македонии и Болгарии: $ж > \dot{z} > a$.

На $\dot{z}$ вместо ж указывает послесловие к апостолу, писанному в Скопье в начале XIV в. (см. выше).

О процессе $ж > \dot{z} > a$ в Скопском крае ясно свидетельствуют топографические названия в районах сел этого края: *Капина, Кај два даба, Пат, Падарница, Лака*.

В нескольких словах в корне находится гласный у. Таких слов больше в городе Скопье. Отдельные слова с у в корне употребляются и в других македонских местностях. Происхождение этих слов двойное: одни из них являются сербизмами, проникшими сюда при соответствующих условиях культурно-общественной жизни в Македонии; другие слова имеют книжный, церковнославянский (русско- или сербско-церковнославянский) источник. Состав наиболее распространенных слов с у показателен. Это — 1) термины административного значения: *суд, судија*; сравн. окончание $-ија$, — окончание книжного происхождения; в солунском селе Киречкёй — *сѣд'а, сѣдиш..*; 2) название оружия: *оружје*; сравн. на сев.-востоке Македонии и на западе Болгарии *сабл'а — сабла*, — слово, зашедшее из иной языковой среды; по говорам Дебрского края

— *орожје*, в этой области $ж > ѳ > о$; 3) немного слов бытового значения: *кук'а*; но на юге и юго-востоке Македонии *кѣшча* (*кѣшита*); *гуска* (по говорам *гѣска > гаска*); *гусла* (впрочем, для этого слова не ясно происхождение гласного у: сравн. у поляков *gusła, guślić*; возможно что *gusła* восходит к **gusła*; сравн. в литовском *gausti* „dampf tönen, sausen, dumpf brummen“; Trautmann. Balt.-slavisches Wörterbuch; другой славянский вариант этого слова имел носовой гласный: *gōsla*); *нек'у* (*нејк'у*), *к'у*; 4) больше слов церковного, книжного происхождения: *блуд*, *лукав*, *мука* (в Прилепе, напр., только в сочетании „вечна-мука“; в обиходной же речи — *мака!*), *мучение* (сравн. окончание *-ие*, указывающее на книжный источник этого слова), *сопруг*, *недугав*, *утроба*, *мудро* (но и: *мѣдро* — *мадро*.¹⁾)

б) $јѣ > јж > јѣ (> ја)$: *јѣчмен > јачмен*, *зајѣк > зајак*... представляют обширные области в западной и сев.-восточной Македонии (в областях Ресенской, Битольской, Охридской, Дебрской, Прилепской, Велесской, Скопской, Штипской). То же явление свойственно говорам, находящимся в Кюстендильском, Г. Джумайском, Банском краях и далее на восток и север.²⁾

8) $цѣ > це$, при общем изменении $ѣ > е$, как в центральной и западной Македонии. (На востоке Македонии $цѣ > ца$, *цана*):

9) $*tj$ ($*kt'$), $*dj$. Среди топонимических образований в Скопской области имеются слава с *шт*, *жд* вместо $*tj$ ($*kt'$), $*dj$: *Пештерица*, *Повоужда* и др. Для Н. Села на Вардаре отмечено *виш > виждѣ*, для с. Блаце — *ништи*, для Драчева — *мошно*, для Усье — *плешка*. В течение времени сочетания с *шт* (*шч*), *жд* вытеснены иноязычными сочетаниями с *к'е*, — вытеснены под влиянием сербским (*кук'а*, *к'у*, *нек'у*...).

Сочетания с $к', г'$ широко распространились и по другим областям северо-западной и центральной Македонии. Но и для

¹⁾ Другие слова с у см. в статьях В. Облака в Archiv'e für sl. Phil. XVII, 139 и в Сборн. за народни умотвор, XI, стр. 534. См. также в списках В. Ѓериѣа в Гласнику Скоп. Науч. Друштва, I, I, стр. 11—23, 29—30. Но не во всех словах с у, указанных проф. Джеричем, этот гласный восходит к ж. Кроме того, в объяснениях Джерича отсутствует исторический и диалектологический анализ представленных им лексических данных.

²⁾ В. Н. Щепкинъ, Болонская псалтырь. СПб. 1906, стр. 151—152.

этих краев, имеются несомненные указания на сочетания с *шт* (*шч*), *жд*, как на более ранние местные замены сочетаний с **tj* (**kt'*), **dj*.¹⁾

10) а) Появление палатальных *к', г'* вместо вторичных *тj*, *дж*, возникших после утраты редуцированного гласного перед *j*: *братѣја* > *братја* > *брак'а*; *л'удѣје* > *л'удје* > *л'уг'е* > *луг'е*. ✓

б) Палатализация *к, г* перед гласным *и, i*: *капк'и*, *сек'и*, *г'инат*, *друг'иот*. ✓

к', г' в этих условиях возникали и в других говорах Македонии и по говорам Болгарии.

11) а) Утрата *v* (*у*) в сочетании *vs*, *vz*, как и в прочей Македонии и Болгарии: *сек'и*, *зémеш*, *Драганоски*.

б) Утрата *v* (*у*) между гласными, как в центре и на западе Македонии: *двори*, *орлоо седало* и др.

Процессы а) и б) пережиты и по говорам Болгарии.

Инодиалектический (восточно-македонский) или иноязычный элемент *и* вм. *v*, *vo* в предлоге: *у поле*. Но в начале слова, где некогда находилось *цъ-(цъ-)* (в корне или в префиксе), сохраняется прежний результат фонетического изменения *v*: *влегол*, *влезле* . . ; сравн. утрату *v* в сочетании *vt*:- *торник*—*„вторник“*.

12) Процессы в судьбе *ch* (*χ*) широкого образования, общие с другими говорами Македонии.

13) *chv* заменилось билабиальным согласным *f*. Этот билабиальный *f* приобрел позднее губно-зубную артикуляцию. Так и в центральной и западной Македонии и в Болгарии. — *фатиш*, *фърлиш*. В Скопском крае произносятся сочетания и с *в* (билаб. *w*?) вм. *ф*: *ватиш*. Если теперь представлен не билабиальный согласный *w*, а губно-зубной *v*, то всё-же надо полагать, что в прошлом было пережито здесь или в соседней местности (на востоке) следующее явление в судьбе билабиального *f*: в образовании согласного стал принимать участие голос: появлялось образование согласного *w* > *v*. Согласный *w* или *v* вм. *f* представлен бывает чаще на востоке Македонии. Вероятно, восточно-македонская манера отразилась на появлении *ватиш*. . . и в Скопском крае, на востоке его. (+)

¹⁾ А. Селищев, Очерки по мак. диал. 1, стр. 128—132. Е го же, Полог, стр. 329—330.

14) Изменение сочетаний с *l-epentheticum* не в начале слова, — процесс конца X-го в. — XI-го в., общий всей болгарской группе: губной согл. + *l* > губн. согл. + *j*. *земја*. Изменение *-mj(a)* в *-mñ(a)*: *земја* > *земн'а*. Так в говорах Скопья—Велеса—Кичева—Поречья—Полога, на востоке Македонии и в соседних с Македонией краях (в западной Болгарии и в Старой Сербии). См. в моих Очерках по мак. диал., стр. 149-150.

15) а) Изменение *l'e* > *le*: *поле*.

б) Изменение *l'* пред гласным заднего ряда в средний *l* и дальнейшее его отверждение, как в говорах центральной и западной Македонии. — *недела, постела, лу'е, луто...* (Очерки, 156).

16) Аффриката *dz* вм. *z*, *đz* вм. *ž*: *дзвезда, дзвона, надзат; Дждеден* < *Жеден*. Так по говорам Македонии и Болгарии.

17) Конец слова. а) Глухие согласные вместо звонких, как в прочей Македонии и Болгарии.

б) *st* > *s*: *мост* > *мсс*. Так в Македонии и Болгарии.

Появление основы с звонким согласным перед гласным в окончании (перед *-от* в членной форме муж. ед., перед *-o[v]и* во множ. ч.): *гъе* — *гъзои*, [*гъзот* ?]. — Так и в соседней области на юге, в Велесской и далее в Прилепской.

19) Весьма значительные процессы в системе склонения. Выработка одинаковой системы склонения во всей Македонии и Болгарии.

20) Окончание для формы множ. ч. муж. р. *ovi* > *oi*, как в западной и центральной Македонии: *волои, дворои*.

21) Окончание *-i* для формы множ. ч. жен. р. на *-а*: *жени*. Так в говорах Македонии и Болгарии.

22) Окончание *-in'a* для формы множ. ч. имен на *-е*: *кучин'а, момчин'а, Долчин'а* (топогр. название), *Савевчин'а* (фамилия). Так и в прочей Македонии.

23) Образование формы муж. р. ед. ч. имен прилагательных на *-sen, -zen* в зависимости от форм на *-sna, -zna, -spo...*: *радосен, празен*. Так и в прочей Македонии и Болгарии.

24) Одна форма во множ. ч. для прилагательных, местоимений и причастий, как в Македонии и Болгарии. — *добри, мои, рекле*.

25) Образование сравнительной степени посредством *по-*: *посилен, поарен*. Так в Македонии и Болгарии.

26) Местоимения. а) Распространение местоименных форм посредством *-je* или *ja*. *-va* (после *o*: *tova*): *pije, tija*. 15

б) Формы вин. множ. *ne, ve* по аналогии с формами единств. ч. *me, te* (См. Очерки по макед. диалект., 192). 115, 240

с) *nego, go* служат для винит. муж. и средн. р. ед. ч.

д) Проникновение *ne-* в форму винит. ед. жен. р.: *neja*. 7

е) Твердость начального согласного *p* в формах местоимений с прежней основой **jo-* (*je-*): *nego, netu...*

ф) *toj* — муж. ед., с гласным *o*.

г) „Краткие“ формы дат. ед. и множ. *mi, ti, si, mu, i, im* употребляются в значении притяжательных местоимений в сочетании с именем существительным. — *брат ми* — „мой брат“.

Все эти процессы пережиты и другими говорами Македонии и Болгарии.

27) Членные формы — общebolгарское явление.

Окончание членной формы муж. единств. *-ot*, как в центральной и западной Македонии. (На востоке Македонии *-ot* или *-o*). 14

Членные формы на *-ov, va...*, *on, -pa...* Так в западной и центральной Македонии.

28) Новообразования в формах наст. вр. а) 1. ед. и 3. множ. основ. на *-e, -i* представляют в окончании заменитель гласного *ж*. (О процессе см. в Очерках по мак. диалект., 214—219). Это — результат общebolгарского морфологического процесса.

б) Твердость согласного перед *a* (из *ъ < ж*) в прежних основах на *-i*. — *вратам*. Явление, общее с говорами Македонии, западной и некоторых районов восточной Болгарии (западные Балканы, Средняя Гора, по Фракии). 144, 240

с) Окончание 1. ед. *-ам*, как в говорах центральной Македонии. (На юго-западе Македонии эта форма оканчивается на *-а*).

д) На востоке Скопской области употребляются (непосредственно) формы 2. и 3. единств. с окончаниями *-eš, -e* для глаголов с прежней основой на *-i*. — *фърлеш, оде* („ходит“). Это — явление, общее с говорами восточной Македонии (Штип, Родовишт, Кратово и др. См. Очерки по макед. диал., 224—225).

29) Новообразования в имперфекте и аористе. а) Проведение гласного *ъ* в окончание форм имперфекта с прежней основой на *-i*: *молъх, молъше...* 144, 240

б) Окончание *-хме, -хте, -хж (-ха)* в формах имперфекта и аориста.

То и другое явление свойственно говорам Македонии и Болгарии. Это — результат общebolгарских процессов, переживавшихся в XII—XIII веках, как это обнаруживают данные среднеболгарских памятников письменности. (Очерки по макед. диал., 227-228).

В Дебрско-Охридско-Костурском районе позднее утвердилось окончание в 3. мн. имперф.-аор. *-хе*, — с гласным *-е*, как в наст. вр. (*плете*[х]*е*, *плето*[х]*е*...

30) Обобщение давнего окончания *-те* для формы 1. множ. всех глаголов — явление общebolгарское. — *пита́ме, моли́ме, мо́лхме, плето́хме*...

31) Форма повелит. накл. во множ. ч. представляет в окончании гласный *е* (из *ь*) в основах на *-і*, — представляет по аналогии с формами основ на *-е*. — *затворете!* Это — общebolгарское явление.

32) Передача буд. времени посредством сочетания *к'е* (*ке*) с формой наст. вр. Так в Македонии, юго-западной и юго-восточной Болгарии (в юго-восточном крае Родоп). В других говорах восточной Болгарии в состав передачи буд. времени входит *ште* (или результат фонетического изменения сочетания *ште да*...). Но принцип образования передачи буд. времени является общим повсюду в Македонии и Болгарии.

33) а) Утрата инфинитива и замена его посредством конъюнктива (посредством сочетания *да* с личной формой глагола). — *почел да тоне*. Это — общebolгарское явление.

б) Конъюнктив с предлогом *за* при выражении цели. — *Не живи за да јадеш*. Так повсюду в Македонии и Болгарии.

34) Формы причастия на *-і* образованы не только от аористой (инфинитивной) основы, но и от имперфектной, как вообще в болгарской языковой группе. — *молѣл* (*моле́л*)...

35) Окончание *-іе* в прич. множ., как повсюду в Македонии и по говорам Болгарии.

36) В форме причастия прош. вр. страдательного залога для глаголов с прежней основой на *-і* утрачен результат фонетического изменения **tj, *dj, *stj, *zdj, *nj, *lj, *sj, *zj*, губной согл. *+j*; перед окончанием *-ен-* находятся согласные *t, d*,

st, zd, n, l, s, z, губной согл., — находятся по аналогии с другими формами. — *вратено, годена, укостен, купен...* Это — процесс, общий для всей болгарской группы (в Македонии и в Болгарии).

37) Основы. а) Тенденция к широкому применению глагольного суффикса -ује. — *прашу[i]е, влезу[i]е, отсеку[i]е...*

б) Обобщение основ с шипящим согласным. — *истечат, отсекуе; речи! сечи! приближиле, пуштили...* То же явление представлено по говорам Македонии и Болгарии.

38) Сочетания с *требе* в наст. и прош. времени, как в прочей Македонии и Болгарии.

39) Наречия, предлоги. а) *бърго (бъргу)* как в прочей Македонии.

б) *кждѣ (>къде>каде)* „где“, „к“, „у“ („при“), как в Македонии и Болгарии.

с) *токо>току>туку* в значении „только“, „лишь“, как в Македонии и Болгарии. В этих областях наречие *толку* имеет значение „столько“.

д) *ушче (уште)*, как в западной и центральной Македонии. На востоке Македонии и Болгарии — *оште*.

40) а) Двойные формы вин. и дат. местоимений личных (*мене ме, тебе те, мене ми...*) и местоимений *него го, нему му, неја ја...*

б) Конъюнктивная („краткая“) форма местоимения *го, ја, му, г'и...* в сочетании с винительным или дательным пад. имени или местоимения. — *калот не го буричкај; ја му каза[x] на попот* и т. под. (см. выше). Те же сочетания представляют говоры Македонии и Болгарии. Обычными конструкциями они являются в центральной и западной Македонии.

Такие же сочетания представляют и языки новогреческий, албанский и аромунский. (Очерки по мак. диал., стр. 254—258).

41) Двойные, повторные формы глагола, — сочетания, имеющие особое экспрессивное значение. — *печалиме-печалиме*. Так и в прочей Македонии и Болгарии. Употребительны там и двойные формы имен и наречий в том же значении. Об этом см. в моей статье „Des traits communs aux langues balkaniques“ (Revue des études slaves, V, 1—2, стр. 53—54). По всей вероятности, такие повторения имен и наречий бывают и в речи населения Скопского края. Двойные формы-повторения по своему происхождению двояки. 1) Одни из них, повторные

формы в винит. падеже с предлогом *на*, имеющие значение дифференцированной множественности, отдельных частей и рядов, восходят к давнему времени, к первым векам жизни славян болгарских на Балканах: см. в указанной выше моей статье. Это такие примеры: наседнати луг'е *на купои на купои* (Прилеп); из полето *на вълни на вълни* се доносяха екливи и тжжни пѣсни (Елинъ-Пелинъ). Соответствующее явление представляют и языки новогреческий, албанский и аромунский. 2) повторные формы употребляются не только в винительном, но и в именительном падежах, не только имен, но и наречий и глаголов. Эти двойные, повторные формы служат для выражения усиленной экспрессии. — излезоха *мрави-мрави*; вълкот търча *силен-силен* и т. и. Повторные формы 2-го вида не давнего происхождения. Они появились в период турецкого воздействия на балканское население; образец этого повторения дан был турецкою речью. См. в указанной статье, стр. 53—55.

42) а) Ударение на 3-м слоге от конца слова в словах, состоящих из трех и более слогов, на 2-м слоге в словах двухсложных. Так в центральной и западной Македонии.

б) Фразеологический характер ударения: акцент объединяет определенным образом два или три слова в одно акцентное целое. — *стариѡт-брат*, *Големѡ-мос* и др. И это — черта говоров центральной и западной Македонии.

43) Из лексики. *век* — „жизнь“, „мир“, „свет“. Так в болгарской языковой группе, а также в других восточно-балканских языках: новогреч. *αἰών*, албан. *jete*, аромун. *etō*.

44) С Македонией и Болгарией объединяет Скопскую область образование фамильных имен на *-ов* (*-ев*), *-овци* (*-евци*). Фамилии на *-ин'а* (*Савевчин'а*) — это типично македонские образования.

Немногочисленные (до 1913 г.) фамилии на *-ик'*[*и*] появились в Скопском крае при разных обстоятельствах. 1) Они принадлежали сербским переселенцам. 2) Они появились под сербским воздействием. Такое воздействие было и в XIV-м веке и позднее. В книге о Пологе мною показан ясный пример стилизации в образовании фамилии на *-ик'*: для выражения бóльшей экспрессии употребляется форма на *-ик'* (*ић*): Мишевић. В обиходе же это лицо обычно называли Мишев. В той же работе указана та социальная среда, в которой рас-

пространялась тенденция к употреблению фамилий на *-ик'* (*ih*): это среда книжная, церковная, торговая и цеховая (стр. 392-394).

45) В топонимии Скопской области имеются такие названия, которые являются наиболее характерными для Македонии и для болгарских областей вообще. *Поройница* (болгар. *порой*), сочетания с *Голем*, *Ограда* (сравн. в болгарском языке апеллятив *ограда* и его значение), *Карна* (сравн. апеллятив *карна* в болгарском), имена на *-ин'а* (*Долчин'а*), типичные для Македонии; сравн. замену *ж* в *Даб* (Кай два даба, Кай многу даб'а), в *Капина*, *Пат*, *Лака*, *Падарница*, замену **kt'* в *Пештерица*.

На ближайшее отношение говоров Скопья и его сел к типу западно-македонских, в частности центральных и в особенности велесских говоров, указывают следующие явления.

- 1) Членная форма на *-от*.
Троякого вида членные формы.
- 2) *tit > tolt — tout*.
- 3) *-tľъ > -tol-tol: влегол*.
- 4) *ж > ѓ > а* (*пат, даб > дан*), как в центральной, а также и в восточной Македонии и в западной Болгарии.
- 5) Окончание *-o[v]i* в именах существит. муж. р. во множ. числе.
- 6) Местоимения, распространенные во множ. числе посредством *-je*: *ni[i]e, vi[i]e*. Но *-ja* в *ti[i]a, ovi[i]a*, как на востоке Македонии.
- 7) *[i]едеп*, с *-еп* вм. *-ѣпъ*, а не *[i]едип*, как на востоке Македонии.
- 8) Окончание формы 1 л. ед. наст. вр. на *-ам*: *плетам*.
- 9) *ушче* (*уште*), а не *оште*.
Предлог *со*, но и *сос* (как на востоке Македонии).
- 10) Ударение на 3-м слоге.
Фразеологический характер ударения.

Отношение к говорам Велесского района и к говорам восточной Македонии (Штипский край).

- 1) *-ѣл-* между согласных (*дѣлг...*), как в Велесе.
- 2) *ог'ин'* вместо **огнь*.
- 3) Предлог *у* вместо *во, в*.

- 4) Предлог *сос*, как на востоке Македонии.
- 5) *он, она, они*, как на востоке Македонии.
- 6) *ти[i]а*, — с *-ја*, как на востоке Македонии.
- 7) *са* („сѣтъ“). В пословице отмечено и западно-македонское *се*.

8) Формы 2 и 3. единств. и 1. и 2. множ. наст. вр. имеют в окончании гласный основы *е, и (i)*: *несеш вратиш*. Так и в Велесе. (На западе Македонии *-иш, -и[t]*. *несиш, неси[t]*).

Изредка употребляется на востоке Скопской области форма с гласным *е* в окончании глаголов с прежней основой на *-i*: *[x]одеш, [x]оде*. Это по восточно-македонскому образцу.

Сербские элементы в Скопье. В говорах Скопья и его сел имеются некоторые элементы сербской языковой группы. Эти элементы отмечены были выше: *к', г'* вместо **tj, *dj*, слова с *у* вм. *ж*. Отдельные лица в городе или вращавшиеся в городской среде произносили некоторые слова с *у* вместо *ол (оу)*: *вук, пун*. Сравн., напр., в записи священника Елисея: *пун, но волци*. (Предлог *у* — „в“ мог быть воспринят от представителей населения восточной Македонии).

Топонимия Скопского края в ее прошлом и современном состоянии, указание послесловия к апостолу Пантелеймоновского монастыря на Афоне, — к апостолу, писанному в Скопье в начале XIV в., нынешняя языковая система населения этого края свидетельствуют о том, что *к', г'* вместо **tj, *dj*, слова с *у* вм. *ж* (не говорим уже об очевидном заимствовании *вук, пун* в речи отдельных лиц) не являются исконными элементами у населения Скопья и сел его: они появились под воздействием иного типа речи — сербской. То было воздействие в отношении административном (в конце XIII-го — в XIV-м веке), церковном (в период зависимости от печской патриархии, 1557—1766 гг.), культурном, торговом (в старое и в новое время). Во второй половине XIX в. обнаруживается стремление сербских деятелей к утверждению сербских элементов в разных сферах культурной, политической и церковной жизни в Македонии. Скопье — один из главных притягательных пунктов для сербских деятелей¹⁾. И в старое

¹⁾ Уже в 60-х годах прошлого века жаловалась царьградская „Македония“ на деятельность сербских агентов. „Мы Болгарский народъ смеи всекому како глогъ или търнь въ очи; всички отъ насъ си триять

и в новое время водворялись сербские поселенцы в Скопской области. Хотя сербское влияние было и значительно, но все-таки не оно было основным и всеобъемлющим в жизни населения; не представителям сербской группы, водворившимся в Скопье и кое-где по селам, принадлежало доминирующее значение в культурно-бытовой жизни. Славянская речь населения Скопья и сел не впитала в себя элементов сербской речи, кроме тех, о которых говорилось выше. Она не стала речью типа переходного или смешанного, — сербо-болгарскою. Черты речи населения Скопья и сел его (в Каршияке, Дервенте и Блате) свидетельствуют о принадлежности ее к группе македонско-болгарской, как показано было в каждом пункте лингвистического описания. Только в северо-восточных пунктах Дервента и на севере Блата отражаются (— отражаются совсем непоследовательно) некоторые явления соседней диалектической области на севере — Скопской Черной Горы.

После того, как рукопись с работой о говорах Скопья была давно уже отослана мною в редакцию „Македонского Прегледа“, до меня дошел „Годишњак Скопског Филозофског Факултета“. I. 1930 (Скопье). В этом издании есть небольшая статья М. Павловича: „Принцип корелативности у еволуцији језика и некорелативност диалекатских црта горњег Повардара“ (стр. 297—311). Здесь дано несколько примеров с чертами фонетики и морфологии говоров этой области, в том числе говоров Скопской котловины и Полога.

очитѣ, си чешать носовѣтъ, си гългать брадитѣ, си гмечать раменицѣтъ, си кривать вилицѣтъ, мигать съ очитѣ, тресать си главѣтъ и солики-зять съ языцѣтъ си. На всички нек им е просто, защо се далече отъ нашата харта, ами Сърбитѣ! Сърбитѣ които сж по-великы и по-страшны затрители Болгарства; Хулители на языка нашъ, гонители на нашѣтъ училища въ Македоніѣ. Но азъ привтасахъ петъ дни напрѣде въ Скопїя, и вразумихъ ученицѣтъ и по първитѣ, та отразихме и истикахме сърбскѣтъ агенты които бѣ гы распратилъ Симо Андреевъ одесскы тюнджїя. Той Симо съ Сърбія ся е споразумѣлъ, чрезъ негово име да испраща сърбски учители бесплатно низъ Македоніѣ, щото да я посърбать и прочая. Но азъ подбудихъ нашѣтъ Болгары, щото да се чувать отъ сърбската пораза, коя ище да упропасти Болгарытъ Македонскы...“ (Македонїя, год. III, 1869, № 15). — Симо Андреев — это Сима Игуманов. О прозвище „Игуманов“ см. в статье П. Костића: „Сима Игуманов“. („Јужни Преглед“, Скопье, 1930, № 10, стр. 453, примеч. 1).

В качестве общего замечания об этой статье я должен сделать следующее. Автор ее не изучил надлежащим образом в полном составе говоры Македонии. Сообщенные им примеры весьма немногочисленны и не отражают всех сторон фонетической и морфологической системы говоров в упоминаемых им пунктах, — не отражают в отношении трактуемых вопросов. Единичные примеры даны без указания, свойственны ли они всему населению или отдельным группам в том или ином селе (районе).

Обойдены молчанием взаимоотношения разных групп населения и результаты этих взаимоотношений, отражающиеся в языке, — именно взаимоотношения местного, болгарского населения с колонистами — сербами, переселившимися сюда в последние годы. Между тем, вопрос о взаимоотношениях, о „смешении“ — основной в статье г. Павловича. Я обращаю внимание на такие единичные примеры, сообщенные им по отношению к скопскому селу Горно Лисиче: дь^анес (310), тако се шегав (с -ав в окончании формы 3 л. мн. ч. наст. вр., 309). М. Павлович обязан был сообщить, с чьих уст записаны эти примеры: с уст местных жителей или недавних переселенцев? В этом селе в последние годы водворились пришельцы с севера и сев.-запада (из разных мест Югославии): см. в работе Ђ. Крстића: Колонизација у Јужној Србији (Сарајво, 1928), стр. 21—22. Вызывают возражение и примеры по отношению к Пологу, взятые из моей книги об этом крае. Обойдены молчанием все те факты современного состояния и справки исторические, которые даны были мною. Эти данные не согласуются с комбинацией г. Павловича.

Задача, поставленная М. Павловичем, требует полного, всестороннего описания, лингвистического и исторического, групп населения в изучаемых местностях, а не случайного комбинирования единичных примеров, вырванных из контекста лингвистической и общественной жизни населения, без необходимого внимания к этому контексту. Исторических справок совсем не дано. В одном случае замечено, что у в. ж в Тетове представляет собою „более старую замену“, чем $\bar{v} > a$: старые тексты подтверждают это (305). Но какие тексты имеет в виду г. Павлович, не указано. А он должен был бы в этом случае сделать конкретную ссылку на такие тексты, если они известны ему.

Отсутствие исторического анализа по отношению к лингвистическим данным обусловило случайность построений М. Павловича. Таково указание на *цр* вместо *чр*, как на „типичную особенность“ македонских говоров (303). Брать эту черту, не отдавая отчета о времени возникновения ее, и делать заключение на основании ее о давней связи говоров северной Македонии с говорами сербско-штокавскими, не допустимо. В некоторых говорах Македонии *чр* вышло из употребления совсем в недавнее время. Так, сочетания с *чер* < *чр* оставались еще в начале XIX-го века в охридском говоре. В западной части Костурского края до сих пор сохраняется *чер*—перед согласным: *червен*, *черна*. Так, напр., в селах Нестрам, Жужелци. В топонимии имеется *чер*—и на севере от Костура: село *Черновишта* — „*Černovishta*“ отмечено J. Bourcart'ом на его карте южной Албании.¹⁾ Топографические названия в изучаемых районах Албании Буркар передавал с большой точностью. И в центральной Македонии находится в топонимии *чер*—. Напр., одна местность в районе большого тиквешского села Бегниште, находящаяся над рекой Црной, называется *Чернец*.²⁾ Обратим внимание и на черты славянской речи в Албании. Славянские говоры южной и средней Албании, представлявшие ту же языковую основу, что и говоры Македонии, переживавшие в течение долгого периода процессы, одинаковые с говорами Македонии, представляли *чер* < *чр*: *черна*, *червен*, *череп* и др. (см. лингвистической отдел моей книги о Славяно-албанских отношениях).

При историческом освещении пережитых языковых процессов нельзя так легко относиться к топонимии, как это обнаруживает г. Павлович: „у нашој топономастици има много туђих трагова, а нико не говори о романско-илирском карактеру нашего језика“ (304). Такая параллель по отношению к славянской топонимии в Македонии не уместна: здесь не происходило смены одного населения другим: происходили частичные передвижения внутри этой страны; появлялись переселенцы (славяне) из Албании, близко родственные по языковым чертам; водворялись в некоторых пунктах немногочислен-

¹⁾ J. Bourcart, Les confins albanais administrés par la France. Paris. 1922. Карта.

²⁾ Населѣа и порекло становништва, књ. 17, стр. 428.

ные поселенцы из сербских областей; но этнической и лингвистической смены не было: славянские топографические названия даны предками нынешнего славянского населения Македонии. Это население в дальнейшей своей жизни переживало изменения, не отражавшиеся в ряде случаев на топонимии, как это бывает и в других областях. Изучение топографических названий в свете исторических и лингвистических данных представит весьма ценный материал для исторической диалектологии Македонии.

М. Павлович отрицательно относится к передаче македонских палатальных согласных $k'-g'$ посредством этих знаков: он утверждает, что эти согласные представляют фрикативный элемент; это — $h-h$. „За нас је главно да је то h одн. h палаталног типа са фрикацијом“ (304). Хотя бы эта фрикация и составляла „главное“ для построений г. Павловича, я утверждаю по-прежнему, на основании своих непосредственных наблюдений, что это согласные задне-палатальные $k'-g'$ без фрикации. Так я знаю по наблюдению речи в Пологе, в Скопье и одного велешанина. Такие $k'-g'$ представляла, например, речь и почтенного старца в Тетове, архимандрита Саввы Протича, горячего сторонника патриархии, лица сербской ориентации. (Вероятно, эта речь известна и М. Павловичу). По отношению к Тетову мною было, указано, что образование $k'-g'$ бывает и с фрикацией. В речи же велешанина (пользующегося и сербским языком) я не мог отметить фрикации в образовании $k'-g'$.

Единичные примеры в статье М. Павловича грешат в некоторых пунктах и против необходимого требования, предъявляемого к описательно-лингвистической группировке материала. Г. Павлович поместил в одну категорию все слова с замену z, b : тут и обыденно-бытовые слова и слова с названием праздника (Спасов-дъ^{ан}) и слова—знаки приветствия (дóбъ^{ар}-да^н) (306). Так нельзя поступать при изучении языковой системы: указанные примеры относятся к разным общественно-лингвистическим категориям, представляют не одинаковую лингвистическую показательность. При надлежащем анализе лингвистических данных следует учитывать общественно-бытовую значимость этих данных. Тогда для нас могут быть ясны элементы изучаемого говора в их динамике.

Невнимание к диалектологическим данным и к фонети-

ческим процессам обнаружил г. Павлович в квалификации замен I в говорах северной Македонии: тут необходимо принять во внимание не только все те моменты и обстоятельства, о которых пришлось напомнить выше, но и учесть фонетическую обусловленность по говорам разных замен I , а не спешить к утверждению: „нарочито по црти $\text{I} > \text{Iu}$, u , односно Ib овај појас показује блиску везу са призренско-тимочким појасом, управо са јужноморавским диалектом, односно са заплањским“ (309). Говоры Полога и Скопского края (кроме Скопской Черной Горы) не представляют этой связи: процессы в изменении I в говорах этих краев Македонии проходили независимо от процессов в южно-моравской области. См. подробнее в моих Очерках по македонской диалектологии, I (1918), 66—73, в Пологе, 309—310 и в настоящей статье о Скопье.

Разумеется, выводы М. Павловича, полученные в результате такого неудовлетворительного анализа диалектологических данных, не обоснованы (310—311). По отношению к 1-му и 2-му пунктам¹⁾ имеющиеся данные побуждают отнестись прямо отрицательно: Скопская Черная Гора, северная часть Кратовского края и Кумановская область (кроме Овчего Поля) не представляют типа македонских говоров. Говоры южно-моравской области и Македонии представляют 2 разные диалектические группы. (Общую характеристику говоров Македонии и замечания о пограничной линии на севере см. в моих Очерках по макед. диалектологии, I, стр. 262—272).

Единственно, чем можно воспользоваться в статье М. Павловича, это несколько слов, записанных им от лиц из района Скопья и Кратова.

М. Павлович приготовил к изданию работу с обозрением говоров северной Македонии (303, примеч. 23). Он обещает воспользоваться „в полноте“ собранным им материалом по отношению к говорам Скопья, Скопской Черной Горы, Тетова, Куманова, Кратова, Криво-Речной Паланки, Штипа, Кочане. Будем надеяться, что в этом обозрении мы найдем прежде всего полноту диалектологических данных, — такую полноту, которая даст возможность составить полное представ-

¹⁾ „1. Ови говори некаде су чинили целину“.

„2. Целина диалекатска овог типа имала је везу са јужноморавским и заплањским говором.“

Важно!

ление о разных сторонах описываемого говора. Необходимо представить точные, определенные справки о лицах и о группах населения, элементы речи которых сообщаются в описании (— какое общественное положение этих лиц? старожилы они или пришельцы? давно ли живут они тут? есть ли вообще переселенцы в изучаемом селе или в недалеком от него расстоянии? откуда переселенцы? кто из лиц, владеющих в той или иной степени сербским литературным языком, живет в описываемом пункте?). Описательная часть при нынешнем состоянии македонской диалектологии должна составить главнейшую задачу балканских диалектологов, имеющих доступ в Македонию. Достаточно богатые по лингвистическим указаниям записи образцов речи должны сопровождать это описание. Интерпретация автора не должна затемнять всю полноту диалектологического материала и разностороннюю его показательность.

ИЗЪ МИНАЛОТО НА НЕВРОКОПСКО И БЛИЗКИТЪ МУ ПОКРАЙНИНИ

отъ Ангелъ Даскаловъ

Въ паметъ на Никола Ив. Ковачовски, народенъ учителъ и общественъ деецъ (1832—1881 г.).

Неврокопскиятъ край още въ турско време е билъ единъ затънтенъ кжтъ отъ Балканския полуостровъ. Било поради географическото си положение, било поради лошитъ пжтни съобщения и пълното съ опасности пжтуване, тоя край е билъ мжчно достъпенъ за хора на науката. А за науката въ разнитъ ѝ клонове той притежава много материали. Тука се намиратъ богати минерални извори, изобилни желъзни руди и разни други минерали, между които цвѣтни аметисти¹, които могатъ да се употребяватъ за накити и орнаменти, остатъци отъ стари паметници, градове, укрепления, могили, пжтища,² и др. Не липсватъ и фолклорни материали и такива отъ филоложки и лексикографски характеръ и пр. Въ тукашния говоръ се срѣщатъ много интересни думи и изрази. Така, въ помашкитъ села въ Неврокопскитъ Родопи казватъ: „кенà клѣкашъ (какво викашъ, казвашъ)?“ — Стоянка Даскалъ Николова отъ Ковачовица, отдавна починала, запитана: „Защо, мамо, хвойновото дърво е така легко“, отговаря: „Защото е су(х) о(п)лѣто“ (съ суха плѣтъ). Сжщата Стоянка се оплаква на съседката си, че една отъ тѣхнитъ кози е червясала въ плодвата (женския половъ органъ у добитъка. Мжжкиятъ органъ у него се нарича помочѹк, вѣроятно, отъ глагола моча, който тука не се употребява). Майката отива на нивата или градината и 5—6 годишното ѝ дете хленчи подиръ нея: „Заведи и мене“, казва то. „Белки ш'ида на търк (търгъ, тържище, пазаръ), та да водя и теб“, навиква го тя. Нѣкой отъ домашнитъ тръгва съ коня на работа и вика кучето да го придружава, което отива до нѣкжде и се връща. Отъ дома го пждятъ: „Хà пòслет (староб. по слѣдъ) сир. да върви подиръ коня. Уредитъ, инструментитъ на занаятчията наричатъ пòфат, сир. похватъ (Скребатно, Осиково, Фотовиша

¹ В. Кънчевъ, СбНУК, кн. XIII, 374. Сжщо училищния инспекторъ въ Неврокопската епархия, 1908 г., Син. Арх.

² К. Николовъ, Сп.М., г. II, кн. 5—6, стр. 159—173.

Въ така наричанитѣ мървашки села казватъ: поклон на майка ти!“ вмѣсто „много здраве!“. Когато децата насѣднатъ около трапезата и почнатъ да пълнятъ лъжицитѣ си отъ сложеното ястие, родителитѣ имъ казватъ: „по мърва, по мървичка, деца“, вмѣсто „гребете по малко“, Съ думата мърва мървацитѣ наричатъ и остатъка, ситното отъ вжглищата, съ които сж свързани тѣхнитѣ занятия: вжгларство, желѣзарство, петаларство. Дали тѣ, които населяватъ не само една значителна частъ отъ Неврокопската околия, но заематъ съ своитѣ поселения голѣми пространства въ съседнитѣ ней, бивши кази — мелнишка, сѣрска, зѣхненска и драмска,¹ не сж получили своето племенно наименование мърва ци отъ думата мърва, както и други македонски племена, принадлежи на нашитѣ етнолози да се произнесатъ по това. Ще добавимъ тука къмъ току-що казаното, че когато нѣкой е оцапалъ съ черно дрехитѣ или лицето си, въ другитѣ села казватъ: „заприличалъ е на мървакъ“, Ето още нѣколко думи — материалъ за всебългарския речникъ:

Ба́гръо [отъ глагола багрѣя, който тука е замѣстенъ съ общоупотрѣбителната дума боядисвамъ]=оцапанъ, замърсенъ въ лицето. Слуша се въ Осиково.

Войо́вамъ = не мирувамъ (Ковачовица).

Драго́вамъ = обичамъ, харесвамъ. предпочитамъ, когато се говори за ядене, пиене, за дрехи (Ковачовица и Осиково).

За́локъ = дебело дърво (кютукъ) въ огнището, което поддържа огъня [пакъ тамъ].

Котлова́ръ = накривенъ колъ съ кука на края, забитъ въ земята, на който се окачва котела, когато се вари нѣщо въ него вънъ отъ кжщи. Думата котелъ се слуша само въ котловар (слуша се въ цѣлата околия).

Котри́, а́, о́ (староб. кѣторъи, говори се въ мървашкитѣ села).

Кра́йница = коза, овца, крава, която върви въ краищата на стадото и бѣга отъ него (Ковачовица, Осиково).

Лесъ́къ (блѣсъкъ) = грѣмотевица, грѣмъ. „Лесъкъ да те удари“, казватъ, когато кълнатъ нѣкого (Ковачовица и околнитѣ села).

Ма́не (иманье) = мило, драго, скжпо. Употрѣбѣва се като обръщение къмъ дружки, деца, съпрузи и др. „Ела, 'мане“. — „Бѣгай отъ тука, 'мане“ (Ковачовица).

Мя́са = умѣя. „Я мяса да направя орало“ (пакъ тамъ).

На́месница = втората жена на единъ помакъ по отношение на първата, когато последната е въ преклонна възраст.

Огнѣ́ца (отъ огънь, свѣтлина, или отъ окно (?)) = малко таванско прозорче; говори се въ Ковачовица).

¹ В. Кънчевъ, СбНУК, кн. XIII. 351. Сжщо Стефанъ К. Салгънджиевъ, Лични дѣла и спомени. 108. 109.

Пóдводник = който подвежда, подмамва, играе ролята на шпионинъ (Ковачовица и околнитъ села).

Пóдлив = последната ржка (качество) на ракията, когато се вари (въ лозарскитъ села на лѣво отъ р. Мѣста).

По́йма = прихваща, заразява, когато се говори за болести (Ковачовица и околнитъ села).

Пóфат = сржчностъ. „Нѣма пофатъ за тая работа“ (Ковачовица).

Пря́пор = свадбарскиятъ прѣпорецъ (Ковачовица и околнитъ села).

Спря́гам = впрягане въ кола или орало по единъ воля отъ две семейства (пакъ тамъ).

Су́прежница = предшественица на съпругата отъ второ вѣнчило (Осиково).

У́веди са (отъ отвеждамъ се) = отстрани се, махни се отъ тамъ (Ковачовица и околнитъ села).

Уведлѣв = срамежливъ, който бѣга отъ общество (Осиково).

Фору́глица (отъ хоругва) = прѣпоръ (Неврокопъ и близкитъ села до него).

Макаръ току-що изложенитъ материали и сведения да нѣматъ органическа връзка съ главния предметъ на настоящия трудъ, ние имъ даваме мѣсто съ цель да покажемъ, че и въ езика има запазени любопитни старински особености.

При всичкитъ несподобни условия, въ които е билъ поставенъ неврокопскиятъ край въ миналото, за него все пакъ е писано, колкото и да е то недостатъчно. Нека споменемъ за това имената на В. Кънчевъ (Пжтуване по долините на Струма, Мѣста и Брѣгалница; СбНУК, кн. XI, XII, XIII, XXI, XXII и XXIV), авторътъ на Два санджака отъ Източна Македония (Пер.Сп., г. VIII, кн. XXXVII—XXXVIII), К. Николовъ (спМ., г. II, кн. 5 и 6) и А. П. Стоиловъ (МакПр., г. I, кн. II).¹ Особено ценни и по-пълни сж сведенията, що ни дава В. Кънчевъ. Тѣ обаче засѣгатъ недостатъчно духовно-просвѣтното състояние на неврокопската каза. За това ние си задаваме задачата, между другото, да допълнимъ, разширимъ и корегираме тия сведения съ данни, относещи се предимно до втората и третата четвъртина отъ XIX вѣкъ.

¹ Когато настоящиятъ трудъ бѣше вече свършенъ, сп. Училищенъ прегледъ, г. XXV, кн. 7 и 8 публикува оставения отъ народния учитель Ангелъ Ивановъ ржкописъ, озаглавенъ: „Борбитъ на българитъ за черковно-училищни правдини въ гр. Неврокопъ“.

Просвѣтно дѣло.

Просвѣтата въ Неврокопско е прониквала отъ Тракия, Северна България и отъ Сърско. По време просвѣтата отъ тоя последния центъръ (на гръцки езикъ) е най-стара; по нея дохожда влиянието отъ Тракия и най-нова е тая отъ Северна България. Трѣбва да забележимъ, че до като просвѣтата отъ тия два последни произхода е носила едновременно и пробуда на национални чувства, тая на гръцки езикъ е насаждала и заблуда, притжпяване на тия чувства. На гръцката просвѣта сж се подавали, поради своята близость и непосредствено съседство съ Сърско и Драмско, мървашкитѣ села, разположени на югъ и юго-изтокъ отъ Неврокопъ. Тука е била главната опора на гръцизма следъ опората ѝ въ административния центръ на казата. Селата на лѣво отъ р. Мѣста и въ Дервентската клисура по пѣтя за Разлогъ сж били чужди за другоезичната просвѣта. Това се е дължало до голѣма степенъ на тѣхното взаимно общение съ духовницитѣ отъ Рилския манастиръ, които сж имали своето седалище въ Неврокопъ и сж се ползували съ достѣпъ въ всичкитѣ български села освенъ въ гъркоманскитѣ, гдето не сж можали да проникнатъ и гдето сж обикаляли гръцки калугери и таксидиоти отъ разни Св. горски и други гръцки манастири. Въ черковно отношение неврокопската каза е влизала въ състава на драмската епархия, която е имала седалището на своя кириархъ въ градеца Алистратикъ. Бурни времена сж преживѣли българитѣ отъ тая каза презъ третата четвъртина на миналия вѣкъ; тя е била арена на люта борба между тѣхъ отъ една страна и отъ друга — гръцкото духовенство съ неговитѣ привърженици, родоотстъпници — българи и цинцари. Трѣбва да се признае голѣмата заинтересованость и грижа, както и ценното съдействие на ръководителитѣ на народното движение въ онова време отъ Цариградъ и Тракия, указани на Неврокопчани въ тая борба, която, както ще видимъ по-нататъкъ, не можѣ да даде въ първо време всички желани резултати.

Най-старата, известна и запазена до сега следа отъ българска писменость въ Неврокопъ е една записка — актъ отъ 6.XII. 1839 г. за предаване отъ единъ духовникъ на другъ инвентаря на Рилския метохъ въ тоя градъ, отъ който документъ даваме следната извадка:

„1839 декѣмврїй : 6 : ѿу неврокопъ
Вѣщи що предавамъ Метохскїи азъ Игүменъ Памфїлїй на
дѣховника Евгенїа и Сїнѣдїя ѣгѡ ѡтець Герасїмъ
двѣ икѡни ѡбразъ пресвятїа богорѡдицы
четїри Хасѣре
двѣ чѣрги шарени вѣтхи
двѣ злѣгницы вѣлнени прости . . .“
следватъ разни бурета за вино и ракия, каци и пр.).

Макаръ рилскитѣ духовници да сж били обичани и почитани отъ българското население като народно духовенство, тѣ не сж имали възможността и смѣлостта да влѣзатъ въ открита борба съ гъркоманството, тѣхната служба бидейки въ пълна зависимостъ отъ волята и разрешението на кириарха на епархията, съ когото тѣ сж били длъжни да бждатъ въ добри отношения. Отзованиятъ презъ 1863 г. отъ Неврокопъ рилски духовникъ о. Христофоръ се оправдава предъ отцитѣ и братята, че той се постаралъ да не се мѣси въ борбата между българитѣ и „гърцитѣ“, но първитѣ го заплашили, че ще пишатъ въ селата да не му даватъ милостиня.¹ Отъ посочения документъ се вижда, че докато духовницитѣ сж подържали и засилвали националното чувство на българитѣ въ селата и сж ги насърдчавали да се учатъ и черкуватъ на своя езикъ, въ тѣхното седалище — Неврокопъ предъ будното око на гръцкия владика и неговия замѣстникъ не е било по сили тѣ имъ да правятъ това безнаказано. Следниятъ случай дохожда да докаже още веднажъ нашето твърдение. Въ 1838 година съученикътъ на Неофита Рилски, о. Аверкия Петровичъ, се опиталъ да отвори българско училище въ Неврокопъ. Той пише на тамошния рилски духовникъ между друго: „Понеже отъ лани отъ мартъ останахъ бездѣлникъ и моята служба заема духовника Д., възнамѣрявамъ да излѣзна още нѣкоя година да подаскалувамъ; поканиха ме отъ много мѣста, но мене се иска въ Неврокопъ, че е по-близо и хавата е приятна. Того ради помѣнете на нѣколцина, които вършатъ работа, ако имъ трѣбува таковъ като насъ даскалъ гречески и български и да се избавятъ отъ тая слѣпота, въ която сж били до сега, сиречъ болгари и да не знаятъ на своя езикъ ни да прочитатъ ни да пишатъ.“² Тоя опитъ на о. Аверки пропадналъ очевидно за това, че Неврокопскиятъ духовникъ не е можалъ да направи нищо за неговия успѣхъ. По нѣмане, обаче, българско училище въ Неврокопъ нѣкои тамошни българи изпращали децата си да учатъ въ Банско.³

Първото българско училище, келийно училище впрочемъ, въ Неврокопъ е било отворено около 1840 г. отъ нѣкой си мутафчия Костадинъ, нареченъ и известенъ подъ името даскалъ Господинъ. Въ юношки години той се научилъ да чете и пише по гръцки и да пѣе въ единствената тогава въ града черква Св. Архангелъ. Насърдченъ отъ посетителитѣ на неврокопския панаиръ отъ северна България, които отсѣдвали въ кжщата му, той напусналъ Неврокопъ и следъ 7—8 годишно скитане по Нишъ, Видинъ и Галацъ, гдето научилъ бъл-

¹ О. Христофоръ до Рилския манастиръ, 3. VI. 1863 г. Гл. Д-ръ Ив. Д. Георговъ, СбНУК, кн. XXIV, док. 6, стр. 28—29.

² Г. Димитровъ, ч. I, 181—182.

³ Ср. В. Кънчевъ, СбНУК, кн. XII, 213.

гарски и ромънски, се завърналъ у дома си съ пари и съ престижа на ученъ и развитъ човѣкъ. Неговиятъ ученикъ Ангелъ Ивановъ отъ Мосомища, училъ и при други учители и дългогодишенъ учителъ, ималъ добрата идея да характеризира неговата личностъ и учение въ оная епоха на невежество и националенъ подъемъ на българщината въ Неврокопъ.¹ Той е типъ на келиенъ учителъ. Костадинъ Мутафчийта сега станалъ вече и пѣвецъ въ черквата и даскалъ въ общото градско училище. За всички обществени работи повиквали и него. Викали го и когато отивали при протосингела и на другарски беседи. Той се обѣрщалъ къмъ събеседниците си съ думата „господинъ“, която правила впечатление на другитѣ и която впоследствие добила широко употрѣбление. Тая сжщата дума станала и прозвището на сжщия учителъ, когото вече наричали даскалъ Господинъ. Когато неврокопчани повикали учители съ по-редовна наука, той отворилъ свое частно училище.

Даскалъ Господинъ училъ децата въ кжщата си — въ мутафчийницата. Тѣ учили на грѣцки езикъ филада (букваръ), октоихъ (осмогласникъ), псалтирь, оролой (часословъ), български букваръ, Неофитовото евангелие, наустница и светче. Учениците сѣдѣли на рогозина около учителя и всѣки държалъ въ ржцетѣ си по една книга или бѣла тенекия (панакида) и дивить за писане. Всѣки се занимавалъ съ учебника си, и който научвалъ урока си, колѣничвалъ предъ учителя, който го изслушвалъ и му показвалъ новия урокъ. Които ученици само писвали, подавали му панакидата. Молитвата при отпускане се чела на български и грѣцки. На излизане всѣко дете цѣлувало ржка на учителя си и изричало на ромънски „молитвами святихъ отецъ и пр.“

Противно на реда въ мѣстното грѣцко училище, даскалъ Господинъ давалъ пълна свобода на учениците си въ тѣхнитѣ занятия: всѣки можелъ и десетъ пжти на день да промѣни урока си, па ако ще и веднажъ въ седмицата. Никакво наказание. Както е било обичай въ келийнитѣ училища, промѣняването на черковнитѣ книги, които се изучавали една подиръ друга, е ставало съ черковни церемонии — аксиосване (удостояване), когато родителитѣ на учениците давали разни подарѣци на учителя.

Всѣки ученикъ е плащалъ на учителя по два гроша месечно задължително и доброволно — разни подарѣци въ продукти. Учениците на даскалъ Господинъ били повечето отъ селата. Имало е и такива отъ новото грѣцко училище (старото грѣцко училище изгорѣло въ 1847 г.), отъ което бѣгали по-

¹ Въ в. Новини, г. V, броеве 66, 67, 69 и 70 (въ подлистника, озаглавенъ: Даскалъ Господинъ). Гл. за даскалъ Господина и училището му и у А. П. Стоиловъ СБАКН, кн. IX, 7.

ради боя и отъ непонятната наука (гл. сжщия авторъ въ Сп. Уч.Пр., г. XXV. кн. 7 и 8, стр. 1115). Тукъ се е училъ и покойниятъ Никола Мандушевъ отъ Неврокопъ, заселенъ отдавна въ София, който, 85-годишенъ вече старецъ, две години преди смъртта си ми даде много ценни сведения по народнитъ работи въ Неврокопъ, бидейки единъ отъ тамошнитъ дейци по възраждането.¹ Гръцкитъ учители не току-тъй мразѣли даскалъ Господина. За да му попрѣчатъ на работата, тѣ му устройвали улични скандали чрезъ своитъ ученици, които хвърляли камъни по него и го подигравали съ следния напѣвъ: „Господаре-даре, що да те даря, едно печено магаре“. Поради това той нарѣдко е излизалъ на улицата. Освенъ това сжщитъ ученици, по нареждане на учителитъ си, нападали изъ

¹ За дейността на тоя народенъ труженикъ даваме тука следнитъ кратки бележки, извлѣчени отъ две удостовѣрения, депозираны въ Народното събрание (1907 и 1921 година) — едното отъ 12 феврурий 1907 г., подписано отъ видни членове на македонската емиграция отъ Неврокопско на чело съ покойния бивши скопски митрополитъ Теодосий, К. В. Сарафовъ, П. В. Сарафовъ и други съвременници отъ епохата на възраждането, а другото отъ 15 януарий 1915 год., издадено отъ неврокопската митрополия „по сведения на живущитъ по настоящемъ престарѣли неврокопски граждани“.

1. Презъ 1861—1865 г. Никола Мандушевъ заедно съ други съратници сж извоювали правото на българитъ въ Неврокопъ да си отворятъ народно училище и да четатъ на черковно-славянски езикъ отъ едната страна въ черквата.

2. До 1866 г. чрезъ явни агитации и патриотическа доблестъ и безстрашие Никола Мандушевъ и другаритъ му сж подготвили народното съзнание за отваряне на българскитъ училища и извършване богослужението на черковно-славянски езикъ, което е възбудило злобата, коварството, интригитъ и клеветитъ на неврокопскитъ цинцари и гъркомани предъ турскитъ власти. Мандушевъ и другаритъ му не отстъпвали нищо отъ спечеленото и се стремѣли да разширятъ народнитъ правдини. Той взелъ живо участие въ яростното сбиване между дветъ враждуващи страни сжщата година, за което сбиване ние говоримъ по-нататкъ и, наклеветенъ като бунтовникъ, избѣгалъ и дълго време се криелъ.

3. Презъ 1867—1868 г. Н. Мандушевъ и другаритъ му способствували съвършено да се изхвърлятъ гръцкитъ книги отъ българскитъ черкви.

4. Той заедно съ съратницитъ си взелъ живо участие въ подготовката на населението отъ околнитъ села да не допустнатъ на гръцкия владика да освети черквата въ с. Балдево (1869 г.).

5. Презъ 1869 г. Н. Мандушевъ самъ лично и на свои разноски занесълъ въ Цариградъ и предалъ на св. синодъ махзаря за отказването на българитъ отъ гръцката патриаршия, покритъ съ подписи, събрани отъ него въ Неврокопъ и околноститъ му,

6. Поради дългогодишната му смѣла и безспирна патриотическа дейность по черковно-училищнитъ работи, заплашванъ съ смъртъ и отъ турцитъ и отъ цинцаритъ съ гъркоманитъ, Мандушевъ билъ разкарванъ по хюкюматски врати и затвори, и безъ да отпадне духомъ продължавалъ да ратува до себеотрицание за народното дѣло дори и тогава, когато билъ вече почти разоренъ.

7. Неговата народополезна дейность не спрѣла и презъ последвалитъ политически движения, предшествуващи освободителната война.

засада и биели възпитаницитѣ на даскалъ Господина, които имъ отвръщали съ сжщата мѣра. Колкото повече го мразѣли неговитѣ противници, толкова повече ученици отъ новото гръцко училище се натрупвали въ кжщата му. Той е учителствувалъ до 1859 или 1860 г., когато умрѣлъ на 60—65 год. възраст.

Нека надникнемъ въ неврокопското гръцко училище и въ нѣколко такива по нѣкои мървашки села, гдето сж се учили въ оная епоха децата на нашитѣ сънародници. Презъ 1843/44 учеб. година въ Неврокопъ билъ учителъ въ гръцкото училище даскалъ Димитъръ Мървака отъ с. Старчища. Той се занимавалъ и съ абаджийство и книговезство, както и другитѣ учители, които си имали и други занятия. Децата му плащали по два гроша на месецъ. Следната учебна година неврокопчани довели другъ учителъ, Маниди Куция отъ Мелникъ.¹ Той училъ въ старото училище при черквата св. Богородица. Училището имало въ 1844/45 уч. година 80 ученика. Тѣ учили освенъ известнитѣ черковни книги още граматика и първоначална педагогия. И тука минаването отъ една черковна книга къмъ друга е ставало съ черковни церемонии, следъ които всичкитѣ ученици придружавали удостоения си другаръ до дома му, като пѣли по пѣтя на гръцки езикъ „достойно естъ“ и носѣли на грждитѣ си училищния орденъ „ἄξιος“. Въ кжщата бащата раздавалъ пари на ученицитѣ, а майката ги черпѣла съ сладко. Учителътъ е получавалъ богата вечеря и една червена кърпа съ 3—4 гроша (Прокоповъ).

Презъ лѣтото на 1850 г., когато драмскиятъ митрополитъ Атанасий умрѣлъ, Маниди въвелъ като учебни предмети по 2 часа седмично български букваръ, граматика и краснописание. Българската граматика била отъ Ив. Димитровъ, учителъ на славянски езикъ въ Халкийското богословско училище, издание 1850 г. Той се е запозналъ съ българския езикъ съ помощта на духовника отъ Рилския манастиръ въ Неврокопъ. Тая реформа Маниди въвелъ въ училището си по силата на обстоятелствата. Изглежда, че въ онова време е имало силенъ напоръ отъ тамошнитѣ българи да учатъ децата имъ и на матерния си езикъ, предъ който Маниди се преклонилъ. Тая именно реформа е предизвикала неговото уволнение въ 1852 година отъ протосингела на новия драмски митрополитъ, бившия ловченски Мелетия — известниятъ по своитѣ грабежи и насилия попъ Георги Странджалията, за когото говоримъ по-нататъкъ. Като втора причина за уволнението на Маниди е послужило и обстоятелството, че той, познавайки по-отрано Мелетия, подбуждалъ народа да иска отъ патриаршията отменяване на избора му (споредъ Прокопова).

¹ Споредъ Ангелъ Ивановъ, Маниди учителствувалъ въ Неврокопъ следъ 1858 г. сп. УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1115.

Новиятъ учителъ Илия отъ Търлисъ, съ слаба подготовка въпрочемъ, учителствувалъ само 3 месеца. Следъ него въ 1853 г. дошелъ Иванъ Василевъ отъ с. Зърново, който се училъ въ Мала-Азия, въ Кидония (Айвалий). Нека споменемъ тука, че не току-тъй сж били назначавани въ това училище даскали отъ мървашките села. Съ това сигурно се е преследвала целта да се въздействува на мѣстните българи да гледатъ на гръцкото училище като на свое просвѣтно огнище. Василевъ прѣвъ въвелъ въ сжщото училище новата метода алилодидактика. По името на тая метода и новото училище, построено въ 1853 г., било наречено алилодидактическо. Старото училище се помѣщавало най-напредъ въ двора на черквата св. Архангелъ, а по сетне въ двора на новата св. Богородица (вж. Ангелъ Ивановъ въ сп. УчПр., г. XXV. кн. 7 и 8, стр. 1113). Василевъ учителствувалъ до 1857 г. Макаръ да се удостоило съ добъръ учителъ, училището не можало да спре отлива на своите ученици-българчета въ келийното училище на даскалъ Господинъ. Къмъ алилодидактическото по-после било прибавено по-горно отдѣление, наричано елиникъ, дето между друго се изучавали и елинските писатели. Тука на учениците е било строго забранено да се разговарятъ на български.

Отъ гръцките училища въ мървашките села особенъ интересъ представлява училището въ Търлисъ. Първиятъ тукъ гръцки учителъ въ началото на XIX вѣкъ билъ Теолой Хрисогонъ Сѣрезлията, доведенъ още въ 1780 г. Въ негово време децата се учили въ кжщата на Груя. Следъ Теолоя въ 1815 г. селяните съградили училище, което въ 1821 г., въ гръцката завѣра, по заповѣдь на Исмаилъ бея отъ Неврокопъ, дѣдо на неврокопския първенецъ Тефикъ бей, било разрушено и продадено. Едновременно съ разрушението на училището и новиятъ учителъ Иванъ отъ о. Хиосъ, доведенъ отъ драмския митрополитъ Никодимъ, билъ изпжденъ. Търлисчани си съградили ново училище едва презъ 1865 г. Презъ него сж минали между многото други и следните по-забележителни лица:

1. Иванъ Симеоновъ Балабановъ, роденъ около 1785 г., който въ 1821 г. е билъ изпратенъ въ заточение, а следъ заточението билъ учителъ въ Търново. Той е написалъ брошурата *Ὁ δηγός τῆς εὐσεβίας* (упжтване къмъ благочестие), както съобщава това о. Лазаръ Н. Икономовъ, бивши архиерейски намѣстникъ въ Неврокопъ, съотечественикъ на автора. Едничкиятъ запазенъ екземпляръ отъ тая брошура билъ депозиранъ отъ покойния Иларионъ, Неврокопски митрополитъ, въ Търновската народна библиотека. Сжщиятъ авторъ написалъ и друга една книга — многоцвѣтна градина (*Γοῦρνον Στριμονίδου, Κήπος πολυχρῆς. Ἐν Πέστῃ*, 1840), въ която той благодари на гръците за езика имъ, който го просвѣтилъ, като признава народността си: „защото моя народъ, именно българското племе“...¹

¹ Йорданъ Ивановъ, Българите въ Македония, стр. 117, док. № 114.

Въ 1855 година той се завърналъ въ Търлисъ и подарилъ 4,500 гроша за съграждане на ново училище.

2. Отецъ Теодосий, известниятъ игуменъ на манастиря св. Иванъ Предтеча при Сѣръ, роденъ въ 1800 г., училъ въ Г. Броди при духовника Венедиктъ и въ Сѣръ. Той приелъ монашеския чинъ въ 1823 г., придружавалъ въ Цариградъ игумена Дамаскинъ, събиралъ подаяния въ Зъхненскитѣ села, съ помощта на патриарха Григорий въ 1836 г. издействувалъ разни привилегии за манастирскитѣ имоти, замѣствалъ драмския митрополитъ (1838 г.), сѣрския (1860), билъ дикей-граматикъ на манастиря и учителъ тамъ (1843—1860) и въ 1862 година билъ назначенъ за игуменъ на сѣщия манастиръ. О. Теодосий е билъ ревнителъ на просвѣтата на своитѣ сънародници,¹ наредилъ добро училище въ манастиря, гдето учили 30—40 бългачета, стипендиянти отъ неврокопската, сѣрската, демиръ-хисарската и зъхненската кази, мнозина отъ които станаха после бългачки учители и продължиха подетата вече борба по възраждането.

3. Димо Алакушевъ, училъ и въ манастиря св. Иванъ Предтеча. Като учителъ той е превеждалъ уроцитѣ си на бългачки, държалъ слова въ черквата и превелъ на бългачки цѣлото евангелие и нѣколко стихирѣ и молитви отъ богослужението.

4. Архимандритъ х. Исая, който, препоръчанъ отъ о. Теодосия на патриаршията, като кандидатъ на неврокопскитѣ села за проповѣдникъ, а въ сѣщностъ стипендиянтъ на манастиря, е билъ настаненъ въ Халкийското училище, гдето училъ при Неофита Рилски и славянски езикъ. Следъ завръщането си х. Исая започналъ да проповѣдва на бългачки въ неврокопската каза, за което уведомена, патриаршията писала на о. Теодосия да го ограничи, а той отговорилъ, че о. х. Исая, като тѣхенъ възпитаникъ, билъ поелъ по-рано това задължение, което сега изпълнявалъ. Сѣщиятъ учителствувалъ въ Търлисъ отъ 1851/52 до 1855/56 г. и по-сетне — въ Неврокопъ и Сѣръ. „Той първъ учи по славянски не само децата отъ своя родъ, но и священниците“, казва попъ Никола Мозуровъ, който е далъ на Сп. Прокопова сведенията за Търлисъ. Отъ х. Исая билъ мразенъ отъ събратята си отъ манастиря св. Иванъ Предтеча за своето явно бългачофилство. Както ще видимъ по-нататъкъ, той е единъ отъ петимата кандидати за бългачки архиерей на проектираната неврокопска епархия. Завърналъ се въ селото си, гдето го заварѣла 1876 г., когато, наклеветенъ като бунтовникъ, билъ закаранъ въ Неврокопъ, езденъ отъ конвоиращитѣ го войници и отъ тамъ въ Сѣръ. Дошелъ въ южна България за медицинска помощ, той умрѣлъ въ Татаръ-Пазарджикъ въ 1878 г., „въ крайна мизерия“, добавя Салгънджиевъ (Лични дѣла и спомени, стр. 73).

¹ Срв. Стефанъ К. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, 72.

Сп. Прокоповъ описва келийното училище въ Гайтаниново. Тука децата учили въ занаятчийскитѣ работилници и въ кжщитѣ на учителитѣ. Отъ старитѣ учители дѣдо Златанъ, дѣдо Паню и Стоянъ праматаря учили децата въ кузнитѣ (ковачницитѣ), дѣдо попъ Спирия (Спиридонъ) въ мутафчийницата си, а Димитъръ Пждаровъ — въ кжщата си. При тоя последния освенъ черковнитѣ книги се изучавали още практически и тритѣ действия отъ аритметиката. Попъ Спиридонъ е училъ децата съ пржтъ въ ржка. Тѣ били длъжни да четатъ на високъ гласъ: „учили съ писъкъ“. Когато се смълчавали „кютекъ до Бога“, казва Прокоповъ. Както и въ другитѣ келийни училища, книгитѣ се изучавали една подиръ друга. Който свършвалъ голѣмата книга „антолоя“, когаго дохождалъ владиката въ селото го постригвалъ въ черквата и му давалъ название „ангностъ“ (четець), който можелъ да влиза и въ олтаря. Интересно е да забележимъ, че освенъ биенето съ пржчки по ржцетѣ и фалагата учителътъ Д. Пждаревъ употребявалъ и едно друго наказание надъ неизправнитѣ ученици. Отъ таваня се спущало вжже, което имало на края си желѣзна халка. То стигало до три педи надъ пода. Въ халката пѣхвали палеца отъ единия кракъ на провинения ученикъ и го карали да стои неподвижно на другия. Който не издържалъ това наказание, подлагали го на фалага. Това двойно наказание издържалъ и самъ Прокоповъ за това, че „бѣше благословения день на триимерото и азъ бѣхъ хапналъ една шушулка“ (кжсъ отъ сушени овощия).

Горнитѣ бележки за училището въ Гайтаниново се отнасятъ къмъ времето до дохождането на учителя Георги Ивановъ Зимбилевъ отъ Либѣхово (1857 г.). Той свършилъ гръцката прогимназия въ Сѣръ и се е ползувалъ съ голѣма известностъ не само въ неврокопската каза, но и въ селата на сѣрската, драмската и зѣхненската кази, отъ гдето сж дохождали ученици да учатъ при него. Следъ като учителствувалъ въ Просѣченъ 1854/55 г. и въ Кюпъ-кьой 1855/56 година. Георги Ивановъ дошелъ въ 1856/57 година въ родното си село за учителъ, а следната година го повикали въ Гайтаниново. Тука той въвелъ новата учебна метода и замѣнилъ старото учение съ филада, граматика, аритметика до дробитѣ, гръцка история, свещена история, технология (?), география, христоматия, черковно пѣние (псалтикия), турски езикъ и на български езикъ — български букваръ и Съкратеніе на Турската исторія, преводъ на П. Р. Славейковъ, 1857 г. Той обяснявалъ уроцитѣ на български, билъ и пѣвецъ въ черквата, гдето на празнични дни държалъ слово по тълкуванието на евангелието на български езикъ. Безъ да бжде фанатизиранъ гъркоманъ, той използувалъ своето образование на гръцки, като наука за своитѣ ученици и за богомолцитѣ, съ което „напълно привлѣче любовта и сърдцата на ученици и слушатели“, казва Проко-

повъ.¹ Първата година децата учили въ кжщата на дѣда Вълча К. Сарафовъ, а презъ 1858/59 г. гайтаниновци си съградили училище. Името и науката на Г. Иванова привлѣкли много ученици отъ селото и такива отъ другитѣ села и съсѣднитѣ кази, между които две гърчета отъ бѣломорскитѣ села и едно българче отъ Неврокопъ. При него се стекли за нова наука и бждещитѣ народни будители Петъръ В. Сарафовъ, Спасъ Прокоповъ, Никола Пждаревъ и други. Той билъ на своето време просвѣтна сила отъ първа величина въ мървашкитѣ села, какъвто е билъ Иванъ Василевъ за неврокопскитѣ гъркомани съ тая само разлика, че е използувалъ гръцкия езикъ за да просвѣщава своитѣ сънародници, когато Василевъ билъ орждие на гърцизма и подържалъ въ тѣхъ националната заблуда. Отвлѣченъ отъ разбойници въ 1859 г., той напустналъ Гайтаниново и следната година станалъ учителъ въ Г.-Броди (сѣрска каза). Следъ възраждането на мървашкитѣ села той е билъ български учител пакъ въ сжщото село нѣколко години, а въ 1879 г. е билъ назначенъ при екзархийското училище въ Цариградъ, гдето следната година починалъ.

Все презъ 50-тѣ години на миналия вѣкъ взаимната метода си пробила пжтъ и въ българскитѣ села. Така, дѣдо Атанасъ Гроздановъ отъ Скребатно съобщава, че въ родното му село следъ 1855 г. билъ учителъ Христо Серилещовъ отъ видинскитѣ села. [Споредъ нашитѣ сведения, Серилещовъ билъ родомъ отъ Банско, гдето и до днесъ сжествува едноименна фамилия]. Той билъ доведенъ отъ дѣдо Димо Праматарски, който, ходейки по търговия въ Калоферъ, Карлово, София и другаде, билъ помолень отъ неврокопчани да имъ намѣри единъ български учител, и като не го приели, той завелъ Серилещова въ родното си село. Тоя последниятъ изхвърлилъ отъ училището аз-бу-ке-то и въвелъ свѣтско учение. Неговитѣ предшественици получавали по 400—500 гроша годишна заплата, а той 800 гроша, храна, квартира, отопление и освѣтление. Разсърденъ отъ една интрига, въпрѣки настояването на селскитѣ първенци, Серилещовъ следната година напустналъ Скребатно. На негово мѣсто дошелъ съселянинътъ му Димитъръ Коевъ. Нѣколко години по-късно се завърналъ отъ Солунъ Димитъръ Димовъ Праматарски (Димитъръ Д. Македонски, наричанъ „Пашата“, за който говоримъ по-нататкъ), гдето училъ 4 години въ училището на Лазариститѣ и преподавалъ българския езикъ. За да го помнятъ съселянитѣ му той останалъ като учителъ въ Скребатно само една година. Освенъ другитѣ изучавани предмѣти той въвелъ естествознание и отечествознание и въ края на годината далъ за първъ пжтъ изпитъ.²

¹ Срв. Стеф. К. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, стр. 72.

² Тия сведения за Скребатно ни достави г. М. Константиновъ отъ сжщото село, сждия, комуто изказваме своята благодарностъ.

Нека проследимъ, какво е ставало въ онова време въ съседното на Скребатно село Ковачовица. До 1854 г. тука е имало келийно училище съ учители попове. Децата учили въ кжщитѣ на поповетѣ. Зидарството бидейки поминъкъ на голѣма частъ отъ селенитѣ, тѣ отивали зимно време по занаятъ въ Драмско, Сѣрско, Зѣхненско, Кавалско, Саржшабанско и въ др. полски и бѣломорски села, а лѣте дохаждали въ помашкитѣ села въ Родопитѣ, въ Чепино и Батакъ. Калфата-зидаръ отъ с. Ковачовица Никола Ивановъ отивалъ всѣко лѣто по занаятъ въ Батакъ, дето съ завистливо око гледалъ на тамошнитѣ негови врѣстници, които се учили въ мѣстното училище. Една есенъ той не се завърналъ съ своитѣ другари у дома си: останалъ да учи въ Батакъ. Колко години и при кои учители Н. Ивановъ е училъ, не се знае точно. Знае се само единъ отъ неговитѣ учители — Симеонъ Андоновъ отъ София,¹ единъ отъ известнитѣ братя Ваткови, измрѣли неотдавна всички неженени. Изглежда, че въ Баташкото училище, гдето била въведена взаимната метода, сж били изучавани освенъ свѣтски предмети още и черковни книги, сждейки по това, че Н. Ивановъ е познавалъ и изпълнявалъ отлично черковнитѣ правила и е билъ добъръ пѣвецъ, познавайки основно черковното пѣние (псалтикия). Като единъ отъ даровититѣ ученици, той става скоро дѣсна ржка на учителитѣ си и най-после и учителъ въ сжщото село. Него обаче не го задоволявала службата въ чуждо мѣсто. Неговиятъ дългъ го викалъ да работи въ родния си край, гдето е имало свѣтли перспективи за народополезна дейность, и той се повърналъ въ родното си село, гдето е станалъ учителъ — първъ даскалъ мирско лице. Тука първата му и най-голѣма грижа била да построи училищно здание, да го приспособи за новото учение и да го снабди съ съответната покжщнина, изисквана отъ това учение. Н. Ивановъ въвелъ въ тамошното училище белланкастерската метода и съ право го нарекълъ „окружно“.² И наистина името на Никола Ивановъ добило голѣма известность въ българскитѣ села на казата и въ Неврокопъ и привлѣкло ученици не само отъ селата: Гърменъ, Лященъ, Фотовища, Осиково и Кременъ, но и отъ административния центъръ,³ гдето даскалъ

¹ СНБиб. Арх. отд. № 5283. Тоя документъ е едно писмо на Баташката община отъ 29. VII. 1851 г. до Ал. Екзархъ, при което тя му изпраща списъкъ на ученицитѣ въ тамошното училище за оправдание на паричната помощ, която той ѝ изпращалъ. Това писмо е приподписано отъ учителя Сим. Андоновъ, а въ придружаващия го списъкъ се вижда и името на ученика Никола Ивановъ отъ Ковачовица. Ibid., № 5285.

² Върху единъ бѣлъ листъ отъ едно Караманлийско евангелие — *Axti tzerit, kaini diaenki, giani rapnimiz ke xelastzimiz insoys xristosoun geni kasieti* и пр. 1856 г. той е написалъ, че тя е „стѣжяніе на Никола Жоанновъ, учителя Ковачовскаго и на прочіите села окресны. 1853. Августа 6-тый.“

³ „Духовниковото момче дойде Іануаріа 22-рый 1859“.

Господинъ още се подвизавалъ. Гърменъ и Фотовища, отстоящи на 8 и 5 километра отъ Неврокопъ, предпочитали да изпращатъ децата си да се учатъ въ отдалеченото село Ковачовица. Сжщото правило и Кременъ въ дервентската клисура, което е по-близко до Банско, отколкото до Ковачовица.

Н. Ивановъ приемалъ своитѣ ученици отъ другитѣ села въ кжщата си и по тоя начинъ устроилъ ученически пансионъ, гдето тѣ се хранили и квартирували. До съграждането на училището тука сж учили всичкитѣ негови ученици. Училището имало една голѣма стая за занятията и друга малка за учителя, дѣто отсѣдвалъ и духовника, когато посещавалъ селото. Въ пансиона имало строгъ до суровостъ контролъ. Така, дѣдо Карамфилъ Банговъ, 80-годишенъ старецъ, помни, че еднажъ двама отъ ученицитѣ — чужденци избѣгали отъ пансиона въ близкия долъ, отдето били доведени обратно съ вързани ржце и, разбира се, подложени на съответното физическо наказание. Освенъ свѣтското учение децата учили и черковни книги, като изучавали добре черковния редъ и пѣние. Отъ свѣтското учение тѣ учили землеописание, битие, първи познания, аритметика, граматика и други непоменувани книги.¹ Учило се презъ цѣлата година съ малки прекъсвания въ разни времена.² Ученицитѣ отъ другитѣ села използвали своя отпускъ повече презъ есеньта. Следъ 3—4 годишно учение, когато се запознавали добре съ черковното пѣние и реда на богослужението, по-възрастнитѣ чужди ученици ставали учители по се-

1 „ . . . За маргаритовото дете	
за учение	70=(гр.)
за ариѳметика	12=
за други книжа . . .	6=
Никола Стояновъ	
отъ книги	24=(гр.)
Бытіе	6=
Стоянъ Бабинъ Еленинъ отъ Фотягошъ (Фотѣвища)	
за граматика	30=
1 Земеописание . . .	12=
1 голѣма книга . . .	61=
(Духовникъ.)	
„даде ми сребро	
за книгите	гр: 145=
отъ Духовника . . .	30=
	115=
Богословіе	20=
	95=
Псалтирь	8=
Бытіе	6=
Хартыте	60=

1 първознание (първы познанія за дѣца, нарядиль Йоакимъ Груевъ, 1857 г. б. н.) 6

² „Видѣхме сосъ мавродія исапъ за 13: мѣсяца, сиречь до Февроаріа (1858 г.).

лата, а други се ржкополагали за свещеници.¹ Единъ отъ тѣхъ, Никола Ст. Дрянковъ отъ Фотягошъ (Фотовища), станалъ по-късно учителъ въ Ковачовица и по-сетнѣ билъ ржкоположенъ за свещеникъ. Другъ единъ ученикъ на Н. Ив., Илия Ивановъ отъ Лященъ, следъ като излѣзълъ отъ училището, предалъ се нагледъ на търговия, но нѣмайки капиталъ, помолилъ учителя си да му послужи, което било направено. Илия натоварилъ 5—6 коня съ купената стока — сирене и масло и отишелъ въ Кавала да я продаде. Кираджиитѣ се върнали, но Илия Ивановъ изчезналъ. Следъ 10—12 години той се завърналъ отъ Гърция въ Ковачовица, като лѣкаръ (?), съ пъленькуфаръ лѣкарства и медицински инструменти. Той дошелъ да провѣри, да ли има условия да се установи на практика въ Неврокопъ, и като се убедилъ, че тука има работа за него, отишелъ да донесе голѣмия си багажъ, но не се завърналъ вече, той изчезналъ безследно. Н. Ивановъ и неговитѣ близки останали съ убеждението, че И. Ивановъ билъ отровенъ отъ гърцитѣ, когато тѣ видѣли, че той се завръща въ родния си край, гдето въ това време (1873) г. се водѣше люта борба противъ гърцизма.

Н. Ивановъ поелъ учителската длъжностъ въ Ковачовица на 27/X. 1854 г., а я напустналъ въ 1864 г. Последнитѣ две години той ималъ за помощникъ, плащанъ отъ селото, своя ученикъ Йордже Димитровъ („на Йорджето хака 500 гр.“), съ чиито срѣдства, по завещание отъ него, е съградено сегашното голѣмо двуетажно училище.² Първата година той получавалъ 3.600 гроша годишна заплата („моя хакъ“), като му било възложено събирането на държавнитѣ данъци и селски налози и произвеждането на общинскитѣ разходи. Когато билъ освободенъ отъ тая длъжностъ, селото му плащало 1.800 гроша годишно. Отъ ученицитѣ изъ другитѣ села Н. Ивановъ вземалъ за учение по 50—80 гр. годишно, споредъ възрастта на ученика и споредъ това, да ли той е отъ първа, втора, трета и пр. години. Други ученици му плащали и по-голѣми такси за учение: „Стоянъ бабинъ еленинъ дойде на юніа 2-рый, а за платата му до Георгеовъ-день ѣ за учение гр: 200“. За храна на ученицитѣ въ пансиона на него се плащало въ натура съ разни съестни продукти, по споразумение: жито, царевица, брашно, бобъ, зехтинъ, сирене, сланина, пастърма. Нѣкои ученици плащали за храна и учение само въ пари: „Илія пазарихме до Димитровденъ (смѣтано отъ 8 юний) съ харчъ ѣ учение заедно гр: 150“. — „Ѳеодоръ Ангеловъ отъ Кременъ пазарихме на мѣсець по 55 гр: да го храня ѣ уча.“ Презъ 1857/58 г. Н.

¹ Ср. Ст. Златаровъ — СпРНапр., кн. V и VI, 120.

² Сжщия — СпРНапр., кн. VII, 169. Гл. за сжщото К. Николовъ — СпМ. г. II, кн. 5 и 6, 173.

Ивановъ ималъ 16 чужди ученици, отъ които получилъ такса за учение 910 гр.¹

Разбира се, Н. Ивановъ презъ всичкото време на своята учителска служба е билъ и пѣвецъ въ черквата, гдето нерѣдко е държалъ на мѣстно наречие духовни и изобщо назидателни слова, като използвалъ и кириакодромиона на Софрония Вратчански, който и до сега е запазенъ въ Ковачовската черква. Две отъ тия слова ние намираме между остатъцитѣ отъ архивата му: едното черковно съ духовно съдържание, за Рождество Христово, а другото има просвѣтенъ характеръ. И двете тѣ сж написани на популяренъ езикъ, на мѣстно наречие. Въ заключителната частъ на първото слово четемъ следнитѣ редове: „ . . . Ама не мой да празднѣваме като ѣдолопклонцытѣ какво сж были празднѣвали, ѣдно време съ много ѣдене и съсъ много піане, съсъ сватцкы пѣсны, ѣ діаволскы ѣгры. Ами да бжде това наше прѣзднѣваніе така, да търчимъ въ църква вечеръ, зѣранъ, ѣ да слѣшаме съ големо вниманіе Божественны те и свѣщенны те писанія, що ни поучаватъ. . .“ Второто слово има това заглавие: „Пріимите наказаніе сир: ученіе, да не кога прогнѣваеся Богъ, ѣ погибнете ѣ пути праведнаго, псаломъ 2“, къмъ което въ края на словото е добавенъ и следниятъ цитатъ отъ посланието на апостола Павла къмъ Ефесеянитѣ: „Оцы, чада своѣ воспитѣвайте въ наказаніе и оученіе гдни“. То е посветено изключително на учението. Тука четемъ: „ . . . трѣбова да се собудиме и да соживимъ междѣ насъ ученіе то за да соживи и той насъ. . . Ученіе то ни научава да разпознаваме добро то ѣ зло то, полезно то отъ вредително то, и кое трѣбова да мыловаме, а ѣ кое да отбегнѣваме. . . Слѣнце то просвѣщава день жтѣ и видиме каде ходиме, така и ученіе то просвѣщава душа та. . . Коя фѣйда има чѣловѣкъ, ако и да боюрдисва подѣ своя рѣжа сичкі атѣ свѣтъ, отъ както ошети и изгуби своя та душа, за това е (учението) по-драгоцѣнно и отъ слѣнце то.“ Въ заключителната частъ на словото е казано между друго следното. „ . . . И вѣе заради това трѣбова да си прѣщате вашы те чѣда да се научаватъ по кой пѣтъ ходетѣ, и каква благаына има ученіе то, ама какъ да ги прѣщате не мой единъ день да дохаждатъ на школо то а месецъ да ги нема. . .“

Пробуждането на българитѣ въ Неврокопъ датира отъ 1855 г. „Въ 1855 г. българитѣ се сѣтили за своята народность и почнали да работѣтъ за отварянето българско училище въ града“, пише Кънчевъ (СбНУК, кн. XII, 216). Това обстоятелство не може да не бжде въ връзка съ отварянето на първото взаимно училище въ Ковачовица. И наистина неговиятъ учителъ Никола Ивановъ Ковачовски, както се е подписвалъ

¹ „За чуждите дѣца записъ кое кога дохожда и кое колко е пазарено. 1857: Ноемвр: 10:ый“. Тука ученицитѣ се изброяватъ поименно.

въ своята кореспонденция съ другитѣ дейци по възраждането, и както ние ще го наричаме по-нататъкъ съ това презиме, завързалъ близко приятелство съ нѣкои неврокопски първенци, които непрестанно увещавалъ да си отворятъ народно училище, понеже келийното училище на даскалъ Господинъ нито е отговаряло на нарастналитѣ вече просвѣтни нужди на града, нито е можело да задоволява амбицията на неговитѣ граждани-българи. Къмъ увещанията на ковачовския учителъ се прибавяли и тия на българскитѣ търговци отъ Тракия и северна България, когато посещавали прочутия въ онова време неврокопски балъ-панаиръ. Въ първата дописка отъ Неврокопъ се характеризира подетата вече борба на неврокопчани за народна просвѣта и се упрѣкватъ ония отъ тѣхъ, които спъватъ тоя националенъ подемъ. „Въ тия честити дни, когато жителитѣ отъ околнитѣ села се стараятъ за улучшеніе на училищата си и изучваніето на децата си на матернія си български языкъ, който намѣстватъ уже и въ черквитѣ си вмѣсто чуждѣй намъ гръцки языкъ, нашитѣ съграждани повлечени отъ интригитѣ и лукавствата на единъ гръкъ священникъ. . . оставатъ нечувствени къмъ народната си полза и държатъ въ такова окаянно състояніе училището си“ (думата е за общото градско училище).¹ Отъ своя страна и Стефанъ Захариевъ не билъ чуждъ на грижитѣ за отварянето на народно училище въ Неврокопъ, което станало едва презъ 1862 г. „ . . . Съ много трудове сполучихъ да пробудя и Неврокопскыты заблудены въ гъркоманство Българе, да установятъ и тамъ едно Българско училище и изпратихъ имъ за учителъ г. Т. Ненова мѣньстирскы. . .“, пише той на І. Груева.² Гъркоманитѣ и цинцаритѣ отказвали да дадатъ мѣсто на българитѣ въ общото градско училище, та тѣ настанили своето училище въ кжщата-ханъ на Стоянъ Шахиновъ. Обаче „голѣми прѣпятствия правятъ цинцаритѣ“, казва Захариевъ (ц. с.). Въ българското училище се прехвърлили много ученици отъ гръцкото. Това задало голѣми грижи на гъркоманитѣ,³ които наклеветили Ненова предъ драмския митрополитъ Агатангела за униятъ. По-късно и самиятъ митрополитъ заедно съ сѣрскитѣ гърци го обявили за бунтовникъ, който внушавалъ бунтовнически мисли на българчетата, та властитѣ презъ февруарий 1863 г. го интернирали въ Разлога и затворили училещето.⁴ На негово мѣсто Агатангелъ препоръчалъ единъ скитникъ и пияница сърбинъ.⁵ Тогава

¹ Царигр. в-къ, г. IX. № 432 отъ 23. V. 1859 г.

² Ст. Захариевъ до І. Груевъ отъ 6. I. 1863 г. СБНУК кн. XXI, стр. 3, док. 3.

³ Подъ думата гъркомани ние по-нататъкъ ще означаваме и гъркоманитѣ-българи и цинцаритѣ въ Неврокопъ.

⁴ Срв. Ангелъ Ивановъ сп. УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1118.

⁵ в. Свѣтникъ, г. I, бр. 2 и 31, 1863 г. и в. Врѣмя, г. II, бр. 2. 1866 год.



неврокопчани изпратили Ник. Ив. Ковачовски въ Цариградъ, като свой представителъ, да предаде на централната властъ тѣхното заявление, че не признаватъ Агатангела за свой духовенъ началникъ, и да издействува разрешение за отваренето на училището имъ, да могатъ безпрепятствено да се учатъ децата имъ на матерния си езикъ и да се възстанови въ длъжностъ учителя Неновъ.¹ Никола Ив. Ковачовски заминалъ на 23. II. с. г. („когато тръгнахъ за Цариградъ 23 Февруаріа 1863 г.“). По-късно заминалъ за тамъ на свои разноси и Неновъ.² Първиятъ донесълъ презъ юлий с. г. исканото разрешение за отварянето на училището, но не и за задържането на Ненова, който по-сетне учителствувалъ въ Банско и по-късно въ Враня. Н. Ив. Ковачовски действувалъ въ Цариградъ и по една жалба на сатовчани, вѣроятно за разрешение да си отворятъ народно училище, имайки съпротивата на тамошнитѣ чорбаджии-гъркомани, подкрепяни отъ Агатангела (гл. за това в. Съвѣтникъ г. I, бр. 2 и 31, 1863 г.).

На връщане отъ Цариградъ Н. Ив. Ковачовски се отбилъ въ Пловдивъ при І. Груева, отъ когото поискалъ учителъ за Неврокопъ. Груевъ му препоръчалъ първо Савва Захаралията, който обаче не знаелъ да пѣе въ черквата, та после се спрѣлъ на своя ученикъ Петръ Самоковлията. Тоя последниятъ закѣснѣлъ та Н. Ив. Ковачовски завелъ въ Неврокопъ за учителъ Атанаса Бошковъ Кръстевъ отъ Т. Пазарджикъ, отъ гдето пише на Груева за това и се извинява: „... При тръгване-то си зехъ извѣстіе защо Владика-та Агатангелъ принуждавалъ народъ-тъ да го припознае, зато и най-повече бързамъ да воспрѣмъ зли-ти му мисли“.³

Ат. Бошковъ събралъ ученицитѣ на Ненова, подготвилъ ги и есенъта ги подложилъ на изпитъ. Българското училище се помѣщавало още въ хана. Въ това време се водили преговори между дветѣ противни страни за смѣсено гръцко-българско училище. Агатангелъ внушилъ идеята и подкрепилъ инициативата.⁴ Били предложени на българитѣ следнитѣ условия: а) българскиятъ учителъ да бжде подчиненъ на гръцкия; б) българчетата да учатъ по 4 часа гръцки и 4 часа български

¹ в. Съвѣтникъ, г. I бр. 2, 1863 г. Н. Ив. К-вски отъ Цариградъ до Ст. Захариевъ отъ 22. IV. 1863 г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 280-281, док. 466.

² Георги Костовъ до Ст. Захариевъ отъ 2. VIII. 1863 г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 285, док. 472. О. Христофоръ до Рилския манастиръ отъ 3. VII. 1863, *ibid.*, стр. 28, док. 6.

³ Н. Ив. К-вски до І. Груевъ отъ 7. VII. 1863 г. СбНУК, кн. XXI, стр. 90, док. 128. *Ibid.*, стр. 8-9, док. 12. — І. Груевъ до Ст. Захариевъ отъ 27. VI. 1863 г. *Ibid.*, кн. XXIV, стр. 283-284, док. 470.

⁴ в. Врѣмя, г. I, бр. 46 отъ 1866 г. дава извадка отъ гръцкия вестникъ Армония на едно опровержение на Агатангела съ псевдонимъ Плитониди. Тука четемъ, че „отпослѣ той билъ искалъ да направи църквитѣ и училищата „българо-елинска смѣсъ“, но се противили на това гърцитѣ и куцовласитѣ“. Срав. Сп. Прокоповъ. Сжщо Ангелъ Ивановъ, сп. УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1117.

дневно; в) споредъ Ник. Мандушевъ, когато гръцкиятъ учителъ преподава на българскитѣ ученици, последнитѣ да говорятъ гръцки и г) неподчинилитѣ се на тоя редъ ученици да се изключватъ. Българитѣ отхвърлили тая спогодба. Тука билъ и Н. Ив. Ковачовски, който на 7. I. 1864 г. вечерята свикалъ въ дома на Илиа Дуковъ на съвѣщание неврокопчани. Присѣдствували: Ил. Дуковъ, Стоянъ Шахиновъ, Георги Костовъ, Н. Мандушевъ, Георги Ангелаковъ, братъ му Стою, Апостолъ Абаджията, Апостолъ Смилянковъ, българскиятъ учителъ Бошковъ, Никола Самарджията отъ Тѣшово, Никола Абаджията и др. Всички присѣдствували предъ запалено кандило и чаша вино, разказва Н. Мандушевъ, цѣлували иконата (Прокоповъ) и се заклели да се подеме борба за училищна и черковна независимостъ съ неотслабвана енергия и да се изкара до край. Следниятъ день училището било пренесено въ плѣвнята на Стоилъ Пализоевъ.¹ На 29. VI. с. г. Бошковъ предложилъ втория изпитъ, сега вече при една тържественостъ. На изпита билъ поканенъ мюдюръ, кадията и мнозина турски първенци. Агатангелъ дошелъ непоканенъ, за да направи удоволствие на българитѣ съ огледъ за по-лесно събиране на бериитѣ си. Мюдюрътъ щомъ видѣлъ лошата обстановка на училището, пожелалъ изпитътъ да се отложи за следния недѣленъ день и да се извърши въ градското училище (споредъ Н. Мандушовъ),² гдето българското се помѣщавало вече до 1876 г. Тука станало небивало тържество за българитѣ. Успѣхътъ на ученицитѣ билъ голѣмъ. Тѣ пѣли освенъ български и турски пѣсни въ честь на султана. Раздадени били и награди. Една отъ тия награди, дадена на ученика Симеонъ Шахиновъ, сега 82 год. старецъ, е Христоитията на Райно Поповичъ отъ 1837 г., подарена на неврокопското българско училище отъ Ст. Захариевъ. Първата година ученицитѣ били 90 души, втората — 120 души, а следната тѣ броили вече 160 души.³ Въ гръцкото училище останали само децата на цинцаритѣ и гъркоманитѣ. Презъ училищната ваканция на 1863 г. дошълъ отъ Солунъ въ Неврокопъ Димитъръ Димовъ отъ Скребатно и помогналъ на учителя Бошковъ въ подготовката на неговитѣ ученици за изпитъ. Той пожелалъ да му бжде помощникъ до Георгиевденъ, а Бошковъ, види се отъ страхъ да не го измѣсти, посрещналъ неохотно това предложение. Наскоро Д. Димовъ билъ наклеветенъ за „папистанинъ и бунтовникъ“ предъ протосингела на Агатангела, който заедно съ мюдюръ отишли въ черквата и го изпждали. Ат. Бошковъ, знаейки

¹ Срв. Ангелъ Ивановъ, *ibid.* стр. 1118, който пише, че българското училище се пренесло въ плѣвнята на Пализоевъ още при учителя Т. Неновъ.

² Срв. В. Кънчевъ, СбНУК., кн. XII, стр. 217 и Ангелъ Ивановъ. *Сп. УчПр.* г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1118.

³ Н. Ив. К-ски до Ст. Захариевъ СбНУК, кн. XXIV, стр. 286, док. 474.



гръцки, по нѣкога другарувалъ съ гръцкия учителъ, па и Агатагелъ не скривалъ желанието си да го спечели за своята кауза (в. Врѣмя, г. II, бр. 2, 1866 г.), та българитѣ го обвинили, че наклеветилъ Димова и помагалъ на тѣхнитѣ противници. Затова тѣ писали на Ст. Захариевъ и го помолили да имъ изпрати другъ учителъ.¹ Както казахме по-горе, Д. Димовъ билъ учителъ на български езикъ въ училището на лазариститѣ въ Солунъ (в. Българія, г. IV, бр. 1, 1862 г.). По-после той билъ учителъ въ Устово (Читакъ), отъ гдето билъ изпжденъ по гръцки интриги, та се навърталъ около I. Груева въ Пловдивъ. Оттука Димовъ билъ повиканъ въ 1867 г. за вторъ учителъ въ София, като помощникъ на гл. учителъ В. Груевъ вмѣсто Т. Пѣва, тогава учителъ въ Силистра, който не дошелъ.² Презъ учебнитѣ години 1871/72 — 1873/74 Димовъ билъ следъ Т. Пѣва гл. учителъ въ Кюстендилъ.³ Следъ освобождението той служилъ малко време въ канцеларията на руския губернаторъ въ София, а по-късно бѣ назначенъ за секретаръ на Върховната смѣтна палата, гдето дълго време служи.

Впоследствие Бошковъ се обяснилъ съ неврокопскитѣ първенци и, следъ като свършилъ 1864/65 год., продължилъ да учителствува и презъ следната, когато на 15 мартъ 1866 година билъ интерниранъ въ Т.-Пазарджикъ, както ще видимъ по-нататкъ. За да не се затвори училището, българитѣ, въ очакване да имъ се разреши да си наематъ другъ учителъ, наели за такъвъ единъ ходжа.⁴ Бошковъ билъ обвиненъ между друго и като униятъ. Това се вижда отъ самопризнанието на Агатагела, който чрезъ в. Армония казва, че „гонилъ българскитѣ учители, защото падало подозрение върху тѣхъ, че сж унияти“ (в. Врѣмя, г. I, бр. 46, 1866 г.). Преди изпжждането на Бошкова протосингелтъ и 4 гъркомани отишли въ училището и искали на сила да го изпждятъ, но той се затворилъ въ една стая заедно съ нѣколко ученици, и когато излѣзналъ, мислейки, че нападателитѣ си отишли, той и ученицитѣ били застигнати и биени (ц. с.). — Нека добавимъ, че въ Бошково време се съставило въ Неврокопъ читалище „Зора“ (Н. Мандушевъ).

В. Кънчевъ погрѣшно казва, че Бошковъ билъ интерниранъ въ Разлога (Банско) и че една година следъ изпжждането му неврокопчани повикали за учителъ Стоянъ Джансжзовъ. Тоя последниятъ дошелъ и учителствувалъ презъ 1871/72

¹ Георги Костовъ до Ст. Захариевъ отъ 5. II. 1864 г. *ibid.*, кн. XXIV, стр. 287, док. 475 и Н. Ив. К-вски до сжщия, *ibid.*, стр. 286, док. 474.

² Гл. за това Матей Георгиевъ — Възраждането на гр. София, стр. 94.

³ Йорданъ Ивановъ — Северна Македония, стр. 375.

⁴ в. Врѣмя, г. I, бр. 23 и 43, 1866 г. Срв. Ангелъ Ивановъ — сп. УчПр., г. XXV, кн. 7, и 8, стр. 1112.

г., когато пишуциятъ тия редове е билъ между неговитѣ ученици. Кънчевъ прави грѣшки и съ други данни, които не се съгласяватъ съ документитѣ, на които ние се позоваваме.

Следъ Атанасъ Бошковъ за учителъ въ Неврокопъ дошелъ презъ августъ 1866 г. Тома Поповъ (Поповичъ) отъ Т. Пазарджикъ.¹ Както и при Бошкова, при него ученицитѣ учили таблицитѣ, после аритметика и свещена история, следъ това землеописанието на І. Груева отъ 1862 г., граматика отъ сжщия (изд. 1858 г.) и най-после, като нови предмети — отоманска и българска истории.² Новиятъ учителъ се оплаква на Ст. Захариева, че „Неврокопци ся распосипахж не малко по започнатж-тж имъ работж“, та не можели да му плащатъ заплатата и той се съгласилъ да отиде на сѣрския керванъ-панаиръ на просия, отъ която „вмѣсто ползж“, ималъ „пагубж“.³ Т. Поповъ билъ въ кореспонденция съ него и го е държалъ въ течение на по-важнитѣ моменти отъ борбата на неврокопчани. Въ негово време българскитѣ вестници въ Цариградъ своевременно били уведомявани за случившето се въ Неврокопъ между тамошнитѣ българи и тѣхнитѣ противници и за другитѣ прояви въ живота на българщината тамъ. Той си ималъ и помощникъ взаимноучителъ и пѣвецъ въ черквата отъ лѣвата страна, па и самъ той билъ много добъръ черковенъ пѣвецъ, на който съперничалъ само Ник. Ив. Ковачовски. Първиятъ изпитъ Т. Поповъ далъ на Илинъ-день 1867 г. и учителствувалъ цѣли 5 години. Презъ всичкото време на своята служба той гледалъ работата си въ училището съ голѣмо усърдие и се държалъ съ подобаваще достоинство въ борбата съ гъркоманитѣ, „отбивайки владишкитѣ интриги“, казва В. Кънчевъ. При всичко това въ началото на 1870 г. нѣкои неврокопчани го наклеветили предъ Ст. Захариева като приятелъ на тѣхнитѣ противници, за което той се оправдава предъ него.⁴ За охлаждането на неврокопчани къмъ Т. Попова допринесла и случката съ сестра му Елена, която той довелъ за учителка и която следъ едногодишна служба се оженила за българина Кара-Апостолъ, който следъ това преминалъ въ редоветѣ на гъркоманитѣ. Тома Поповъ билъ уволненъ и на негово мѣсто дошелъ нѣкой си учителъ Захарий, който по едно време заминалъ за Цариградъ и не се завърналъ вече. Въ неговото отсъствие „училището ни седя затворено и всичкитѣ ученици го очакваха“, пише Н. Ив. Ковачовски на Ст. Захариева. Лошото настроение обаче на неврокопчани противъ

¹ Неврокопската община до Ст. Захариевъ отъ 18. VIII, 1866 г., СНбиб. арх. отд. № 1212.

² В. Кънчевъ — СБНУК, кн. XII, 219.

³ Тома Поповичъ до Ст. Захариевъ, мартъ 1867 г. *ibid.*, кн. XXIV, стр. 295—6, док. 486.

⁴ Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 4. II. 1870 — СБНУК кн. XXIV, стр. 306—7, док. 500.

Тома Поповъ преминало, и Илия Дуковъ съобщава на Захаријева, че „пакъ ще си хванемъ учителя Тома“, а Н. Ив. Ковачовски добавя, че Захарий „като си даде уставката неврокопчани пакъ цѣниха Томата“.¹

Девическото училище въ Неврокопъ се отворило есенъта 1867 г. и се помѣщавало въ дома на докторъ Яне. То имало 50 девойки и девойчета. Елена Попова преподавала ржкодѣлие, а Катерина Ил. Дукова — другитѣ учебни предмети.²

Следъ напуцане на училището отъ Елена Попова момичетата продължили да учатъ въ мжжкото, което станало вече смѣсено училище. Тука сж били учителки Харалу отъ Т.-Пазарджикъ (1869/70 г.) и Елена Д. Дукова (1872/73 г.). За издръжката на девическото училище Н. М. Тошковъ отъ Калоферъ, търговецъ въ Одеса, отпущалъ ежегодно до 1875 г. по 30 л. турски. Сжщиятъ благодетель е давалъ такъва помощъ и на други шестъ девически училища въ Македония.³ На негови разноси била изпратена въ 1869 г. въ Одеса и издържана въ тамошната девическа гимназия ученичната Елена Георгиева отъ Неврокопъ, която била заведена въ Цариградъ отъ училищния настоятель Н. Мандушевъ и п. учителя и предадена на докторъ Караконовски въ Руското посолство.⁴ Неврокопскитѣ български училища получили и други помощи. Така, Пловдивската, Пазарджикската, Калоферската, Карловската, Копривщенската, Панагюрската и Софийската общини подарили имъ „разни училищни книжки и добро количество пари“.⁵

Въ времето на учителя Т. Поповъ било съставено въ Неврокопъ женско дружество „Ученолюбие“ на чело съ Катерина Ил. Дукова, Елена Д. Дукова и др. Задоменъ въ Неврокопъ, той оставилъ тукъ добри спомени и като човѣкъ и като учителъ, напустналъ службата си въ 1870 г. Презъ 1872 год. заминалъ за Банско, гдето билъ учителъ презъ 1872/73 г. и 1873/74 г., следната 1874/75 г. прекаралъ като такъвъ въ с. Доленъ и 1875/76 г. — въ Мелникъ, когато се завърналъ въ родния си градъ.

¹ Н. Ив. Ковачовски до сжщия, 24. XI. с. г. СбНУК, кн. XXIV, стр. 309, док. 502. — Илия Дуковъ до Ст. Захариевъ отъ 25. V. 1870 г. СНбиб. арх. отд. № 1237.

² Срв. Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ, СбНУК, кн. XXIV, стр. 298, док. 489.

³ в. Турція, г. III, бр. 33, 1867 г. — в. Македонія, г. I, бр. 21 с. г. (публика благодарностъ къмъ Тошкова); сжщия в-къ, г. III, бр. 18, 1869 год. Срв. в. Право, г. VI, бр. 52, 1872 г. (на Неврокопското женско дружество „Ученолюбие“ благодарително писмо, съ което то моли благодетеля да продължи помощта си).

⁴ Т. Поповичъ до Ст. Захариевъ отъ 10. I. 1869 СбНУК кн. XXIV, стр. 301, док. 493. Сжщо СНбиб., арх. отд. № 1206. — Неврокопската община до Ст. Захариевъ отъ 11. VI. 1869 г. СбНУК кн. XXIV, стр. 303, док. 496.

⁵ в. Турція, г. II, бр. 51, 1865 г. (явна благодарностъ на училищното настоятелство).

Следъ Т. Поповъ за учителъ въ Неврокопъ билъ пови-
канъ учителътъ отъ голѣмото българско село Плѣвня, драмска
каза, Стоянъ Джансѣзовъ отъ Одринско, младъ, енергиченъ
и съ елегантни маниери момъкъ, горещъ патриотъ. Той е позна-
валъ добре турския езикъ, който въвелъ като учебенъ пред-
метъ въ училището и учителствувалъ само презъ 1871/72 г.
Джансѣзовъ влѣлъ нова огнена струя въ борбата за черковна
независимостъ и, наклеветенъ отъ грѣцкото духовенство и мѣст-
нитѣ гъркомани, билъ изпѣденъ отъ административната властъ.
По-сетне той редактираше българската часть на одринския
вилаетски вестникъ „Е д и р н е“, а следъ освобождението служи
нѣколко години като секретаръ на вакѣфската комисия при
финансовото министерство. Следъ него за учители въ Невро-
копъ се изреждатъ: Ангелъ Ивановъ отъ Мосомища (1872/73
год. и 1873/74 г.) съ Елена Дукова презъ 1872/73 г., Атанасъ
отъ Елешница (1874/75 г.), Петръ В. Сарафовъ (1875/76 год.),
Ат. п. Петровъ отъ Либѣхово и др.³

Нека видимъ, какъ е станало пробуждането на мърваш-
китѣ села. Гъркоманството било насаждано и подържано чрезъ
другоезичната просвѣта и богослужение. Освенъ съ заблуда
грѣцката пропаганда си е служила и съ материални срѣдства.
Тя, отпущала безплатно черковни книги и утвари, подържала е
учители и учителки, помагала на ученици-българчета и испра-
щала свещеници-гърци.

Като изключимъ учителитѣ, свещеницитѣ, първенцитѣ и
лицата, излѣзли отъ училището, останалата часть отъ народа —
мжже и жени, стари и млади копнѣли да чуятъ молитва на сла-
вянобългарски и да се учатъ на българско четмо и писмо. Между
тѣхъ се явявали отъ време на време отъ никого неподозирани
пионери на пробудата, тѣхни съжителци старци и деца, които съ
налада удовлетворявали желанието имъ и съ това постепенно
и сигурно раздирали булото на народната заблуда и отваряли
пѣтъ на пробуждането. Сп. Прокоповъ ни разказва за дѣдо
Петръ Жостовъ въ Гайтаниново, че „той имаше обичий да
излиза на съборищата въ празнични дни и отъ тая книга
(новия заветъ на Неофита Рилски) все прочиташе по нѣщо.
Народа се струпваше около него и слушаше съ голѣмо вни-
мание“. Сжщото е правилъ въ Мосомища и Ангелъ Ивановъ,
като ученикъ на даскалъ Господина, прочитайки отъ сжщата
книга на съселянитѣ си въ празнични дни, та мѣстниятъ све-
щеникъ се принудилъ да отнеме книгата му, а протосингелътъ
въ Неврокопъ, уведоменъ за това, запретилъ на майка му да
се причасти за Коледа.² „Папа Ангелъ“ отъ Зърнево презъ
1855 г. билъ отишълъ на гости на Вълча Сарафовъ въ Гай-
таниново и тамъ той билъ помолень отъ съпругата на послед-

¹ Срв. Ангелъ Ивановъ, УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1130.

² Въ в. Новини, г. V бр. 67, 1895 г. (въ подлистника).

ния да ѝ подари едно тълкувание на български на гръцката молитва: „*Δὲ εὐχόμεν τοῦ αἰῶνι...*“ Безкнижната баба Злата се хвалила, че знае това тълкувание (Прокоповъ). Апостолъ Тодоровъ отъ Доленъ (Доленъ и Сатовча сж били единичкитѣ гъркомански села въ неврокопскитѣ Родопи), бидейки ученикъ отъ българското училище въ Неврокопъ, когато отивалъ у дома си, прочиталъ по нѣщо на български на сѣселянитѣ си, които се радвали, че се чете на матерния имъ езикъ. Сжщото правили въ селото си и нѣкои ученици отъ Тешово, които се учили въ гайтаниновското българско училище. Нека забележимъ, че Тешово дълго време следъ пробуждането на мървашкитѣ села е продължавало да се гърчее подъ гнѣта на единъ чорбаджия, фанатикъ гъркоманинъ, както ще видимъ по-нататкъ. Първата искра, която отпосле възпламенила огъня на народното съзнание, е изхвъркнала отъ просвѣтното огнище — училището на Гайтаниново въ времето на учителя Георги Ивановъ. Той, пише Прокоповъ, билъ въ писмени сношения съ С. Филаретовъ въ София по въвеждането на българския езикъ въ неговото училище и въ училищата на околнитѣ села¹. Повече отъ сигурно е, че Филаретовъ е насърдчавалъ тоя народенъ деецъ въ народополезната му инициатива. Както видѣхме по-горе, ученицитѣ на Георги Ивановъ сж учили български букваръ и съкратена отоманска история. Когато неговитѣ ученици Сп. Прокоповъ, П. В. Сарафовъ и др. продължили образованието си въ Сѣрѣ и се завърнали та заели учителски мѣста въ Гайтаниново, Либяхово и др. села, българщината въ Неврокопъ е правила вече голѣмъ успѣхъ и тѣ били въ постоянни сношения съ народнитѣ дейци тамъ. Докато по-напредъ Сп. Прокоповъ е билъ голѣмъ фанатикъ гъркоманинъ, „гонителъ на всичко народно“ и П. В. Сарафовъ се признавалъ за чистокръвенъ българогласенъ елинъ, сега вече тѣ и тѣхнитѣ другари купували отъ книжаря Мусевичъ български учебници за прочитъ по български на своитѣ ученици и чрезъ училището и вънъ отъ него действували за настѣпване забележителната дата 6 декемврий 1869 г., когато мървашкитѣ села прогласили своята училищна и черковна свобода. Презъ августъ с. г. Прокоповъ и сѣселянитѣ му К. В. Сарафовъ, П. В. Сарафовъ, х. Петръ Ивановъ, Костадинъ Мавродиевъ, Христодоръ Поповъ и о. Харитонъ отъ Либяхово решили да повикатъ български учителъ въ Гайтаниново и нѣколцина отъ тѣхъ, опълномощени писмено отъ селото, отишли на неврокопския панаиръ да молятъ дошлиитѣ тамъ гайтанджии отъ Тракия да имъ препоръчатъ такъвъ учителъ.² Изборътъ се падналъ на Захария Бояджиевъ отъ Хасково, ученикъ на І. Груевъ (Прокоповъ).

¹ Срв. Стеф. К. Салгънджиевъ — Лични дѣла и спомени, 72.

² Срв. В. Кънчевъ, СБНУК, кн. XIII, стр. 343—344.

Учителятъ Зах. Бояджиевъ е дошелъ въ Гайтаниново презъ октомврий 1869 г. Неговиятъ предшественикъ, Сп. Прокоповъ, останалъ на мѣстото си като учителъ на гръцки за желаещитѣ, за да нѣма разцепление между гайтаниновци. За тѣхния ентузиазъмъ въ тоя случай може да се сѣди по факта, че заплатата на Бояджиева — 60 л. т. и заплатата на Прокопова — 10 л. т. били изплатени така: общината и черквата дали по 20 лири, а остатъка отъ 30 лири били покрити съ волни пожертвования на 32-ма селяни (Прокоповъ)¹. Учителитѣ П. В. Сарафовъ, Никола Пждаревъ, Атанасъ п. Петровъ, Георги Ивановъ и др. напустнали временно службата си и се стекли при Бояджиева, особено за изучаване българския езикъ и турския. Прокоповъ направилъ сѣщото. По тоя начинъ Гайтаниново станало разсадникъ на водители на движението противъ гърцизма. Гърцкиятъ езикъ билъ изхвърленъ отъ училищата и черквитѣ не само въ повечето гъркомански села въ неврокопската, но и въ нѣкои села на съседнитѣ драмска, зѣхненска, димирхисарска, сѣрска и мелнишка кази. Това станало по решението на свикания презъ първитѣ дни на декемврий 1869 г. съборъ въ Гайтаниново, за който говоримъ по-нататъкъ.

Зах. Бояджиевъ останалъ въ Гайтаниново само една учебна година. Въ това кратко време той направилъ твърде много за просвѣтното дѣло и за възраждането изобщо на мървашкитѣ села. Пламенната му речъ и буенъ темпераментъ тъкмо подходжали на мисията му. Тѣ заразили неговитѣ и безъ това буйни, възрастни ученици, бивши учители, които, възродени и окрилени отъ новата идея, въ служба на която съ жаръ и беззаветна преданостъ се отдали, се завърнали по мѣстата си и отпочнали своята народополезна дейность, като народни учители и будители. Бояджиевото дохождане и датата 6 декемврий 1869 г. сж създали епоха и оставили подиръ себе си една свѣтла следа въ възраждането на неврокопската каза. Центърътъ на тежестъта въ просвѣтното дѣло и въ борбата за черковна независимостъ тамъ сж преминали вече въ ржцетѣ на учителитѣ и първенцитѣ отъ мървашкитѣ села. Тѣ се поели ржководната роля въ борбата съ гръцкото духовенство и гъркоманитѣ въ Неврокопъ и въ нѣколко непробудени още села въ казата, както и въ селата отъ съседнитѣ кази. Тука посочваме следнитѣ отъ тѣхъ: Плѣвня (драмска каза), Про-сѣченъ, Калаподъ и Скрижово (зѣхненска каза), Калиманци (мелнишка каза), Горно-Броди (сѣрска каза), Кърчово и Крушово (д.-хисарска каза). Тия народни дейци не закѣснѣха да проникнатъ дори въ Сѣръ и Мелникъ, гдето въ кжсо време увеличиха тамошнитѣ придобивки на българщината.

¹ Гл. списъка на тия спомоществования въ в. Македонія, г. IV, бр. 8, 1869 г. и дописката съ гръцка азбука на П. В. Сарафовъ.

На 11. V. 1871 г. следъ тържествената служба на св. св. Кирилъ и Методий въ Неврокопъ въ дома на братя Пализоеви било свикано събрание на първенцитѣ отъ казата, което избрало за председателъ на неврокопската община о. Харитонъ отъ Либяхово.¹

Тая община поела грижата за училищата и черквитѣ и ръководенето народнитѣ дѣла въ цѣлата каза. Тя закрепнала, благодарение на материалната поддръжка на селата, въ които имало селяни съ по 2—3 хиляди лири турски капиталъ, които пожертвували по 50—100 лири за обществени работи.² Просвѣтното дѣло отивало добре „Цѣлата каза въ най-скоро време се покрила съ хубаво уредени първоначални училища“. Учителскитѣ заплати били подобрени (ц. с., 223). Ламтежътъ за образование се усилилъ толкова, че мнозина изпратили синоветѣ си да учатъ въ далечни училища. Отъ тия ученици споменуваме тука: Атанасъ Илиевъ Дуковъ отъ Неврокопъ, постъпилъ въ габровската гимназия; Атанасъ п. Петровъ отъ Либяхово, следвалъ въ софийското класно училище, следъ напушането на което се запозналъ съ звучната метода въ Самоковъ и прѣвъ я пренесълъ и въвелъ въ неврокопско; Кочо и Димитръ Маврудиеви, Иванъ х. Петровъ, Димитръ Стояновъ Праматаревъ отъ Гайтаниново, Ангелъ и Благой Илиеви Стойкови отъ Фотовища, Лазаръ Гавалюловъ и Никола п. Георгиеви отъ Старчища и Петко Пелтековъ отъ Тешово — всичкитѣ следвали сжщо въ софийското класно училище, и Тодоръ Константиновъ Сукнаровъ отъ Доленъ, училъ въ ст.-загорското класно училище. Нѣкои отъ по-даровититѣ ученици били изпратени, като стипендианти, да учатъ въ Русия. Отбелязваме следнитѣ имена: Атанасъ Ил. Дуковъ, свършилъ юнкерско училище тамъ, който служи като офицеръ въ българската армия, Георги Великовъ Стойковъ и х. Василъ х. Петровъ отъ Гайтаниново, Илия и Константинъ х. попъ Атанасови Хрисимови отъ Старчища, отъ които Стойковъ свършилъ по правото въ Москва, дългогодишенъ български магистратъ и народенъ представителъ, сега адвокатъ, а последниятъ — класенъ учителъ въ Т.-Пазарджикъ, отдавна починалъ; х. Василъ х. Петровъ починалъ въ Одеса нѣколко дни преди да отпътува за Солунъ, като екзархийски учителъ, а Илия х. п. Атанасовъ Хрисимовъ починалъ въ Кишеневъ. Останалитѣ отъ горепоменатитѣ лица се отдали въ първо време на учителско звание. По-късно третиятъ братъ на Коча и Димитръ Маврудиеви, Петъръ, билъ изпратенъ въ Швейцария, гдето свършилъ по медицината подъ името докторъ Петъръ Черневъ. Пакъ въ онова време и село Плѣвня, драмска каза, озарено отъ народностно съзнание, не останало назадъ въ това отношение, като дало своитѣ първи

¹ Срв. Ангелъ Ивановъ — УчПр., кн. 7 и 8, стр. 1123.

² В. Кънчевъ, СбНУК., кн. XII, 222.

просвѣтни сили. Така, ние виждаме синоветѣ на видни семейства изпратени далечъ за наука: Андрей Букурещлиевъ постѣпва и свършва въ софийското военно училище, Атанасъ Ченгеловъ свършва по земледѣлието въ Таборъ и Андрей Гяуровъ — въ Русия по педагогията. За Атанасъ Ил. Дуковъ ще добавимъ, че следъ единъ буреносенъ животъ на емигрантъ въ Русия следъ абдикацията на князь Александра Батембергъ той се завърна въ България, гдето, гордъ съ своето русофилство, отказа да приеме отъ князь Фердинанда служба въ народната армия въпрѣки увещанията на колегитѣ си и следъ смъртта си остави по завещание цѣлото си състояние, около 150,000 л. зл. на неврокопската община за построяване читалище-театъръ. Нека споменемъ и за Атанасъ п. Петровъ отъ Либяхово, че следъ дългогодишно учителствуване въ своя роденъ край подиръ освобождението на България той се пресели въ София, гдето много години служи по финансовото ведомство и въ софийската община като помощникъ кметъ, а преди две години той, на 79 годишна възраст, турна въ разположение на Св. Синодъ една сума отъ 250,000 л. въ ценни книжа като фондъ, отъ лихвитѣ на който да се издържа по единъ младежъ въ духовна семинария и една по-малка частъ отъ тия лихви да се отдѣля за фондъ за историята на неврокопския край. Тука му е мѣстото да отбележимъ, че наскоро следъ освобождението на България стремежътъ къмъ образование въ Неврокопско още повече се усили, и като последица на това ние виждаме освенъ голѣмата редица младежи свършили солунската и други гимназии въ България и Русия още и такива съ университетско образование и свършивши висши военни школи, между които споменуваме: Василь Пасковъ отъ Осиково, синоветѣ на П. В. Сарафовъ: докторъ А. Сарафовъ и инженеритѣ Петко и Никола Сарафови и полковникъ Никола Ан. п. Петровъ отъ Либяхово, генералитѣ братя Константинъ и Димитъръ Джостови, генералъ Ив. Стайковъ и Никола Пждаревъ отъ Гайганиново, Св. Мандиевъ и Борисъ Н. Мандушевъ отъ Неврокопъ — първия свършилъ юридическия факултетъ въ Цариградъ, а втория — Роберт-колежъ и правото въ софийския университетъ, Т. Паскалевъ отъ Старчища, свършилъ правото въ сѣщия университетъ, а отъ помладото поколение — докторъ Злата П. Сарафова, докторъ Гавалюговъ и инженеръ Йор. Каравчевъ отъ Старчища, Маноилъ п. Константиновъ отъ Скребатно, свършилъ по правото въ Белгия, Илия Атанасовъ отъ Кара-къой, поетъ-писателя Людмилъ Стояновъ и адвоката Боголюбъ Даскаловъ отъ Ковачовица — последнитѣ трима свършили наукитѣ си въ Софийския университетъ.

За успѣха на учебното дѣло въ 70-тѣ години сж допринесли не малко учителскиятъ съборъ и учителското дружество въ тоя край. Както е известно, учителскитѣ събори изобщо въ края на 60-тѣ



и въ първата половина на 70-тѣ години отъ миналия вѣкъ, като организаторски и ръководни институти по просвѣтата, изиграха голѣма роля въ уреждането на училищата.¹ Ползата отъ тѣхъ е била добре оценена отъ ехзархията, и тя на 2.VII. 1874 г. предписала на митрополититѣ да свикатъ такива събори въ всичкитѣ български епархии. Учителитѣ въ Неврокопско не дочакали тая покана на ехзархията и още презъ августъ 1873 год. свикали такъвъ съборъ въ Неврокопъ, на който присъствуваха учителитѣ: П. В. Сарафовъ, Сп. Прокоповъ, Атанасъ п. Петровъ, Ангелъ Ивановъ, Кочо Маврудиевъ, Захари Д. Поповъ отъ неврокопскитѣ села, Тома Поповъ отъ Мелникъ, Н. Падаревъ отъ Г.-Броди, Стефанъ Салгънджиевъ отъ Сѣръ, Стоянъ Джансъзовъ отъ Плѣвня, х. Георги п. Ивановъ отъ Просѣченъ и др. Тука сж присъствуваха и много български първенци, между които Н. Ив. Ковачовски и Димко Пандовъ отъ Калаподъ. Тоя съборъ много е спомогналъ за разпространението на науката, казва Прокоповъ. Между друго той взелъ решение да състави учителско дружество и, по случай на истилямитѣ, да се засили агитацията въ зѣхненската каза за народна просвѣта и черковна свобода.² Като главна цель на това дружество съборътъ препоръчалъ той „да улеснява спорядъ силитѣ си разпространението на просвѣщеніето чрезъ българския языкъ“ (чл. 1 отъ устава м.) и за това, „ще ся грыжи: а) да приготвява способны учители и да ги препоръчва; б) да спомага, до колкото му позволяватъ срѣдствата, беднитѣ училища въ горѣспоменатото окръжіе и да подарява учебны книжки на сѣромашкы ученицы и г) да подканва населението къмъ просвѣщеніето . . .“ (чл. 1). А за да може да се подготвяватъ добри учители, „дружеството, когато допустнатъ срѣдствата му, ще ся погрыжи да основе едно централно повисоко училище за казаното окръжіе“ (чл. 2). Другитѣ важни постановления на устава³ сж следнитѣ:

1. Членове на дружеството и негови срѣдства. „За рѣдовны членове ще ся приематъ всички ученолюбцы безъ разлика на вѣра (вѣроизповѣдание б. н.), народность и мѣстопрѣбываніе“ (чл. 3). Съ това нареждане на устава, вѣроятно, се е целило да се привлѣкатъ за членове славяни и отъ друга народность и християни отъ друго вѣроизповѣдание. Редовнитѣ членове сж действителни, благотелни и спомогателни (чл. 4). Първитѣ отъ тѣхъ — учителитѣ внасятъ 5% отъ годишната си заплата (чл. 5); вторитѣ — повече отъ 3 л. т. (чл. 6); третитѣ — I разредъ по 2 л. т., II разредъ — по

¹ Н. И. Ванковъ, стр. 83—85. Гл. и в. Напредъкъ, г. IX, бр. 10, 1874.

² Ангелъ Ивановъ — УчПр., г. XXV, кн. 7 и 8, стр. 1126.

³ Гл. въ в. Напредъкъ, г. X. бр. 53, 1875 г. текста на тоя уставъ на учителското дружество, наименовано „Сѣрско-Мелнишко-Драмско-Неврокопско учителско дружество „Просвѣщеніе“.

1 л. т. и повече, III раз. по 3 ср. меджидиета и повече, IV разр. по 2 ср. меджидиета и V разр. по 1 ср. меджидие (чл. 7) „Великы благодѣтели“ сж ония дарители, които внесатъ наведнажъ едно „значително количество“ (чл. 11).

2. Настоятелство и негови функции. — То се състои отъ 5 души: председателъ, касиеръ, писаръ и двама съветници, избирани измежду действителнитѣ членове на годишното събрание (чл. чл. 12, 13, 14). За текущи и маловажни въпроси членоветѣ на настоятелството се споразумѣватъ писмено, а за въпроси отъ по-важенъ характеръ, председателтъ ги свиква на засѣдание въ „едно опредѣлено сгоднo мѣсто“ (чл. 21) поради това, че тѣхното мѣстослужение не е на едно и сжщо мѣсто. Така, настоятелството е било свикано на заседание презъ 1874 г. въ Сѣръ презъ времето на керванъ-панаиря тамъ (Прокоповъ). Настоятелството: а) грижи се за „благочиніето и за доброто състояніе на училищата“ (чл. 25); б) „когато нѣкое мѣсто поиска учитель, то е длъжно да удовлетвори желаніето му“ (чл. 26); в) снабдява дружествената книжарница съ потрѣбнитѣ учебници и книги (чл. 22); г) изглажда спороветѣ и недоразуменията между учителитѣ (чл. 24); д) ръководи делата на дружеството и пази имота и архивата му (чл. 28 и 31); е) урежда смѣткитѣ на дружествената книжарница съ книжаритѣ и събира членскитѣ вноски (чл. 30) и ж) представлява годишна равномѣтка на дружеството на общото му събрание (чл. 23).

3. Годишно събрание. — То се свиква въ Неврокопъ всѣка година на 30 августъ и заседава до 7 септемврий. На него присѣдствуватъ всички редовни членове. Присѣдствието на действителнитѣ членове е задължително подъ страхъ на глоба. Намирашитѣ се въ невъзможность да присѣдствуватъ на събранието предизвестяватъ за това председателя (чл. чл. 13, 15, 17, 18 и 33).

4. Дружествениятъ уставъ. — Годишното събрание може да го измѣнява следъ всѣки четири години, „нѣ цѣлѣта на дружеството, както е опредѣлена въ чл. чл. 1 и 2, ще остане за винаги сжщата“ (чл. 41).

При изработването на тоя уставъ на масата се намиралъ и уставътъ на гръцкия силлогосъ, казва Прокоповъ. Споредъ К. В. Сарафовъ, учителското дружество, за което е дума погоре, било съставено като противовесъ на гръцкия силлогосъ въ Сѣръ; затова той препоръчва да се съставятъ такива дружества всѣкжде, гдето има силлогоси¹ за да имъ противодействуватъ.

¹ в. Вѣкъ, г. I, бр. 42, 1874 г. За срѣдствата и дейността на гръцкитѣ силлоси изобщо гл. Напрѣдъкъ, г. IX, бр. 37, 1875 г.

Съставътъ на настоятелството на гореказаното дружество презъ цѣлото негово функциониране билъ следниятъ: Никола Пждаревъ председателъ, П. В. Сарафовъ касиеръ, х. Георги п. Ивановъ писаръ (секретаръ) и съветници Сп. Прокоповъ и Ат. п. Петровъ.

Споредъ Прокопова, уставътъ на дружеството билъ изработенъ и одобренъ въ окончателната му редакция отъ годишното събрание, заседавало отъ 1 до 6 септемврий 1874 г.; то, обаче, функционирало до тогава, вѣроятно, по общи директиви, дадени отъ учителския съборъ и още първата година развило голѣма дейность. Дружеството броило само действителни членове 30 души и още презъ първитѣ 4 месеца събрало единъ капиталъ отъ 200 л. т. и помогнало съ 120 л. т. на бедни училища, като отворило 3 такива въ Зъхненската каза. Споредъ К. В. Сарафовъ, подпомогнатитѣ училища били 7 (ibid)., между които отбележаваме тука следнитѣ: училището въ Скрижово съ учителъ Никола Гологановъ, въ Клепушна съ учителъ Ангелъ Ивановъ, въ Карлуково съ учителъ Анастасъ п. Ивановъ и въ Калаподъ съ учителя Спасъ Прокоповъ (Прокоповъ).

За засилване на капитала си дружеството взело решение, между друго, да се събиратъ пожертвувания чрезъ ръсене въ новопроектираната сѣрско-драмско-мелнишко-неврокопска епархия.¹ Отъ явната благодарность на К. В. Сарафовъ, представителъ на казаната епархия, публикувана въ в. Вѣкъ г. I. бр. 18, 1874 г., се вижда, че учителското дружество е събрало:

I. Волни пожертвувания.

- 1) Отъ Екзарха, синодалнитѣ архиереи и др. 3.933 гр.²
- 2) Отъ Гайтаниново (селенитѣ) 2.412 „
- 3) „ Плѣвня—Драмско „ 2.720 „
- 4) „ Просѣченъ—Зъхненско (селенитѣ) 1.628 „³
- 5) Абаджиитѣ отъ Райково — Ахж—Челебийско (работящи въ Просѣченъ) 90 „
- 6) Отъ Кобалища — Зъхненско (селенитѣ) 150 „
- 7) Отъ ръсене по селата, извършено отъ п. Антонъ Жостовъ 8.084 „
- 8) Отъ посетителитѣ на сѣрския панаиръ 4.518 „⁴

¹ Гл. изложението на дружествения секретаръ х. Георги п. Ивановъ въ Levant Times, бълг. издание, г. VI, бр. 12, 1874 г.

² Охридскиятъ Митрополитъ Натанаилъ се записалъ за членъ на дружеството съ 12. л. т. годишна вноска.

³ сп. Читалище, г. IV, бр. 2 стр. 25, 1874 г.

⁴ и ¹ в. Вѣкъ, г. I. бр. 42, 1874 г.

II. Членски вноски.

9) 5% отъ заплатата на учителитѣ	4.850 гр.
10) Отъ спомагателни членове	1.560 " ¹
. . Всичко 29.945 гр.	

Пакъ за усиление на срѣдствата си дружеството организиало и лотария съ 3,000 билети на турски, френски и български езикъ. Цена на билета — 3 гроша. Печалби: първа 6 л. т., втора 4 л. т., трета 4 л. т., четвърта 3 л. т., пета 2 л. т. и 10 билети по 1 лира. Теглене презъ мартъ 1875 г. въ Съръ на керванъ-панаира [Прокоповъ]. Това мѣстотеглене на лотарията било избрано, вѣроятно, съ надежда да се разпродадатъ между посетителитѣ на панаира непродаденитѣ билети, но това не станало и разиграването на лотарията било отложено²). Дали то е било извършено, колко билети били продадени и дали събраната отъ тѣхъ сума е била внесена въ дружествената каса, всѣкакви сведения за това липсватъ. Нѣмаме такива и за по-нататъшната дейность на дружеството, но като сждимъ по засилващето се учебно дѣло въ неговия районъ и по борбата съ гръцкото духовенство тамъ, можемъ да приемемъ, че то е функционирало до фаталната 1876 г., когато и училищата и то па и самата българщина въ тоя край получиха силенъ ударъ отъ настѣпилитѣ събития, когато по клеветитѣ на гръцкото духовенство и настоятелството на дружеството и неговитѣ действителни членове учителитѣ бѣха тикнати въ затворитѣ, а дружествената архива, занесена въ Драма, била унищожена отъ политическата власть (Прокоповъ). Много отъ придобититѣ позиции на българщината въ оня край бѣха изгубени въ полза на гърцизма. Политическото положение му благоприятствуваше да си възвърне голѣма часть отъ изгубеното въ течението на предшетстващитѣ нѣколко години.

¹ в. Напредъкъ, г. IX, бр. 36, 1874 г. (обявлението).

² в. Напредъкъ, г. IX, бр. 36, 1875 г. (обявлението).

Училища въ Неврокопската каза презъ 1906/1907 уч. година

№ по редъ	Мѣсто- нахождение	Коя година е съгра- дено училището	Чия собственостъ е	Коя год. за първи път е отворено българ. училище	Коя година е затваряно и защо	П Р И Х О Д И				Разходи за издръ- жане училището		У Ч И Л И Щ А			
						Отъ недви- жими имоти	Отъ капиталъ	Случайни: отъ църква, пода- ръци и др.	Всичко	гроша	гроша	Учителъ	Ученици	Основни	Ученици
1	Неврокопъ	1845	на черквата	1848	—	972	648	206	1.826	2.176	—	—	—	—	41
2	мах. Кумсала	1901	на общината	1904	1)	—	—	6.676	6.676	18.684	3	65	—	—	106
3	"	"	"	"	2)	—	—	—	—	530	—	—	—	—	30
4	Балдево	1870	"	1870	3)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Баниченъ	1895	"	1895	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26
6	Боржоза	—	—	1909	—	—	—	—	—	3.500	—	—	—	—	36
7	Бутимъ	1882	на общината	1864	1876-1880	—	—	—	—	1.400	—	—	—	—	107
8	Бѣлотинци	—	—	1871	—	1.000	—	—	1.000	2.380	—	—	—	—	75
9	Въземъ	—	—	1882	—	—	—	—	—	2.155	—	—	—	—	104
10	Гайтаниново	1858	на черквата	1858	1877 г. ⁴⁾	1.630	—	2.890	4.520	2.496	—	—	—	—	40
11	Горна-Сангартя	—	—	1891	—	—	—	—	—	850	—	—	—	—	20
12	Гостунъ	1898	на общината	1886	5)	—	—	—	—	924	—	—	—	—	84
13	Гърменъ	1867	"	1867	—	1.800	—	—	—	1.709	—	—	—	—	50
14	Дахъ-чифликъ	1887	"	1889	—	590	200	350	2.000	1.025	—	—	—	—	56
15	Долна-Сангартя	1859	на черквата	1875	—	450	1.050	170	1.670	1.188	—	—	—	—	140
16	Долно-броди	1855	на общината	—	—	450	1.300	500	2.250	3.417	—	—	—	—	90
17	Долень	1856	"	—	—	128	70	—	198	2.610	—	—	—	—	16
18	Елесь	—	на частно лице	1870	—	—	—	—	—	874	—	—	—	—	125
19	Зърново	—	—	1888	—	—	—	—	—	4.124	—	—	—	—	150
20	Кара-кьой	1874	на черквата	1884	1903 г.	700	—	3.300	4.000	3.930	—	—	—	—	108
21	Ковачовица	1857	"	1889	1876-903 ⁶⁾	—	—	—	—	3.944	—	—	—	—	—

Училищният инспекторъ въ Неврокопската епархия, отъ когото заемаме тия данни, не дава сведения само за училищата въ следнитѣ села: Петърлитъ, Филипово, Копривленъ, Заимъ-чифликъ и Черешово.

Горнитѣ сведения, колкото непълни и да сж тѣ, даватъ представа за състоянието на българскитѣ училища въ 1906/1907 г. въ Неврокопско. Отъ по-голѣмъ интересъ тѣ биха били, ако ги имавме за една отъ първитѣ години следъ дохождането на митрополитъ Илариона и неговото поемане неврокопската епархия, но това не можахме да направимъ поради унищожението отъ пожаръ на синодалната архива за училищата въ Македония за това последното време. Споредъ горната таблица презъ учебната 1906/1907 година въ неврокопската каза е имало 1 класно училище съ 3 учители и 65 ученици и 42 основни съ 58 учители и 2.980 ученици или всичко 43 училища съ 61 учители и 3,045 ученици. Броятъ на училищата и на ученицитѣ, сравненъ съ броя на българското население — екзархисти въ означенитѣ села (43,038 души),¹ се пада крѣгло на 1,000 души едно училище и на 14 души — единъ ученикъ. Издържката на тия училища е струвала 104,477 гр., отъ които сумата 52,780 гр. е била покрита отъ доходи. Остатъкътъ 51,697 гр. се пада, по 1 гр. и 8 пари на човѣкъ, като училищенъ данѣкъ. 27-тѣ училища, оценката на които училищният инспекторъ посочва, представляватъ една стойнвстъ отъ 194,948 гр. или по 7,220 гр. на училище. Важното въ случая е това, че току-речи въ всичкитѣ населени съ българи-екзархисти мѣста въ Неврокопската каза е имало училища презъ 1906/1907 уч. година.

(Ще следва).

¹ D. M. Brancoff, 112, 113.

СПОМЕНИ ОТЪ СОЛУНЪ (1881—83).¹

Отъ Божилъ Райновъ.

Въ 1881 година сѣдбата ме тласна въ Солунъ като учителъ, когато въ княжество България се разиграваха бури за държавенъ превратъ. Тукъ прекарахъ две години при най-неблагоприятни условия: военното положение (урфие) не бѣше вдигнато още отъ рускотурската освободителна война. На българина се гледаше съ лошо око отъ гърци и турци като на елементъ неблагонадеженъ и опасенъ за държавата, за мира на Изтокъ и готовъ материалъ за плячка отъ малки и голѣми държави. Македонското население бѣше изоставено въ голѣма частъ отъ своята интелигенция, която се прибра въ свободна България и Източна Румелия за служби, търговия и разни други предприятия.

Всичко това, сѣкашъ, стресна останалото население въ Македония да отпочне борбата за духовна и просвѣтна автономностъ и то успѣ въ кѣсо време да си извоюва последователно училища, черкви, свобода на действие и сносенъ човѣшки животъ. Това положение на македонцитѣ при турското управление въ сравнение съ днешното сръбско и гръцко ужъ християнско управление остава една мечта, единъ идеалъ.

И всички днесъ съ съжаление приказваме за турското управление! Но да не забравяме, че теглилата иматъ край...

Тогава презъ учебната 1881/82 година се откри мъжката гимназия „Св. Кирилъ и Методий“, а на следната учебна година — дѣвическата, съ пансиони за вънкашни ученици. И дветѣ гимназии на първо време се откриха безъ шумъ и безъ всѣкакви церемонии. Това се направи да не възбуждаме завистъ у своитѣ противници. Най-напредъ се нае нужното помещение за мъжка гимназия и пансионъ, далечъ отъ центъра на града, въ една тиха махала Диридинжикъ. Зданието бѣше двоетажнo съ широки и свѣтли стаи, два голѣми салона, дворъ и чешма въ него. Наемътъ му въ размѣръ отъ 400 лири се изплати предварително отъ първитѣ помощи на нѣколцина члена отъ тогавашното черковно училищно настоятелство и отъ директора. Отъ предишното българско училище въ Солунъ постѣпиха въ гимназията само трима ученика: двама стипендианти

¹ Беседа, държана на 10. VI т. г. въ велешката женска културно-просвѣтна благотвор. дружба въ София.

на общината и синътъ на единъ отъ училищното настоятелство; другитѣ останали ученици бѣха отъ вътрешността на Македония, повикани съ окръжно отъ солунската българска община, въ което изрично се опредѣляха възрастта, успѣхътъ и поведението имъ. Въ пансиона имаше 128 ученика, отъ които нѣколцина бѣха стипендианти на общината, а повечето плащаха сами за издръжката си.

Първитѣ три месеца ученицитѣ не бѣха свободни да се разхождатъ по града, освенъ ако бждатъ заведени въ черква и то отъ учителитѣ си. Това положение се продължи докато се завърши облѣклото имъ. Униформата на пансионеритѣ бѣше: пълень катъ отъ френски казмиръ съ калъплии фесове и еднообразни обуца. Директорътъ на гимназията бѣше и директоръ на пансиона съ двама помощници-учители отъ основнитѣ училища. Икономътъ бѣше Стефанъ Матлеевъ отъ Охридъ, който даваше смѣткитѣ си предъ тричленна контролна общинска комисия. Храната, чистотата и обстановка на ученицитѣ бѣха отлични — домашни, а въ сравнение съ пансиона на французина Берtrandъ — много добри.

Уроцитѣ вървѣха редовно и успѣшно. Отначало не бѣхме обезпокоявани отъ никакви официални посетители. Живѣехме, тъй да се каже забравени, далечъ отъ обществото.

Но когато излѣзохме за пръвъ пѣтъ въ стройни редове по двама ученика, придружени отъ учители, помощници и директора на гимназията, начело съ гимназиаленъ гавазинъ, за да посрещнемъ новия солунски валия Галибъ-паша, — това бѣше най-голѣма изненада за солунчани — всички останаха учудени, какъ тъй се роди българската гимназия; особено гърцитѣ не можеха да скриятъ своята злоба и завистъ и не закѣснѣха съ клеветитѣ и интригитѣ си срещу насъ предъ властта: че ужъ съ руски пари се издържала гимназията, че въ нея се обучавали на военно изкуство, приготвявали се комити и пр., все съ цель да предизвикатъ полицейски ревизии и обиски, докато най-сетне привикнахме къмъ тѣхъ като къмъ нѣщо най-обикновено. Но и ние най-старателно и добросъвестно се пазѣхме и отъ сѣнката си, отъ най-малкото нѣщо, което можеше да ни компрометира предъ властта. Ние сами цензуривахме учебницитѣ си, изпращани отъ Пловдивъ чрезъ една еврейска търговска кѣща въ Солунъ.

Но всичко това се преодолѣ лесно, защото се работѣше не по упжтвания отъ началството и по принципитѣ на модерната педагогика, а по частна инициатива, съ преданостъ къмъ дѣлото и любовъ къмъ родината. Всичко се нагаждаше съ тактъ и съобразителностъ споредъ мѣстнитѣ условия и нужди. Нашата училищна политика бѣше да се учимъ да четемъ, пишемъ и молимъ на своя майчинъ езикъ и да бждемъ далечъ отъ освободенитѣ българи като турскоподани българи, животътъ на които много се различаваше отъ тоя на Княжеството и на Източна Румелия.

Благодарение на мждрия солунски валия Галибъ паша, на неуморимата и преданна дейностъ на черковнитѣ настоятели: Т. х. Мишевъ, Н. П. Стефановъ, Саздо Дерменджиевъ, Насти Стояновъ, Бр. Петрушъ и Ставри Шумкови, Николаки П. Алексиевъ и др. българи, гимназията безпрепятствено биде открита въ наетото помещение, което после биде купено на публиченъ търгъ за 1,500 лири турски, изпратени чрезъ банка Отоманъ отъ Архим.-отецъ Методий Кусевъ; по известни съображения отъ мѣстенъ характеръ крепостниятъ актъ се издаде на Андонъ Митанъ, охридчанинъ, търговецъ на кожи въ Цариградъ. Въ сжщата година по инициативата на директора и съ съдействието на майсторъ Иванъ Дебралията и на дебърскитѣ зидари безъ всѣко официално разрешение отъ турската власть се издигна черквичата „Св. Кирилъ и Методий“ въ Гелемерската улица, обърната сега отъ гърцитѣ въ ханъ. Доби се разрешение за издаване на български вестникъ „Новъ день“, невидѣлъ бѣлъ свѣтъ по наши лични разправи, назначени бѣха за членове на вилеатската комисия „Моарифи комисионъ“ Петрушъ Шумковъ и директорътъ Божилъ Райновъ за членъ изпитателъ на всички български учители въ Македония, освенъ на учителитѣ въ солунската българска гимназия, за поведението на които той лично отговаряше.

При пълна свобода официално се отпразнуваха едничкитѣ два народни празника за македонскитѣ българи — Св. Кирилъ и Методий и годишниятъ отчетъ на гимназията — въ присѣдствието на ваали-пашата, консулитѣ, висшето солунско общество и граждани отъ разни народности. Бѣгомъ отминаваме интереснитѣ епизоди отъ живота на гимназията, отъ нейнитѣ тържества, които крепѣха духа на българитѣ и ги обнадеждаха за свѣтло бждаще. Най-после трѣбва да забележа, че и първитѣ ученици-пенсионери, съ своя добъръ успѣхъ и отлично поведение не малко спомогнаха да издигне престижътъ на гимназията предъ обществото, да добие добро име въ вжтрешността на Македония и да закрепне сжществуването ѝ предъ властта като солидно и срѣдно учебно заведение по типа на европейскитѣ. Но за характеристика на времето и за да се види, какъ турската власть е била разположена къмъ българитѣ, къмъ учебното ни дѣло, ще си позволя да приведа единъ интересенъ случай, който ще ни обясни какъ тъй лесно и скоро ни се даде позволение да издаваме български вестникъ „Новъ день“, който щѣше да се печата въ солунската вилеатска печатница.

Единъ день, безъ всѣкакво предизвѣстие, дойде въ гимназията рускиятъ генераленъ консулъ Якобсонъ. Той се придружаваше отъ свита, секретаръ, преводачъ и тѣлохранителъ. Ние го посрещнахме както трѣбва по чинъ и приличие. Разведохме го низъ класовѣтъ и оставихме на разположението му да разпитва ученицитѣ за уроци, животъ и всичко, каквото би

искалъ да знае. Влѣзохме въ втори класъ, въ който учителтъ Бучковъ предаваше география, Помолихме консула да изпита ученицитѣ, ако желае, за урока.

— „Какъвъ урокъ имате, г-нъ учителю? попитахъ азъ.

— „За Съединенитѣ княжества на Германия, — отговори той.

Консултътъ се намуси, и веднага началнически забележи, че трѣбвало да изучаваме по-напредъ за Русия, че после за другитѣ държави.

— Но учебникътъ е преводъ отъ руски езикъ, — добавихъ азъ, — а държавитѣ сж разпредѣлени въ него по отдѣли споредъ частитѣ на свѣта. Когато почнатъ да изучаватъ севернитѣ държави, разбира се, ще се учи и за Русия.

Консултътъ млъкна и по настояването ми да изпита ученицитѣ по урока, той благоволи да зададе въпросъ и пожела да му се разкаже нѣщо за Марсилия. Ученикътъ свободно му разказа всичко, каквото знаеше, като че ли бѣше подготвенъ за тоя изпитъ.

Отидохме въ трети класъ. Часъ по история. Урокътъ е за братята Грахи. Консултътъ стана по-смѣлъ и се обърна къмъ мене:

— Нека единъ отъ ученицитѣ да разкаже какъ наши взяли Плевну.

— Но тоя въпросъ се изучава въ най-новата история въ горнитѣ класове, — отговорихъ му азъ.

— Нѣтъ, вы должны знать, какъ мы васъ освободили.

Азъ не можахъ да премълча това, главно защото между учителитѣ, които присѣтствуваха, бѣше и турчинътъ Абди, преподавателъ по турски езикъ. Освенъ това удаде ми се случай да разсѣя всички слухове, че гимназията се издържа отъ руското правителство. Азъ му отговорихъ:

— Извинете моля, вие насъ не ни освободихте. Ние сме турско-поданни българи. Вие освободихте българитѣ задъ Балкана. Разбирате ли?

Консултътъ се смути, безъ да каже нѣщо, завъртѣ се и тръгна да си отива.

— Мълчешката преминахме презъ салона и, стигайки до стълбата, азъ казахъ на учителитѣ да се прибератъ въ класоветѣ си на занимание и оставихъ консула да си отиде тъй, както бѣше дошелъ.

Турчинътъ Абди, който по длъжностъ трѣбваше да донася всичко, какво става въ гимназията, на властѣта, не можеше да не използува случката съ руския консулъ. Огърча следъ малко въ конака при вали-паша и му рапортира, че съчитѣ си видѣлъ, какъ българскиятъ училищенъ директоръ се отнесълъ съ руския консулъ.

Следъ часъ и половина въ гимназията дойде едно заптие (стражаринъ) и ме покани да тръгна съ него въ конака по нареждане на Вали-паша. Азъ и архимандритъ Козма току що се готвѣхме за обѣдъ.

— Ще дойдемъ следъ обѣдъ, почакай малко, — казахме на стражара.

— Не, не мога. Заповѣдано ми е веднага да се явите, — отговори стражарътъ.

Азъ влѣзохъ съ нископоклонно „темане“ къмъ вали-паша. Той ме покани да седна и ми зададе въпроса:

— Какво се е случило съ васъ въ гимназията, днесъ?

Отговорихъ му кратко и ясно, че нѣкакъвъ чужденецъ, изглежда да е консулъ, влѣзе въ училището апансѣсъ (безъ предизвестие), позволи си да запитва работи, противни на нашитѣ наредби, и направо му казахъ, че погрѣшно търси всичко това тукъ. Той се разсърди и си отиде.

Пашата се позамисли малко и ми отговори:

— Чадо, ако вървите по тоя пѣтъ, голѣма заслуга ще направите на държавата.

Тѣзи му думи посрещнахъ съ темане, и той продължи:

— Предстои ми сега да ви направя едно добро (ейликъ). Азъ ще ви дамъ единъ орденъ.

— Много съмъ благодаренъ за вниманието и довѣрието на Ваше сиятелство, но още съмъ много младъ да нося царската милость на гръдитъ си.

— Но азъ съмъ длъженъ да издигна и отлича такива наши преданни поданици и даже да ги подкрепя морално и материално въ каузата имъ — каза той. Кажете ми, какви ордени и отличия имате?

— Щомъ е така, бихъ помолилъ Ваше Сиятелство да изходатайствате разрешение отъ Високата Порта за издаване на единъ български вестникъ, който ще се печати въ вилаетската печатница. Тоя вестникъ ще служи на българското население за четиво, упжтвания и чрезъ него ще заявява за своитѣ онеправдания отъ страна на гръцкото духовенство. Програмата му, както и изискванитѣ отъ закона за печата документи, ще приложатъ при молбата си. Последното изпълнихъ следъ три дена.

Съ това се изчерпа срещата ни. Размѣниха се нѣколко думи за успѣха на гимназията, учителитѣ и ученицитѣ.

Не се мина недѣля и Валията ми извести, че препратилъ молбата ми до Високата Порта съ свое ходатайство да бжде удовлетворена.

Нѣма нужда да разказвамъ, съ каква тържественость ми се поднесе емирнамето (разрешението) и каква радостъ изпитаха истинскитѣ българи отъ това царско благоволение. Емирнамето се напечата въ официалния вестникъ „Селяникъ“, а радостъта, че ще имаме български вестникъ, бѣше всенародна. Нашитѣ ежби и разправи сѣтне за жалость, осуетиха поя-

вата на вестника, за който не малко грижи, трудъ и сръдства се иждивиха. Не му е мѣстото тукъ да ги излагаме.

Следъ свършека на учебната година наложиха се много въпроси, за разрешението на които трѣбваше да се съветвамъ съ архимандрита Методий Кусевъ, който управляваше екзархията въ Цариградъ и който бѣше единствениятъ главенъ ръководителъ на просвѣтното и черковно дѣло въ Македония тогава, а Екзархъ Йосифъ пребиваваше въ столица София по черковни съображения и често ходѣше въ странство да се лѣкува. Той не стѣпи ни единъ пѣтъ въ Македония презъ екзаршеството си.

Яви се нужда отъ добри учители и по възможность македонци — мѣстни поданици. Въ гимназията се откриваше новъ класъ, ученици прииждаха отъ вѣнъ, даже отъ Източна Румелия и успѣхътъ на учебното ни дѣло растѣше бързо. За пръвъ кандидатъ за учител посочихъ другаря си отъ Киевъ, незабравимия македонски дѣецъ Трайчо Китанчевъ, учителъ тогава въ Търново. Натоваренъ бѣхъ отъ дѣдо Методия да отида въ Търново да го покана лично и да го убедя, че родината му има нужда отъ него повече, отколкото княжество Бѣлгария, гдето той тогава заедно съ Стефанъ Стамболовъ водѣше борба срѣщу консерваторитѣ.

И тъй, ваканцията трѣбваше да прекарамъ нѣколко дена въ Цариградъ, за да се взематъ решения съ дѣда Методия върху работи, които въ преписки не бѣ възможно да се разрешаватъ. Вмѣсто да замина за родния си градъ Котелъ, за да прекарамъ ваканцията си при родителитѣ си, азъ заминахъ презъ Варна—Русе за Търново. Пѣтувахъ безъ паспортъ съ нѣмския параходъ Лойдъ. Настанихъ се неусетно въ парахода, придруженъ отъ екзархийския гавазинъ, който имаше грижата за багажа ми. За една нощъ стигнахме въ Варна, кждето преди година бѣхъ окръженъ училищенъ инспекторъ и после директоръ на варненската гимназия. Въ Варна бѣхъ задържанъ отъ полицията, защото нѣмахъ паспортъ и благодарение на застъпничеството на нѣкои отъ първитѣ търговци, мои добре познати, бѣхъ освободенъ отъ полицията и свободно влѣзохъ въ града. По съвета на едно влиятелно лице, на което разказахъ подробно за нашитѣ работи въ Солунъ, азъ решихъ да поискамъ аудиенция отъ бѣлгарския князь, който тогава пребиваваше въ манастира при Варна. Това направихъ чрезъ частния секретаръ на княза К. Стоиловъ, който добре ме познаваше още като бившъ варненски училищенъ инспекторъ. На княза изложихъ подробно за нашитѣ македонски работи.

Обрисовахъ му положението на града Солунъ, като прозорецъ, презъ който се гледа цѣлъ свѣтъ, чрезъ който диша и гледа цѣла Македония. Разказахъ му че въ Солунъ бѣлгарскиятъ езикъ се говори отъ цѣлото население, даже и въ държавнитѣ учреждения и че Солунъ подъ турско владение и робство е по-бѣлгарски отъ колкото гагаузката

Варна въ свободното българско княжество, че учебното ни дѣло си пробива бързо пжтъ и безпрепятствено отъ страна на властта върви напредъ; че народътъ съзнателно и самъ води просвѣтната и черковна борба безъ ничие съдействие и подкрепа, винаги готовъ на всѣкакви жертви за запазване вѣрната и народността си; че гимназіята ни за сега се състои отъ три класа съ около 150 ученика, здрави, интелигентни синове на първитѣ родолюбци, които се издържатъ сами и съ волни помощи отъ общинитѣ и тия на чужденцитѣ евреи; че имаме единъ добре уреденъ пансионъ подъ надзора на учителитѣ и общината и пр. и пр. Въ тоя редъ на нѣщата азъ начертахъ бждещето на солунската гимназия, на която предстоеше да изиграе най-важната роль въ напредъка на народа ни въ Македония. Незабравихъ да спомена и личното си гледище за закъснѣлитѣ реформи въ Македония, докато тя получи напълно българската си физиономия.

Тукъ си позволихъ да отворя една скоба за бждещето на тия младежи, когато Негово Височество ме запита за чистото на ученицитѣ отъ Солунъ. Азъ му отговорихъ, че отъ града имаше само единъ — синътъ на училищния настоятелъ, а останалитѣ сж извъ вжтрешността на Македония. Следъ това особено изтъкнахъ, че като се дава срѣдно образование на момчетата, нужно е да се подигне и образованието на девицитѣ — да се открие въ Солунъ и девическа гимназия.

Князътъ ме изслуша съ внимание и поглеждайки секретаря си, каза че сподѣля гледището ми за една девическа гимназия въ Солунъ. Тукъ князътъ взе веднага решение и каза на секретаря си да ме заведе въ бюрото му, за да изложи въ общи черти, какво е необходимо да се направи за образованието на македонскитѣ девизи въ Солунъ, за сведение на неговия министъръ на просвѣщението — Теохаровъ, който бѣ пристигналъ тия дни въ Варна. Князътъ не можеше да не вземе това решение, следъ като му казахъ, че мжжката гимназия се подпомага отъ румелийския генералъ-губернаторъ князь Алеко Богориди. Преди да се раздѣлимъ, азъ помолихъ да не се публикува никжде за ауденцията ми, особено не въ „Държавенъ вестникъ“, тъй като пакъ ще се завърна въ Солунъ, а нашитѣ противници зорко следѣха действията ни.

Съ хубави, избрани думи Князътъ ми брагодари за всичко и, подавайки ми ржка за сбогомъ, развълнуванъ произнесе:

— „Като се завърнете въ Солунъ, кажете на всички македонци, че азъ, като български князь, постоянно мисля за Македония.“

Тия думи дълбоко ме трогнаха и едва ли не просълзенъ азъ тръгнахъ следъ секретаря за писалището на княза.

Следъ нѣколко дни отъ тази паметна среща, другарътъ ми Трайчо Китанчевъ получи телеграма отъ секретаря на княза, съ която го натоварватъ да ми съобщи, че откриването

на девическата гимназия въ Солунъ е решено да стане още презъ тази година. Азъ бѣхъ си оставилъ адреса до Киганчевъ въ Търново.

Да не забравя да кажа, че следъ излизането си отъ двореца веднага на дѣдо Методи Кусевъ телеграфически съобщихъ съ условни думи за благоприятния резултатъ отъ срещата ми съ княза.

И тъй, солунската девическа гимназия се откри по инициативата на първия български князь Александъръ Батембергъ. Първа директорка на гимназията бѣ г-ца Царева Миладина, сега Госпожа Алексиева, въ София.

Рецензии и книжовни вести.

А. Тошевъ, Балканскитѣ войни. Томъ втори (5 октомврий 1912 г. — 16 септемврий 1913 год. ст. ст.). София, 1931, 8^о, 495 с. Книгоиздателство Хр. Г. Дановъ, цена 180 лева.

Следъ като г. А. Тошевъ преди две години въ първия томъ на гореозначения трудъ даде предисторията на балканскитѣ войни, за които подробно се отзовахъ въ Мак. Прегледъ (г. V, Кн. 3, 101—118 с.), сега ни поднася многоочакваната втора часть за времето отъ обявяването на балканската до края на междусъюзнишката война. Книгата е подраздѣлена на 19 глави и се завършва съ единъ епилогъ. Дадени сж хубаво възпроизведени портрети на видни политически дейци, влияли върху събитията въ дветѣ балкански войни, а именно портрети на: Р. Поанкаре, Таке Йонеску, Графъ Бертхолдъ, Генералъ-майоръ Фичевъ, Генералъ Данглисъ, Теодоръ Теодоровъ, Назимъ паша, Д-ръ Ст. Даневъ, Генералъ-лейтенантъ Мих. Савовъ, Титъ Майореско, Съръ Едуардъ Грей, Войвода Путникъ, Енверъ бей, Джемалъ бей, Талаатъ бей, Принцъ Саидъ Халимъ. Въ края сж прибавени текстоветѣ на договоритѣ, сключени презъ 1913 год.: договоръ за миръ между Турция и съюзницитѣ въ Лондонъ на 17 априлъ ст. ст. 1913 г.; гръцко-сръбски договоръ отъ 19 май 1913 г.; договоръ за миръ между България отъ една страна и Турция, Черна Гора, Ромъния и Сърбия отъ друга 1913 год.; договоръ за миръ между България и Турция отъ 16 септемврий 1913 година.

Новата книга на г. Тошевъ има голѣмо значение като исторически трудъ, който хвърля свѣтлина върху не една тъмна страница отъ нашата най-нова история: въ него се обясняватъ съ голѣми подробности причинитѣ за българската военна провала отъ 1913 г., потвърждаватъ се известнитѣ доказателства, подкрепени и съ нови документи, относително прямитѣ виновници за нашето народно нещастие, което внезапно дойде като ураганъ та помете всичкитѣ плодове на кървавитѣ ни усилия за политическо обединение на българския народъ. Преди всичко вината е у нашитѣ кжсогледни, наивни и слабо подготвени за голѣмата си задача тогавашни управници, които не съумѣха о време да избѣгнатъ примитѣ, които доста явно имъ се поставяха отъ дипломатията на тогавашнитѣ ни съюзници. Следъ прочита на книгата на г. Тошевъ принудени сме съ свито сърдце да признаемъ, че „престѣпно безумие“ е царило главно у нашитѣ ржководни политически фактори, че тѣ, обзети отъ рутинна умствена неподвижностъ, просто сж изпуснали изъ ржцетѣ си успѣха, ако и отъ много страни да сж били предупреждавани да не дремятъ, а о време да действуватъ като държавници, които сж длъжни

да избиратъ по-малкото зло, щомъ събитията това налагатъ. Следъ изнесенитѣ у Тошева документи, като прибавимъ и тѣзи, които азъ обнародвахъ за противобългарскитѣ действия на нашитѣ балкански съюзници¹, никакъ не може се оправда оптимизмътъ, съ който тогавашнитѣ български управници сж се приспивали презъ цѣлото време отъ началото на 1913 год. до фаталния 16 юний с. г. Тази дата безъ съмнение означава върха на „безумието“, за което пакъ напълно се указватъ виновни сжщитѣ наши отговорни фактори. Сега се вижда, че такива всесилни „неотговорни фактори“, които да сж можали да наложатъ безрасждната атака на 16 юний, у насъ тогава не е имало. Върху нѣкои, недоразяснени задкулисни действия въ свръзка съ 16 юний ще има още допълнително да се търсятъ „документи“, но въпрѣки тая липса причинитѣ на военното ни и политическо крушение въ 1913 година изобщо сж толкова ясни, че досежната тежка присжда на историята можемъ смѣта за произнесена.

Като обвиняваме себе си, сир. своитѣ управници, съ това ни най-малко не се подценява пакостното, дволично поведение на руската царска дипломация спрямо България, която още хранѣше пълно довѣрие въ братска Русия та наивно докрай дълбоко вѣрваше, че тя нѣма да ни изостави дори и когато не слушаме всички нейни съвети. Независимо отъ нашитѣ голѣми грѣшки, за които по-горе се каза, отъ документитѣ у Тошева несъмнѣно излиза, че въ сжщностъ Русия е, която въ 1913 година безмилостно ни е пожертвувала. Разбира се, че предъ страшния сждъ на историята Сърбия ще бжде изправена като най-голѣма грѣшница спрямо България, и, ако щете, спрямо славянството. Най-отвратителното въ тая срамна братска измама е, че сърбитѣ пустнаха всички позволени и непозволени срѣдства за да искаратъ тъкмо своята невинна жертва, България, виновница за междусъюзнишката война, която тѣ хитро подготвиха заедно съ Гърция и Ромъния.

Ромъния наистина много прегрѣши, като ни нападна въ грѣбъ тъкмо въ най-трагичния моментъ на нашата самоотбрана. Поради това у българина заседна особено силно огорчение къмъ ромънитѣ, което сетне стихийно се прояви главно въ българската атака при Тутраканъ. Сега, споредъ документитѣ у Тошева, трѣбва да признаемъ, че ударътъ, който ни нанесе Ромъния, не е билъ ненадѣенъ, че постѣпката на ромънското правителство е можела на сигурно да се отклони отъ нашитѣ управници, които многократно сж били предупреждавани за това и настоятелно съветвани да се спогодятъ съ ромънитѣ, а това е можело да стане съ сравнително малки териториялни отстѣпки, които отначало Ромъния е била готова да приеме. Що се отнася до поведението на Гърция, документитѣ у Тошева налагатъ впечатление, че и съ гърцитѣ е можело да се постигне сравнително сносна спогодба, но, разбира се, въ началото на войната, докато още сърбитѣ не бѣха успѣли да ги

¹ Вж. Л. Милетичъ, Документи за противобългарскитѣ действия на сръбскитѣ и на гръцкитѣ власти въ Македония презъ 1912—1913 год., София, 1929, 8^о, 293. Сжщата книга е печатана и въ французки преводъ, 1930 год. 300 стр.

взематъ съвсемъ на своя страна. За всички тѣзи възможности, за жалостъ, сж липсвали на нашитѣ държавници предвидливостъ и нуждната решителностъ.

Мжно се чете книгата на Тошевъ, ако и да е въ сжщностъ твърде интересна и още повече поучителна, защото е препълнена съ скръбни доказателства за нашата дипломатическа некадърностъ, поради което и най-флегматичниятъ българинъ-читателъ не може постоянно да не се вълнува отъ дънъ душа. — Не е лесно обаче и обстойно да се реферува за книгата, защото изобилва съ множество важни факти, които заслужаватъ да се изтъкнатъ. Ще съобща тукъ нѣкои отъ бележките, които си направихъ при прочита на книгата.

I.

Още отъ началото на балканската война въпрѣки военнитѣ ни успѣхи поличава, че краятъ ще ни донесе голѣми разочарования, и то главно защото войната отъ наша страна не е била дипломатически добре подготвена. Безъ увѣреностъ, че ще бждемъ подкрепени поне отъ Русия и нейната мощна съюзница, нашитѣ управници се бѣха обвързали съ съюзния договоръ да воюватъ дори съ една Австрия, ако тя би нападнала Сърбия. На последната пъкъ се обещава частъ отъ Македония, ако рускиятъ императоръ, предвиденъ като арбитъръ, би решилъ въ нейна полза. Съгласно съ сжщия договоръ се пускатъ сръбскитѣ войски да окупиратъ заедно съ гърцитѣ почти цѣла Македония безъ да имаме съ последнитѣ предварително нѣщо здраво уговорено за териториялна подѣлба на завладѣнитѣ земи. Решени да дѣлятъ Македония, съюзницитѣ не си опредѣлили точно и ясно правото на *condominium* въ македонската окупирана областъ. Ако и да сж знаели, че великитѣ сили сж слабо разположени да ни подържатъ като завоеватели, че Австрия не тѣй лесно ще се помири съ евентуално засилване на Сърбия къмъ брѣговетѣ на Адриатика, нашитѣ управници се втурватъ въ войната съ надежда, че следъ първитѣ победи ще има европейска намѣса въ наша полза. Председателътъ на народното събрание Д-ръ Ст. Даневъ именно тъкмо на една такава намѣса е възлагалъ голѣми надежди. Билъ е на мнение, че не трѣбва да се отива по-далечъ отъ рѣката Еркене, „тъй като Русия е дала да се разбере, че ней ще бжде неприятно да ни види да приближаваме къмъ Цариградъ.“ Напротивъ царь Фердинандъ е билъ за воюване до край и се възмущавалъ отъ идеята за европейска намѣса (5). И действително нашето правителство е повдигало въпроса за такава намѣса до падането на Лозенградъ, следъ което всѣка мисль за това се изоставя. Бобчевъ на 14.X отъ Петроградъ телеграфира Гешеву: „Предъ видъ на славния обратъ на военнитѣ действия спирамъ всѣкакви разговори, даже намяквания за интервенция“. Отъ друга страна Русия отначало не е искала да се позволятъ каквито и да е промѣни въ териториялнитѣ владѣния на воюващитѣ. Неохотно руската дипломатия посрѣща нашитѣ победи, които ѝ вдъхватъ опасения, че може да навлѣземъ оттатъкъ Одринъ въ областъта къмъ Цариградъ — въ зоната на „първостепеннитѣ руски интереси“ (20). Всичкитѣ грижи на руската

дипломация сж били насочени да се спратъ нашитѣ войски да не доближаватъ до Цариградъ: „Страхътъ на Русия, да не би царь Фердинандъ да влѣзе триумфално въ Св. София, не е давалъ покой на руското въображение“ — бележи Поанкари въ книгата си „Les Balkans en feu“ с. 206. Созоновъ изрично е заявилъ въ София, българитѣ да не отиватъ до обсада на Чаталджа, а чрезъ Изволски предявилъ въ Парижъ искане, щото въ общъ европейски интересъ да се обезпечи сигурността на Цариградъ, като се запази една защитна зона отъ устието на Марица до Черно море, включваща и Одринъ. Когато въ Петербургъ се увѣрили, че тѣхнитѣ предупреждения не се чуватъ въ София, настѣпва въ официалнитѣ срѣди тамъ дори известно враждебно настроение спрямо България. Рускиятъ посланикъ въ Букурещъ предъ Калинковъ се изразилъ: „Не дейте влиза въ Цариградъ. Ние можемъ да допуснемъ да се затрие дори една отъ държавитѣ Сърбия, Ромъния или България, но да се откажемъ отъ Цариградъ и да го дадемъ вамъ, които ние сме създали, това никога не може да стане“ (27). Созоновъ често е повтарялъ на французкия покланикъ въ Петербургъ, че билъ казвалъ на императора, какво Русия не трѣбвало по-вече да се бие освенъ за своитѣ и само за своитѣ интереси: „На Босфора могатъ да бждатъ или турци или ние“. Руската дипломация е използвала Ромъния, която съ криво око е гледала на българскитѣ военни успѣхи и на евентуалното голѣмо засилване на България, като сгодно срѣдство да се осуети това последното, и затова още въ началото Русия се указва благосклонна къмъ ромънскитѣ претенции за териториялни компенсации. Созоновъ заявилъ въ Берлинъ и Парижъ, че между България и Ромъния трѣбва да стане една поправка на границата „за да се даде на Ромъния едно справедливо удовлетворение“ (22). Безсѣмнено, като е знааялъ, какво е руското официално настроение по тоя въпросъ, Майореско прямо се е заканвалъ, че „мръдне ли България за осъществяването на С. Стефанска България изцѣло или отчасти, Ромъния ще иска да ѝ се оправи неестествената добруджанска граница“. Гешевъ обаче считалъ, че това заканване не е „сериозно“, че приличало на заплашване „за да откопчатъ нѣщо отъ България“, та билъ на мнение, никакво предложение да не се прави на Ромъния. И Австрия още отъ самото начало е вземала страната на Ромъния; тя е намирала ромънското искане „много основателно“ та е съветвала българското правителство временно да се разбере съ ромънитѣ (37). Най-сетне и Русия и Франция заявили на Ромъния, че и тѣ ще подкрепятъ исканията ѝ за териториялна компенсация (38). Созоновъ не вѣрвалъ, че Ромъния ще се задоволи съ Силистра, тъй като е знааялъ, че тя аспира да отиде до Варна (40). Но при все това Гешевъ продължава отрицателно да се отнася къмъ ромънскитѣ искания, защото е вѣрвалъ, че „нашата освободителка нѣма да позволи, щото дори и педа българска земя да бжде завзета отъ Ромъния“ (37). Интересно е, че при казаната политическа обстановка Гешевъ е телеграфиралъ на Бобчева: „Ще ли Созоновъ да настоява по никой начинъ да не отиваме въ Цариградъ? Попитайте го, дали великитѣ сили могатъ да ни дадатъ ония гаранции за сключване на единъ благоприятенъ за насъ миръ, които временното окупиране

на Цариградъ ще ни даде. Заявете му при това, че на Ромъния можемъ да дадемъ каквито ще увѣрения за Силистра и Добруджа, но не и на ша з е м я, и настояте, че ние разчитаме, какво Русия ще вземе на-шата страна въ тоя въпросъ“ (40).

Германия и Австро-Унгария сж желаели да възтържествува турското оржжие. Тѣ сж можели да спратъ войната, но не сж искали, защото сж били увѣрени, че балканскитѣ държави ще бждатъ бити (6). И въ Берлинъ сѣ вѣрвали въ успѣха на Турция; затова българскитѣ победи предизвикали тамъ дълбоко разочарование (12). Само въ религиозна Англия следъ нашитѣ победи, споредъ мене когато се е разбрало, че не сме въ пълно съгласие съ Русия, се увеличили симпатиитѣ за „християнитѣ въ Македония“ (17). Михаилъ Маджаровъ съобщава отъ Лондонъ, че тамъ искали да знаятъ, съгласни ли сме съ Сърбия и Гърция върху подѣлбата. Отъ това много щѣло да зависи решението на великитѣ сили. „Разчитайте напълно на Англия“ — пише той; „гледайте да уредите въпроса за македонската подѣлба, защото при еднодушие на съюзницитѣ каузата имъ ще се олесни десеторно (19). Между туй нашето правителство е знаело, че на 13 октомврий въ Бѣлградъ сж посрещнали известието за превземането на Скопье съ всеобщо ликуване, че „старославната столица на Душана е била отново освободена отъ неговитѣ потомци“ (13). И отъ много други страни е получало намѣрението на Сърбия да не изпуска Македония изъ ржцетѣ си. Между туй българското правителство старателно е отстранявало отъ Македония македонскитѣ въоржжени части, които умишлено ги изпраща далечъ отъ Македония, на източния боенъ театъръ, за да не прѣчатъ съ нѣщо на навлѣзлитѣ въ нея съюзници сърби и гърци. Сжщевременно Гешевъ настоява предъ сърбитѣ да изпратятъ обещанитѣ три дивизии или на първо време поне една помощна дивизия за засилване на бойния театъръ въ Тракия безъ да подозира, какъ сетне ще експлоатиратъ съ тая, дадена намъ подкрепа. При това българското правителство, само слабо осведомено върху сръбскитѣ тайни замисли, лекомислено пренебрѣгваше мнението на македонскитѣ мѣродавни кржгове, които можеха да му отворятъ очитѣ по много въпроси; напротивъ правителството всички по-важни решения касателно Македония грижливо криеше. Така сами сме олеснявали съюзницитѣ си въ готвената отъ тѣхъ измѣна.

II.

Най-печалното въ по-нататъшното развитие на спороветѣ ни съ нашитѣ съюзници е, че българското правителство леко е гледало на тѣхнитѣ явно враждебни намѣрения въ Македония, а отъ друга страна пѣкъ особено се бѣ загрижило поради ромънскитѣ претенции; най-много го е занимавало сравнително дребниятъ въпросъ за отстѣпването Драбъ-Табия и Силистра на ромънитѣ. Сжщевременно правителството ни систематически е пренебрѣгвало заканитѣ на Ромъния като по ориенталски е протакало започнати преговори та най-сетне българската дипломация съ тоя родъ маниери е дотегнала и на по-приятелски разположенитѣ къмъ България чуждестранни държави. Съ голѣмо огорчение поради тия слаби страни на нашитѣ ржководни личности читателтъ следи изложеното

върху по-нататъшното развитие на ромъно-българския споръ въ VII глава (108—146). Дори и царъ Фердинандъ, виждайки, че спорътъ ни съ Ромъния нѣма да се реши безъ отстъпки, е наблѣгалъ да се споразумѣемъ съ Ромъния като ѝ отстъпимъ доброволно и нѣщо повече отъ Силистра, за да не се принудимъ сетне да отстъпимъ и Добричъ и Балчикъ (11). Даневъ се указва при все това непоклоненъ, — не му се дава българска земя, та въ преговоритѣ, които къмъ 26 ноемврий 1912 г. е водилъ въ Букурещъ, е предлагалъ на Майореско само обезпечаване черковно-училищни права и назначаване владика на куцовласитѣ въ Македония; за Силистра обаче казалъ, че България не можела да отстъпи този градъ (112). Напразно ромънитѣ сж искали да се доведатъ до край почнатитѣ преговори съ Данева, като се опълномощи той окончателно да се споразумѣе съ ромънския делегатъ Мишу въ Лондонъ, — българското правителство не си е промѣняло своята гибелна тактика на отлагане. Не го е вразумилъ и фактътъ, че тъкмо, когато Даневъ напусналъ Букурещъ на 27 ноемврий, великиятъ князь Николай Михайловичъ пристигналъ тамъ за да предаде на кралъ Каролъ фелдмаршалски жезлъ по случай на годишнината отъ превземането на Плъвенъ отъ рускитѣ войски. Касаело се тогава да се привлѣче Ромъния къмъ Съглашението, за което особено е държала Франция предъ видъ на бждещи военни планове. Съвсемъ неосведомено върху тия задкулисни дипломатически кроежи, нашитѣ управници продължавали да се скъпятъ по отношение на ромънскитѣ искания. Гешевъ на 11 декемврий отправя до нашитѣ легации окръжна телеграма: „Педа земя не даваме на тѣзи изнудвачи. Ромъния нѣма никакво право на компенсация и ректификация; нейното чрезмѣрно искане е несправедливо и неморално. Въ краенъ случай ще има кой да ни защити противъ нея въ нашата права кауза, особено като имаме конвенцията отъ 1902 г. съ Русия. Освенъ това министерскиятъ съветъ решава, че не може по никой начинъ да разисква въпроси за отстъпването на градове или значителни населени мѣста“ (116). Забележително е, че Гешевъ се позовава на една конвенция съ Русия, която, както се доказва въ последствие, не е била окончателно уредена та Русия я сѣмѣтала за невалидна, за което недвосмислено му е било заявено. Когато и ромънскиятъ посланикъ Гика въ София тѣй сжщо загатвалъ за Силистра, Гешевъ учуденъ телеграфира Бобчеву: „Тукашниятъ ромънски министъръ не се стѣснява да говори на всички, че Силистра трѣбва да се даде на Ромъния. Поговорете енергически Созонову. Щомъ Русия изкаже недоволствието си на това ромънско искане, надѣвамъ се, че Ромъния ще се откаже отъ него“. Отъ своя страна Даневъ, притиснатъ отъ вси страни въ Лондонъ, изпусналъ се въ четири точки да формулира предъ руския посланикъ въ Лондонъ възможнитѣ отъ наша страна отстъпки на Ромъния: църковно-училищни права на куцовласитѣ, срутване фортоветѣ около Силистра и отстъпване Меджидие-табия, изправка на границата съ 20-тина села, неприкосновеностъ на Добруджа. Между туй Гешевъ му съобщава, че министерскиятъ съветъ билъ на мнение да

предложимъ на Ромъния на мѣсто ректификация на границата да вземе сюзеренството на Света Гора (118). Но още по-куриозно е, че Гешовъ заявява, че той нищо не знае за четиритѣ точки на Данева та настоява той да занимае ромънитѣ само съ идеята за Св. Гора, която въ Петербургъ се посрещнала съ недоумѣние, а въ Букурещъ съ чувство на оскърбление, се е счела дори като за „подигравка“. Най-сетне Ромъния, получила косвено обещание да бѣде подкрепена и отъ Франция, чрезъ Майореско заявява, че иска погранична линия, която трѣгва западно отъ Тутраканъ и слиза южно отъ Екрене съ или безъ Добричъ. Това твърде е изненадало българското правителство и то решава да прати въ Петроградъ Т. Теодорова, за да иска руска подкрепа противъ ромънскитѣ претенции. На молбитѣ на последния е било отговорено, че все ще трѣбва нѣщо да се даде на ромънитѣ. Касаело се вече за отстъпване линията Тутраканъ—Силистра—Балчикъ. Недвосмислено тамъ сж му дали да разбере, че можело да дойде работата и до война, ако България о време не се разбере съ Ромъния. На това и Даневъ леко е погледналъ: „Ние ще оставимъ — казалъ той на французкия посланикъ въ Лондонъ — ромънитѣ да окупиратъ териториитѣ, които си искатъ. Ала туй ще бѣде само една отложена партия“. Разбира се, и Даневъ е смѣталъ, че Русия нѣма да допустне дотамъ да отидатъ работитѣ. И царъ Фердинандъ е билъ голѣмъ оптимистъ. Гешовъ съобщава Даневу на 28 декемврий, че царътъ направилъ писменъ апелъ до министерския съветъ да не гледа на разни страни, а да върви смѣло напредъ. Ромъния можела да плаши насъ, но него не. Нека тя окупира нашата граница, ако Европа ѝ позволи. Тоя позоръ не трѣбвало да ни спѣва. Даневъ още по-самоувѣрено отговаря Гешову съ дълга телеграма, която завършва така: „И тѣй нашата тактика трѣбва да се състои съ помощта на Австрия и Германия да си осигуримъ Силистра, а съ помощта на Русия — черноморския брѣгъ“. Положението се засстря, защото ромънитѣ настояватъ на своето, а Даневъ отбѣгва да преговаря въ Лондонъ съ ромънския делегатъ Мишу, защото отъ правителството си дълго време билъ оставенъ безъ инструкции. И така нататъкъ все по сжщия начинъ се играе отъ наша страна опасната игра, която най-сетне доведе ромънскитѣ войски въ България за да капитулираме най-позорно.

Забелижително е, че нашето правителство, както се вижда и отъ цитувания пасажъ отъ телеграмата на Данева, се е уповавало да бѣде подържано и отъ Австро-Унгария, къмъ която направо се обръща за съдействие, макаръ че сжщото тове правителство противъ нея бѣ подписало досежната тайна клауза въ съюзния договоръ съ Сърбия. Интересни сж страницитѣ, гдето се обяснява историята съ прословутата военна конвенция, сключена на 22 априль 1902 год. между началника на щаба на руската армия генералъ Жалински и българския воененъ министъръ генералъ Паприковъ, за която по-горе се спомена. По членъ 3 на тая конвенция „Русия съ всичкитѣ си сили ще съдействува за запазване цѣлостта и неприкосвеността на територията на България“, ако би тя бѣде нападната отъ Австро-Унгария или Ромъния, или пъкъ отъ Тройния Съюзъ. (135 напр.) Жално е, че правителството на Гешева

въ онѣзи сѣдбоносни дни е възлагало голѣми надежди на една конвенция, която по наша вина не е била о време правилно оформена, за да бѣде задължителна и за дветѣ договорни страни. Т. Теодоровъ въ Петроградъ е трѣбвало най-сетне да се убеди въ тая страшна за България при даденитѣ обстоятелства истина. Разбира се, да е искала, Русия е можела да зачете конвенцията, но тя, както се каза, си е послужила съ Ромъния тогава за да спъне България и сѣщевременно да привлѣче Ромъния на страната на Съглашението. Българското правителство, съвсемъ неосведомено, късно е разбрало, че България и отъ Русия е изоставена на сѣдбата си. Гешевъ все си продължавалъ да счита конвенцията въ сила; на 21 януарий той телеграфира Бобчеву: „Колкото за конвенцията, по никой начинъ не приемаме тя да е отменена. Днесъ Даневъ ни телеграфира, че Изволски му заявилъ, какво Русия не може да допустне ампутирание на България, даже и да нѣмаше конвенция“ (145).

Въ отдѣла за „недоразуменията между съюзницитѣ“ (42 нат.) най-напредъ става много ясна голѣмата грѣшка на нашето правителство, че то военно бѣ се свързало съ Гърция безъ да уреди предварително въпроса за разграничението на земитѣ, които евентуално ще бждатъ завладѣни съ задружни усилия. Надеждитѣ на нашитѣ управници, че въ послѣдствие полюбовно всичко ще се уговори, се указватъ съвсемъ безосновни. Много по-държавнически е погледналъ на граничния въпросъ грѣцкиятъ министъръ на външнитѣ работи Коромиласъ, който въ надвечерието на войната е настоялъ предъ нашия пълномощенъ министъръ въ Атина своевременно да се споразумѣемъ върху бждещитѣ ни граници по начинъ „да не се хванемъ за коситѣ следъ нашитѣ победи“, както и наистина после стана. Знаейки, какви сж грѣцитѣ, особено спрямо насъ, г. Гешевъ е трѣбвало тъкмо съ тѣхъ да бѣде особено предпазливъ. А грѣцкото правителство сетне много умѣло е използвало развързанитѣ си рѣце по териториялния въпросъ. Грѣцкитѣ претенции постоянно се увеличавали, безъ да може нашето правителство отъ правно становище ефикасно да имъ се противопостави, а между туй Гърция и Сърбия си чертаели обща граница при Демиръ Капия, съ което България се е изключвала отъ Македония. Много късно Гешовъ се е стресналъ отъ тия домогвания на съюзницитѣ и напраздно е предлагалъ формула, щото бждещитѣ граници да се прокаратъ съразмѣрно съ изваденитѣ на бойното поле сили. Интересно е, че още тогава Венизелосъ, въ разговоръ съ нашия атински посланикъ, е пуствалъ идеята за обмѣна на населенията, която той сетне, следъ нашето поражение въ свѣтовната война, можа въ мирния договоръ въ действителностъ да прокара. Венизелосъ именно е казалъ на Хаджимишевъ, че не билъ съгласенъ съ министра си Коромиласъ да се представи подробенъ проектъ по дѣлежа, защото намиралъ, че преди да се опредѣлятъ бждещитѣ граници трѣбвало дветѣ правителства да се споразумѣятъ върху нѣкои принципи, като напримѣръ: 1) принципътъ за обмѣната на грѣци срещу равно число българи, който Венизелосъ считалъ за най-важенъ; принципътъ за известно равновесие; принципътъ на естественитѣ граници, а досежно

Цариградъ чрезъ неутрализиране на проливитѣ и турската столица. Явно е дипломатическото надмощие на Венизелосъ, който умишлено се е въздържалъ по тѣзи въпроси да се свързва съ договоръ, като е знаелъ, какво по-сетне ще иска, и е предвиждалъ възможности въ щастливъ случай да осъществи своитѣ тайни замисли. На тогавашния нашъ министъръ-председателъ оставало въ последствие само да се тюхка и въ телеграмитѣ си до Хаджимишевъ да възкличава, че проектътъ на Коромиласъ за обща между Гърция и Сърбия граница правѣлъ „порабително впечатление“, че „тази възмутителна несъразмѣрность е абсолютно неприемлива“ и пр. Нѣмало е кой да слуша.

По въпроса за нашето, ако и само временно заемане на Цариградъ, както вече по-горе се спомена, руското правителство всячески се е стараело да осуети това, като изрично е заявявало своето отрицателно становище. Отъ друга страна отъ Лондонъ и Берлинъ намъ сж внушавали да не спираме войскитѣ си и, ако можемъ, да влѣземъ въ Цариградъ. Целта на Англия и Германия е била да се повдигне въпросътъ за неутрализирането на Проливитѣ и на турската столица, противно на руската политика. Видѣхме, какъ различно се отнасяли къмъ тоя въпросъ нашитѣ първи тогава държавници Гешовъ и Даневъ. Интересно е, че и Мих. Маджаровъ, тогава нашъ посланикъ въ Лондонъ, е билъ на мнение да влѣземъ въ Цариградъ: „Нуждно е — писалъ той на 18 октомврий на Гешева — само нашитѣ войски да минатъ Чаталджа и, ако е възможно, да влѣзатъ въ Цариградъ. Нека следъ това да го напуснатъ“. И Даневъ най-сетне склонилъ на това мнение, обаче като се задължимъ съ таенъ договоръ съ Русия да ѝ го отстъпимъ по-късно. Тошевъ изтъква странния фактъ, че Гешовъ, ако и самъ да е искалъ да влѣземъ въ Цариградъ, сетне въ книгата си „Престѣпното безумие“ и пр. с. 93 отрича това: „Не ние, а отъ другия лагеръ дейци сж настоявали за влизане въ столицата на Турция“. Той сочи тукъ преди всичко Данева, като му подмѣта, че е билъ отъ непримиримитѣ, които сж искали да вземемъ и Солунъ. Последното е фактъ, който даже слабо е изтъкнатъ у Тошева.

Даневъ е заявилъ, че по въпроса за Солунъ ще срещнемъ много голѣми спънки отъ много страни, преди всичко отъ страна на гърцитѣ. Той е смѣталъ срещу Солунъ да отстъпимъ на гърцитѣ оная частъ отъ южна Македония, която включва Костуръ и Водень и се простира до Леринъ (53). Даневъ е останалъ до край непоколебимъ въ мнението си относително Солунъ. Къмъ началото на мартъ 1913 г., той е още по-голямъ оптимистъ: Солунъ щѣлъ да бжде нашъ, а воденската леринската и костурската каази нѣмало да бждатъ гръцки (197). Даневъ е билъ даже на мнение, ако гърцитѣ не отстъпятъ този градъ намъ, да го вземемъ съ сила (153). Сжщото е подържалъ Даневъ и предъ Созонова въ Петербургъ, като му заявилъ, че ние ще вземемъ Солунъ „даже и противъ съединението на сърби и гърци“ (208). По въпроса за Солунъ влиятелни наши държавници отъ партията на Гешева не сж били съгласни съ крайното наше настояване за Солунъ. Така М. Маджаровъ въ писмо до Гешова отъ Лондонъ е писалъ, че той знаелъ, какво македонци щѣли да наблѣгатъ предъ него за Солунъ, но Гешева трѣбвало да гледа и

широкитѣ граници на България, а не нѣкоя историческа или етнографска дребнавостъ. Както ние ще вземемъ покрайнини, населени съ гърци, сѣщо и ние ще трѣбвало да оставимъ на Гърция покрайнини, населени съ българи¹ (58).

Известни сж похватитѣ, съ които Сърбия си послужи за да се откаже отъ договорното си задължение относително македонската територия, която се падаше да се даде на България. Предъ Тошева още на 25 октомврий 1912 г. Пашичъ е загатвалъ, че не ще се спазва напълно съюзниятъ договоръ въ случай, че Солунъ би останалъ въ наши рѣце, въ който случай ще трѣбвало на Сърбия да се даде „нѣщо по-вече“, а сѣщо тѣй, че ще трѣбвало турскиятъ суверенитетъ да замѣнимъ съ общо владѣние (кондоминиумъ) на съюзницитѣ. Ясно е, че въ съгласие съ Пашича, сигурно и по негово настояване, професоръ Цвиичъ безъ свѣнъ предъ свѣта отрече установената въ съюзния договоръ гранична раздѣлна линия въ Македония, която той самъ бѣ оповестилъ въ известната своя статия, печатана въ *Revue des Revues*, и трѣгна по пѣтя на недостойни извѣртания на истината, съ които и Пашичъ си служеше. Важно е и поведението на руския посланикъ Хартвигъ въ връзка съ замислената въ Бѣлградъ съюзнишка измѣна. По негово подказване Пашичъ, за да може да иска териториална компенсация въ Македония, твърде е напиралъ за излазъ на Сърбия на Адриатическо море, като е заявявалъ на австрийския и на италианския представителъ, че Сърбия ужъ по никой начинъ не можела да се откаже отъ тоя излазъ и то презъ сръбска територия. И Гешевъ се хваналъ на тая вѣждица, като заявилъ на Спалайковичъ, че смѣталъ този въпросъ за най-важенъ отъ всички балкански въпроси, че Сърбия можела да разчита на пълна подкрепа на България. Чрезъ Бобчева Гешовъ сѣщевременно съобщава Созонову, че сърбитѣ, ако не добиятъ излазъ на Адриатическото море, Балканскиятъ съюзъ щѣлъ да се впусне въ вѣйна за постигането на тази цель (5). Разбира се, въ такъвъ случай България, съгласно съ договора, е щѣла да се бие евентуално и съ Австрия, а именно съ двесте хиляди българска войска, обещани да помагатъ на Сърбия. Това заявление е очудило Созонова.

Много интересни сж страницитѣ въ книгата касателно разговоритѣ, които Даневъ е водилъ въ Будапеща (27.X.) като специаленъ пратеникъ на българското правителство съ цель да се сондира първо

¹ Маджаровъ не е билъ добре осведоменъ за мнението на македонцитѣ. Когато въпросътъ за Солунъ бѣ станалъ акутенъ, отъ името на министерскитѣ съветъ тогавашниятъ министъръ на просвѣтата г. Ив. Пѣевъ се отнесе до мене съ порѣчка да се изкажа, какъ гледатъ македонцитѣ на дилемата: Солунъ да бѣде български, а околицитѣ Костурска, Воденска, Леринска и др. да се дадатъ на гърцитѣ, или обратното. Азъ дадохъ писменъ отговоръ, въ който казахъ, че за македонцитѣ, па изобщо и за всички българи много по-важно е да се освободи народътъ и следователно предпочитително е да се взематъ реченитѣ македонски околии, отколкото градътъ Солунъ, макаръ че той е за насъ важенъ заради своето пристанище, защото не за градове, а за освобождението на народа се води тази война.

какъ би се отнесла Австро-Унгария по въпроса за едно по-радикално ликвидиране на турското владичество въ Европейска Турция, включително и по въпроса за Солун, и второ — по въпроса за нашите отношения съ Ромъния, а именно да се направѣлъ опитъ, ако не иска Ромъния да спре съ своите искания, да ѝ се въздействува чрезъ Австрия, и най-сетне да се склони последната да възприеме сръбското гледище относително излаза на Адриатическото море. Разбира се, Даневъ не е постигналъ благоприятенъ резултатъ отъ своята мисия въ Будапеща. Австрия е подържала ромънските искания, била е решително противъ излаза на Сърбия на Адриатическо море, искала е да скара България съ Сърбия и затова е тикала последната къмъ Македония. И по въпроса за Солунъ Даневъ съвсемъ не ще да е схваналъ истинското австрийско становище. Мисията на Даневъ е била отъ дипломатическо гледище неумѣстна, дори пакостна, понеже въ Петербургъ е предизвикала само излишни подозрения спрямо България (64). Предъ парламентарната комисия запитанъ, защо е отишелъ да дири помощъ отъ Австрия, Даневъ е казалъ: „Като имате предъ видъ, че отъ руска страна ни казаха, че не желаятъ да се намѣсятъ въ този въпросъ, вие ще разберете, какво е било нашето положение и защо се обърнахме къмъ Австрия“. И въ Бѣлградъ много подозрително сж гледали на отиването на Даневъ въ Будапеща, ако и той тамъ въ сжщностъ да е „жарко пледиралъ за интересите на сърбитѣ“ (60).

IV.

Следъ като Турция се е видѣла принудена да иска примирие и миръ (65 нат.), въ книгата се разказва за Лондонската мирна конференция, на която наши първи делегати сж били Даневъ, Мих. Маджаровъ и генералъ Паприковъ, и за явните вече сръбски заявления да си присвоятъ окупираните Македонски области (83 нат.). Най-сетне Сърбия официално е поискала ревизия на съюзнишкия си договоръ съ България (183 нат.). Писмото на Пашичъ отъ 9. II. 1913, съ което се мотивиратъ сръбските претенции вънъ отъ съюзния договоръ, ще остане важенъ исторически документъ за вѣроломство. Доводите на Пашича сж крайно нелогични; извъртятъ се договорно установени факти като се експлоатира по невъзможенъ начинъ дадената ни въ помощъ за одринската обсада сръбска артилерия, която е била искана отъ нашето правителство съвсемъ по съюзнически и то срещу заплащане на стойността ѝ. Отъ морално гледище не може съ думи достатъчно да се окачества тая постъпка на сръбското правителство. Гешевъ е билъ съвсемъ съкрушенъ отъ възмутителното заявление на Сърбия, което известниятъ Спалайковичъ ималъ безочливостта предъ Гешева дори да назове „question d'honneur“. И Т. Теодоровъ окаществявалъ сръбската измѣна като уникумъ, нѣмайки равенъ на себе си. Споредъ него, ако станѣло нужда, сега било простено и съ Австрия да се споразумѣемъ противъ „престѣпните шумадийци“. Теодоровъ при все това е билъ убеденъ, че Сърбия не ще може да отбѣгне на договорните си задължения, защото договорътъ, като всѣки договоръ, не можелъ да не се изпълни. Въ министерския съветъ на 20. II., гдето е

било прочетено писмото на Пашича, всички министри били като попадени. „Виждайки се почти изоставени от Русия и обзети от видима уплаха предъ бързо развиващитъ се събития, нашитъ управници правѣха мжчителни усилия да помирятъ своитъ искрени русофилски чувства съ неотразимото изкушение да подирятъ подкрепа въ Виена. И наистина, между Гешевъ и Теодоровъ, отъ една страна, и графъ Тарновски, отъ друга, се водѣха вече приятелски разговори“ (189).

Същевременно, когато Спалайковичъ е предалъ Пашичевото писмо въ нашето външно министерство се получили сведения за станало тайно споразумѣние между сърби и гърци противъ България. Душевниятъ преломъ, който тогава се е извършилъ у българина, отъ най-високия до последния, е може би най-трагичниятъ психологиченъ моментъ въ нашата нова история. Отъ тогава се почва и завоятъ въ външната политика на България, който доведе до съюзъ съ Централнитъ сили и който и до день днешенъ се кръстосва съ политиката, която бѣ родила фаталния за насъ балкански съюзъ съ всичкитъ му прями и подалечни нещастни последици. Напразно се е опитвало правителството на Гешева да вразуми сърбитъ, — тѣ безвъзвратно тогава сж били решени да презратъ идеята за братска солидарностъ между двата народа, толкова естествена и необходима за тѣхното взаимно преуспѣване на Балканския полуостровъ. И последвалото писмо-отговоръ на Гешева до Пашича, което „строго повѣрително“ е било предадено чрезъ г. Тошевъ въ Бѣлградъ, ще остане документъ отъ голѣма важностъ. Въ него се подлага на неумолима критика сръбското искане да се игнорира съюзниятъ договоръ. Въ отговора си българското правителство между друго напомня и за условната клауза на договора, съ която евентуално се предвижда автономия на Македония и споредъ която голѣмата частъ отъ Македония не може да се счита за спорна зона, както сърбитъ сж искали, и се заключава, че ако не било възможно Македония да се отдѣли въ особена автономия, то за спорна територия трѣбва да се счита само зоната между линията, която почва отъ върха Големъ (северно отъ Крива Паланка) и минава между Куманово и Кратово и южно отъ Скопье до Охридското езеро, отъ една страна, и Шаръ планина отъ друга. Колко мжно ни става, когато четемъ тѣзи редове, че българското правителство стори смъртния грѣхъ, като склони да дѣли Македония на безспорна и спорна зона, вмѣсто решително да настоява да се впише въ договора автономията на Македония! Наистина сърбитъ тогава не биха лесно склонили на такъво условие, защото сж имали скритата мисълъ да завладѣятъ Македонията може би поради това и не би се дошло до съюза, подписанъ на 29 февруарий 1912 година, което най-сетне е щѣло да бжде много по-добре за насъ. Следъ като сръбската измама е била вече оповестена, Гешевъ тепърва си спомнилъ за „автономията на Македония“, за която нѣкакъ си плахо само се загатва въ съюзния договоръ. На 5 мартъ Гешевъ натоварилъ Тошева нѣкакъ да подхвърли на Хартвига, че ако сърбитъ ще продължаватъ да ни задаватъ „главоболия“, можели сме „да проговоримъ за автономията на Македония“ (198).

Всичкитѣ усилия на нашето правителство да осигури българскитѣ интереси въ рамкитѣ на съюзния договоръ, водени твърде непохватно, останаха безуспѣшни. Сърби и гърци се споразумѣватъ за общи действия противъ България, решени да обсебятъ Македония, за което у Тошева по-нататъкъ (глава XII. 225 нат.) се даватъ любопитни подробни сведения. Докато нашитѣ войски още продължаваха да се борятъ противъ турскитѣ на тракийския воененъ театъръ, делегатитѣ на Сърбия и Гърция умишлено сж протакали мирнитѣ преговори въ Лондонъ. Тѣ отишли дотамъ, че по време на преговоритѣ тѣхнитѣ пълномощници предложили на Турция една съвмѣстна акция противъ България! (227). А нашето правителство все още наивно се надѣвало на добъръ изходъ, вземайки само безцелни полумѣрки. Като съобщава (съ телеграма отъ 2 априлъ) на нашитѣ легации за сръбскитѣ домогвания да нарушатъ съюзния договоръ и да избѣгнатъ предвидения въ него арбитражъ, Гешевъ завършва: „Дръжте това повѣрително, като освѣтлявате само дипломатитѣ, които биха ви питали по въпроса“. А работитѣ сж назрѣвали така, че междусъюзнишката война е ставала очевидна. Дори Мих. Маджаровъ съ телеграма отъ 9 априлъ отъ Лондонъ съобщава, че като се срещналъ съ Николзонъ и повторно му говорилъ за нашитѣ отношения съ Сърбия, му заявилъ, че „ако Тройното съглашение не повлияе въ Бѣлградъ за запазване договора, кървавиятъ конфликтъ е неизбеженъ, защото по този въпросъ българитѣ не могатъ да правятъ никакъвъ пазарлъкъ-отстъпки; сжщитѣ лица и партии, които докараха Милана на Сливница искатъ да тикнатъ кралъ Петра въ Велесъ и Битоля“. Въ туй време Гешевъ все още крие текста на договора. Притисканъ отъ българското обществено мнение да го обнародва, той поискалъ за това съгласието на сжщия Пашичъ, който официално бѣ вече се отметналъ отъ договора. Пашичъ отговорилъ на Тошева, че що се отнасяло до идеята на Гешева да се обнародва съюзниятъ договоръ, това щѣло да бжде цѣло нещастие“. Разбира се, Пашичъ е зналъ, че ефектътъ отъ публикуването на договора е щѣлъ да бжде твърде неблагоприятенъ особено за Сърбия. За него е било важно да печели време, докато и Ромъния не бжде напълно придобита за вѣроломния му планъ. А все още не е било съвсемъ късно България да си осигури тила поне откъмъ Ромъния. Между тогавашнитѣ български министри изглежда че Д. Христовъ специално по спора ни съ Ромъния е билъ на мнение щото на всѣка цена да се споразумѣемъ съ нея, за да бждатъ по-силни позициитѣ ни спрямо сърби и гърци, на които нищо не трѣбвало да се отстъпва (231). Що се отнася до Гърция, Гешовъ и Теодоровъ, стреснати отъ военнитѣ приготовления на съюзницитѣ къмъ нашитѣ граници и опасявайки се да не би ненадейно да бждемъ нападнати отъ тѣхъ, настояли на 13. априлъ чрезъ Тошева щото Даневъ да възприеме тѣхното гледище по отношение на гърцитѣ като се откажемъ отъ Солунъ въ тѣхна полза. Даневъ обаче твърдо стоялъ на своето решение — да не се правятъ на Гърция никакви отстъпки откъмъ тая страна. Що се отнася до договора съ Сърбия, той е билъ спокоенъ, защото въ Петроградъ императорътъ и Созоновъ го

били увъррили, че на сърбитѣ „нѣмало да се позволи никакво отмѣтане отъ договорнитѣ имъ задължения“. Обаче въ една своя телеграма Созоновъ до Неклюдова въ София отъ 15 априлъ напротивъ казва, че българитѣ, запазвайки договорното разграничение като основа, трѣбва да държатъ смѣтка за необходимостта да внесатъ известна поправка въ договора (233). Къмъ многократно добре очертаната дволична физиономия на Хартвига хвърлятъ свѣтлина и телеграмитѣ му отъ 1. 9. априлъ до Созонова, въ които, ако и да е знаелъ добре, че има военно съглашение между Сърбия и Гърция, казва, че ужъ таково нѣщо нѣмало, но че можело да стане, споредъ думи на Пашича, като самозащита противъ „враждебнитѣ действия на България“. Сърбия ужъ не питаела задни мисли противъ България, ценѣла искрената дружба съ нея, поддържала съюза съ България и съвсемъ не мислѣла да го наруши и пр. (237). Разбира се, че и Созоновъ много добре е билъ осведоменъ за действителното положение и е билъ съгласенъ съ Хартвига, че има „известна частъ справедливостъ въ сръбската аргументация“, както самъ се изразява въ споменатата телеграма до Неклюдова. А Гешевъ отговаря Созонову чрезъ Бобчева на 19. IV: „Отъ сега заявете Созонову, че коректива въ нашия договоръ съ Сърбия по никой начинъ не приемаме“. И при тая натегната, враждебна обстановка между България и Сърбия, Гешевъ отново чрезъ Т. пита Пашича, да ли може да се съобщи на партийнитѣ шефове у насъ текстътъ на съюза ни съ Сърбия, на което Пашичъ пакъ отрицателно отговорилъ. А въ сжщото време Ст. Новаковичъ е заявилъ на Д. Станчевъ, Изволски и Пишонъ въ Парижъ, че въ Сърбия нѣмало държавенъ мжжъ, който би могълъ да приеме сръбско-българския договоръ безъ ревизия: на дѣсната страна на Вардаръ трѣбвало да бжде гръцко-сръбско владѣние, сръбско-българската граница трѣбвало да се разреши едновременно съ гръцко-българската.

V.

Каква подѣлба на Македония сж искали сърбитѣ, подробно е обяснено въ глава XIII (245 нат.). Тукъ особено важно значение има съдържанието на една промемория върху подѣлбата на Македония, предадена отъ Ст. Новаковичъ въ преписъ на английския пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ. Въ тоя документъ, като се защищаватъ исканията на Сърбия и Гърция, между друго се казва, че българскиятъ проектъ, споредъ който се присъединява цѣла Македония къмъ България (съ изключение на Скопье, Куманово и Тетово), можелъ да бжде атакуванъ не само съ аргументи отъ географско и политическо естество, съ огледъ къмъ общото Балканско равновесие, но и по чисто етнографски съображения. Трѣбвало да се направи нова, окончателна подѣлба на Полуострова; тя щѣла да бжде извършена независимо отъ постановленията на сръбско-българския договоръ отъ 29. II 1912. и безъ огледъ къмъ историческитѣ традиции или етнографски сентиментализъмъ. Смѣтка щѣло да се държи само за взаимното равновесие и за географската симетрия на новитѣ държави. Що се отна-

сяло до мѣстното население — безразлично да ли е щѣло да подпадне подъ България или Сърбия, то щѣло да изгуби само мѣстното си наречие. Споредъ предлаганото ново разграничение, Велесъ, Прилепъ, Битоля и Охридъ биха се паднали на Сърбия, като се остави Вардаръ за граница между дветѣ страни и като се позволи на сърби и гърци да станатъ съпредѣлни.

Тошевъ подробно съобщава за пуснатитѣ отъ сърбитѣ софистични правни доказателства въ подкрепа на тѣхната измѣна на съюзния договоръ, именно за формулата на Стоянъ Протичъ (подъ псевдонима *Balcanicus*) „*rebus cis stantibus*“ и на другъ сръбски общественикъ, подъ псевдонимъ *Politicus*, за които на времето у насъ бѣ доста писано. Споредъ тѣзи сръбски автори подѣлбата на територия днесъ съставлявала не юридически а политически въпросъ. А пъкъ въ политиката нѣмало осигуровки: каквито предохранителни мѣрки и да се вземѣли, известни послѣдствия настѣпвали сами по себе си; българитѣ били твърде наивни, като мислѣли, че сърбитѣ ще бждатъ толкова прости, щото да се не възползватъ отъ скжпо заплатенитѣ си успѣхи. Ако Македония останѣла въ тѣхни ржце, за българитѣ нѣмало да има никаква национална загуба, защото въ действителностъ македонцитѣ били сърби, а не българи (249). Тошевъ много умѣстно цитува вещната критика на тѣзи сръбски юридически софизми отъ книгата на Карнегиевата анкета, споредъ която исканата отъ бѣлградското правителство ревизия на договора отъ 29. II. 1912 е трѣбвало да бжде отхвърлена не само отъ България, но и отъ самия арбитъръ, руския царъ. Но петроградското правителство, вмѣсто здраво и искрено да застане на базата на договора, то се задоволявало само да лавира между Бѣлградъ и София.

Нѣма тукъ да следимъ по-нататѣшния печалень развой на събитията до самата междусъюзнишка война, който подробно е изложенъ у Тошева. Положението е било безнадеждно та напраздно Гешевъ е апелиралъ къмъ великитѣ сили за правда,тъй като е било твърде късно. Жално е, че и при тоя безизходъ грѣшкитѣ на нашитѣ управници въ политиката имъ спрямо ромънскитѣ искания продължавали. На 4. май Пашичъ прямо заявилъ на английския пълномощенъ министъръ, че сръбското правителство е решило да иска ревизия на договора, който билъ станалъ не валиденъ (265). Българското правителство, виждайки, че войната съ съюзницитѣ приближава, най-сетне се разпоредило да се взематъ съответнитѣ военни мѣрки за да се осигури нашата граница. На 7 и 8 май отъ две телеграми на Созонова до Неклюдова вече личи, че Русия е предрешила въпроса за арбитража въ полза на Сърбия. Забележително е, че на сжщата дата, споредъ една телеграма на пълномощния ни министъръ въ Берлинъ, въ която предава свой разговоръ съ фонъ Яговъ, последниятъ билъ се изразилъ, че ако бихме се отказали отъ Солунъ, още било възможно едно сносно споразумение съ гърцитѣ. За тая, непонятна наша неотстъпчивостъ Гешевъ сетне, въ книгата си „Престѣпното безумие“, напразно обвинява партията на Данева — прогресиститѣ, противъ които билъ безсиленъ да се бори, „опрѣнъ само на своята партия.“ Разбира се, че за тази непредвидливостъ много е допринесло и самоувѣреното държане на нашата

главна квартира: генералъ Савовъ твърде оптимистично е гледалъ на изхода на едно военно стълкновение съ съюзниците и въ този смисълъ е давалъ насърдителни увѣрения на правителството. „Насърдителнитѣ телеграми на генералъ Савовъ, — казва Тошевъ — не бива да ни очудватъ. Възмущението у насъ противъ съюзниците бѣ вече тъй голѣмо, тъй всеобщо, че дори единъ старъ и много близъкъ на Гешева отколененъ политически приятель и сътрудникъ, по онова време въ чужбина, подчертавайки къмъ срѣдата на май, че съ поведението си сърбитѣ, за жалость, погребали балканския съюзъ, казваше, че тѣ щѣли да изпълнятъ задълженията си само въ единъ случай: когато видятъ, че ще бждатъ бити. Другъ, не по-малко близъкъ политически приятель на Гешева, заемащъ сжщо отговорно положение въ странство, пакъ презъ май с. г. смѣташе, че стълкновението съ сърбитѣ е не само неизбежно но и необходимо“ (282). Разбира се, че визиранитѣ две лица сж Ст. Бобчевъ и Мих. Маджаровъ.

Много важно значение има изложението на Пашичъ въ скупщината на 15 май, въ което между другитѣ съобщения на съюзния договоръ се казва, че споредъ него цѣлата завладѣна територия се падала ужъна четиритѣ съюзени държави и пр. (282 нат.). „Благодарение на обстоятелството — казва Тошевъ — че договорътъ не бѣ познатъ на публиката, експозето на Пашичъ въ голѣма степенъ заблуди общественото мнение. То предизвика известно колебание даже и въ западни канцеларии, които ни симпатизираха; толкозь повече, че нашето правителство не съумѣ да реагира съ изискуемата сржчностъ.“ По поводъ на това Мих. Маджаровъ е телсграфиралъ Гешеву: „Англичанитѣ не могатъ да допустнатъ, че отговорно лице като г. Пашичъ ще се реши съзнателно да изопачава истината. Тѣ не могатъ да разбератъ, защо, ако една отъ спорещитѣ страни има смѣлостта да фалшифицира работитѣ, другата да нѣма куража да възстанови истината и да постави свѣта въ условия, позволяващи да се формирува една правилна и безпристрастна оценка на тая нещастна полемика. Моето дълбоко убеждение е, че ние можемъ да неутрализираме пакостния ефектъ на декларацията на Пашичъ само чрезъ една още по-категорична декларация отъ Ваша страна или посрѣдствомъ публикуването на текстоветѣ на разнитѣ спогодби между дветѣ страни.“ Гешевъ обаче продължава да крие договора, и най-сетне, както се знае, дезертира отъ властта. А въ туй време и спорътъ ни съ Ромъния вече се бѣ застрашително заострилъ. Какъ неумѣло и по тоя въпросъ е действувало правителството ни, е разказано на 288 стр. нат.

VI.

Съ подписването на Лондонския миръ на 17 май формално войната съ Турция се прекрати, следъ което настѣпиха най-тежкитѣ минути въ България — мъчителнитѣ дни, когато въоръжениятъ и изнуренъ български народъ, вмѣсто да си отдѣхне, се намѣри предъ ужасния призракъ на нова война и то противъ своитѣ съюзници, засилили се и съ новъ съдружникъ — Ромъния, а негласно и съ Турция. Царибродската среща на 19 май между Гешева и Пашича става само за лице и при мрачно настроение, вещо описано отъ автора (299 нат.). Едничката надежда на нашето правителство — арбитражътъ на руския царъ, почти бѣ изчезнала, защото не е подлежало вече на съмнение, че Русия се старае да го избѣгне (301). На сжщата дата, 19 май, е билъ подписанъ въ Атина противобългарскиятъ договоръ между Гърция и Сърбия. Съ това Балканскиятъ блокъ е престаналъ и формално да сжществува. При туй положение Гешевъ си подава оставката съ мотивъ, който той сетне съобщи въ книгата си Престѣпното безумие: „Азъ дадохъ оставка на 17 май 1913 г. само като се убедихъ, че не съмъ вече въ съгласие съ шефоветѣ на другитѣ партии“. Разбира се, че това се отнася до Данева. Гешевъ разказва, че когато се върналъ Даневъ отъ Лондонъ, на 23 май, цѣлия този день спорилъ съ него по въпроса за исканията на гърцитѣ и не успѣлъ да го убеди да се подложи и той на арбитража на Русия, като се отиде въ Петербургъ. На 25 май колегитѣ на Гешева се изказали, че не могатъ да приематъ неговата политика, и тогава той на тая дата оповестилъ оставката си. Царътъ следъ това натоварва Данева да състави новия кабинетъ. Интересни сж преценкитѣ на Т. Теодоровъ за последния и за министра Д. Христовъ, цитувани у Тошева споредъ протоколитѣ на парламентарната изпитателна комисия, а сжщо така и други неблагоприятни отзиви за Данева на чужденци, — главно защото не е показвалъ отстъпчивостъ, каквато сж очаквали въ разнитѣ преговори, които е водилъ. Несъмнено Даневъ наследи отъ Гешава тежко наследство, и не бѣ той лицето, което е можело да обърне събитията назадъ, да поправи фаталнитѣ грѣшки на нашата дипломация, дѣлъ отъ които се пада и на самия него. Събитията бърже сж се развивали въ наша вреда, и нашитѣ държавници подъ управлението на Данева съвсемъ се забъркали, незнаейки кой пжтъ да хванатъ, толкова повече, че руската политика вече явно е била насочена противъ насъ. Въ глава XVI „Къмъ 16 юний“ най-напредъ е даденъ текстътъ на историческата, сждбоносна телеграма отъ 16 май на руския императоръ до нашия царъ, която предизвика голѣмо недоумѣние у насъ и въ Бѣлградъ, защото бѣше въ сжщностъ твърде двосмислена по въпроса за спора ни съ съюзницитѣ. Не ще следя тукъ изложението у Тошева, гдето се изреждатъ подробности, какъ стигнахме до 16 юний, фаталната дата, когато се започна междусъюзнишката война съ внезапния отъ наша страна ударъ тѣй нареченото „престѣпно безумие“, за което подробно се говори въ XVII глава подъ сжщото заглавие. Отъ тѣзи страници всѣки ще разбере трагизма на България, намѣрила се между коварни съседи,

зле гледана отъ свѣта и дори отъ своята освободителка. Ако и българската кауза наистина да бѣ чиста, основана на дълбоката вѣра въ правдата и въ братското съчувствие на Русия, българскиятъ народъ сжко заплати преди всичко за своята наивностъ, отъ която тепърва тая нещастна война и следващата още по-нещастна всеобща война негли сж го изцѣрили.

Следъ катострофалния за насъ край на войната съ съюзницитѣ Даневъ си подава оставката на 19 юлий, а управлението на България се пое отъ новото правителство на чело съ Д-ръ В. Радославовъ. Тогава България въ чужбина се разпъваше на кръстъ, клеветена и обвинявана въ „пладнешко разбойничество“, въ противославянско съюзничество съ Австро-Унгария и пр., а вътре въ страната народътъ, слисанъ отъ неочакваното падение, потърси отдушка на накипѣлото си негодование въ страстни спорове, кои сж виновницитѣ на небивалото му нещастие.

Въ глава XIII се излагатъ събитията презъ време на управлението на Радославова включително съ букурещкия миренъ договоръ (399 нат.), а въ следващата глава се говори за ужасната реокупация на Тракия отъ турцитѣ и за цариградския миренъ договоръ (436 нат.). Нека отбележимъ, че нашитѣ съюзници сърби и гърци — споредъ думи на Джемалъ бей, казани на Тошева на 1. IX., — въ надвечерието на между-съюзнишката война предложили на Турция съюзъ противъ България съ обещания за голѣми облаги, но турцитѣ не се били съгласили, защото предпочитали да си запазятъ пълна свобода на действие (458). Известно е, че Турция все пакъ напълно използва случая, когато се почна войната ни съ съюзницитѣ, безъ борба да си възвърне Тракия до Марица. Каква намѣса имаха гърцитѣ въ турското нашествие въ Тракия, това подробно е описано въ моята книга — „Разорението на тракийскитѣ българи“. Ударътъ, който турци и гърци нанесоха тогава на невинното наше тракийско население, е единъ отъ най-страшнитѣ въ българската история.

Книгата се завършва съ „Епилогъ“, въ който авторътъ се стерае да хвърли по-голѣма свѣтлина върху причинитѣ, които доведоха до негласното отъ наша страна обявяване война на съюзницитѣ на 16 юний. Важно е заявлението на Австрия, че тя, въ случай че се заплетемъ въ война съ Сърбия, била готова да ни даде активна подкрепа при условие, че България ще удовлетвори желанието на Ромъния въ такава мѣрка, щото Австрия да можела въ Букурещъ да се застъпи за България. Интересни сж и документитѣ относително настроението на известни висши военни кръгове у насъ въ свръзка съ атаката на 16 юний. За нападението отъ наша страна на Злетовската рѣка, споредъ генералъ Савовъ, била дадена заповѣдъ отъ царя, а пъкъ заповѣдъ за атакуване на гръцката линия не е имало — касаело се просто „за демонстрация.“ Обаче други документи противоречатъ на това. Изобщо въпросътъ за 16 юний остава и по мнението на Тошева още ненапълно изясненъ.

По историята на Охридъ презъ 19 вѣкъ.

I. Vasile N. Christu, Ochrida în secolul al XIX-lea de punct vedere istoric și cultural. Extras din revista „Graiul românesc“, anul IV, № 6-7-8, Iunie-August 1930. București 1930, 8°, p. 30 (95—122).

II. —, Ocupațiile populației din Ochrida în secolul al XIX-lea, все тамъ. an. IV, № 10-11, Octombrie-Noembrie 1930, p. 161-174.

III. —, Emigririle populațiunii din Ochrida în Serbia Veche, все тамъ an. IV, № 12, Deceembrie 1930, p. 195—200.

Отбелязанитѣ студии „Охридъ въ XIX вѣкъ отъ историческо и културно гледище“, „Занятията на населението въ Охридъ презъ XIX вѣкъ“ и „Изселенията на населението отъ Охридъ въ Сърбия“ сж обнародвани въ списанието „Graiul românesc“ („Ромънска речъ“), което излиза въ Букурещъ отъ нѣколко години насамъ и съдържа въ всѣки брой, покрай една или две статии, посветени на ромънитѣ, които би се намѣрили негде извънъ предѣлитѣ на днешна велика Ромъния, още и сведения за положението имъ въ държавитѣ, гдето живѣятъ, съ резюмета на четиритѣ голѣми западноевропейски езици: френски, нѣмски, английски и италиянски. Че и въпроситѣ, свързани съ миналото и съдбата на ромънския елементъ въ Добруджа, която ромънитѣ владѣятъ вече толкова години, заематъ важно мѣсто въ рамкитѣ на това списание, това е напълно естествено: всѣки ромънинъ знае и чувствува, че тая земя не е ромънска и че шепата ромъни въ северната ѝ частъ — защото въ южната ги и нѣма — сж късни пришелци, както въ всички покрайнини извънъ ромънската държава, та следователно и тукъ ромънскитѣ права ще трѣбва все още да се доказватъ съ изчопляне изъ подъ нокътъ аргументи, за убеждаване и себе си и другитѣ. Сжщо така и власитѣ въ Видинско, наричани въ Ромъния изобщо „тимошки“ (de la Timoc), сж предметъ на особено внимание отъ редакторитѣ на това списание, и то не само за противопоставяне на исканията на българитѣ въ Добруджа да иматъ свои черкви и училища, но и — особено — защото въ главитѣ на ромънската интелигенция, а безъ съмнение и на ромънскитѣ държавници, съ манталитета на днешния министъръ-председател Николай Йорга, се е загнѣздила вече мисълта, че Ромъния трѣбва да владѣе и Видинъ, като предмостова крепостъ за защита на дунавската си граница, както владѣе вече Тутраканъ съ цѣлата територия на Добруджа задъ него. Но ако е дума за ромъни въ Тимошко, тѣ сж въ много по-голѣмъ брой — четворно — и въ по-компактна маса отвъдъ Тимокъ, въ североизточна Сърбия, отколкото отсамъ въ България, и въ първата още книжка на това списание (an. I, № 1, Ianuarie 1927, p. 13—22) бѣше възпроизведена на ромънски почти изцѣло, заедно съ картата, моята студия „Ромънитѣ между Тимокъ и Морава“, обнародвана въ Макед. прегледъ год II, кн. 1, 1926, стр. 33-76. Очаквало би се, че именно тия ромъни би били предметъ на по-голѣмо внимание въ страницитѣ на това списание. Но дрѣзналъ ли би, поне днесъ, нѣкой въ Ромъния и да помисли дори за владѣние на Желѣзнитѣ врата на Дунава, населени по двата брѣга, въ Тимошко и въ Банатъ, компактно съ ромъни, както се владѣятъ отъ Ромъния Дунавскитѣ устия? Повече се

пише и приказва за попадналитъ въ границитъ на Югославия нѣколко ромънски селища отъ Банатъ, тъй като тамъ се касае за чужда територия, подѣлена следъ войната.

Т. н. „македонски ромъни“ (аромъни, власи, цинцари), откакъ започна националното имъ възраждане презъ втората половина на миналото столѣтие, постоянно сж били предметъ на грижи отъ страна на ромънскитъ управници, особено пъкъ следъ като подиръ злополучния Берлински конгресъ се засилиха националнитъ борби у всички народности въ Македония, и Ромъния търсѣше основание да може и тя единъ денъ да се намѣси при разрешението на балканската проблема. И при все че повечето аромъни живѣятъ въ други провинции на бившата европейска Турция — въ Епиръ, Тесалия и Албания, — отъ гдето сж тѣ, до колкото се намиратъ въ Македония, все преселници тукъ едва отъ вѣкъ и половина насамъ, въ Ромъния постоянно се пише и говори все за ромъни въ Македония, дори и сега, когато аромънитъ сж прѣснати въ нѣколко държави: въ Гърция, Албания, Сърбия и — най-малко — въ България. При това любопитно е, че, ако и въ лингвистичната и етнографска наука да се е затвърдилъ вече терминътъ „аромъни“, „аромънски“ за обозначение на тоя дѣлъ отъ ромънитъ и на неговия езикъ, въ самата Ромъния името на едно филологическо списание съ огледъ къмъ тѣхъ излизаше по-миналата година подъ име „Revista aromânească“ („Аромънско списание“), а сега е преименувано, за втората си годишнина, въ „Revista macedo-română“ („Македоно-ромънско списание“)!

Отъ тукъ е и ясно, какъ тъкмо единъ старъ исторически градъ като Охридъ, съ името на който е свързано създаването и развитието на българската култура въ югозападна България — въ Македония — още отъ IX в., отъ времето на Бориса и Климента насамъ, е предметъ на специални културно-исторични студии въ рамкитъ на едно списание за ромънска пропаганда. Действително въ Охридъ има днесъ две аромънски махали, една Горна или, по името на църквата, Св. Георги и друга Долна или Св. Никола, и дветъ въ източната страна на града — последната по-близу до езерото, — които имахъ възможность да посетя презъ лѣтото на 1916 г. (вж. студията ми „Македонскитъ ромъни“, въ Макед. прегледъ г. I, кн. 5—6, стр. 78), но тѣхното значение нито по численость, нито по старина, нито най-сетне въ културно отношение не е тъй важно, че да може тоя старъ предимно български градъ да бжде наричанъ отъ единъ колко-годе добросъвестенъ и съ чувство за мѣрка човѣкъ „стара аромънска крепость“ (vechea cetate aromânească), както се пише въ разглежданитъ тукъ работи на ученолюбивия аромънинъ г. Христу (I, 96; II, 161)!

Относително броя на аромънитъ въ Охридъ, който има близу 15,000 д. ж. (В. Кжнчовъ, Македония, етнография и статистика, 1900, стр. 252, дава цифрата 14,860 като общъ брой на жителитъ му), авторътъ нигде не дава своя цифра. Изглежда, че той и никога не е билъ въ тоя градъ. Той обаче надълго привежда (I, 101—102) статистически сведения отъ други автори, които сж писали върху Македония, както за цѣлата Охридска каза, така и за самия градъ. Отъ тѣхъ най-авторитетенъ е, разбира се, покойниятъ нѣмски професоръ Вайгандъ, който презъ лѣтото

на 1889 г. бѣ прекаралъ цѣль месецъ въ Охридъ за да изучава тамошнитѣ аромъни, а особено тѣхния диалектъ. Споредъ него тѣ наброявали всичко 700 души (не „700 familii românești“, както предава г. Христу!) или 150 семейства („im Ganzen ungefähr 150 Familien“ вж. неговитѣ Агомунел, I, 54). Споредъ статистиката на руския консулъ Ростовски, въ Охридъ, който наброявалъ 11,875 д. ж., имало аромъни всичко 450 д., покрай 7440 „славяни екзархисти“, сир. българи, и 3950 албанци мохамедани. Дори Victor Bégard не имъ дава повече отъ „нѣколко стотинъ“. Това, че нѣкои пжтували по Македония ромъни, както и проф. Н. Йорга, който никога не е виждалъ Охридъ, ги пишатъ нѣколко хиляди—Th. Burada 1890 г. („надъ 500 семейства“), Nenițescu 1896 г. (390 кжщи съ 2350 д.), N. Jorga (2400 д.), — нѣма никакво значение. Тия тѣхни произволни цифри се опровергаватъ дори отъ това, което се привежда въ историята на ромънскитѣ училища на Балканския полуостровъ отъ Mihail Virgiliu Cordescu, споредъ когото тѣ сж само 400 д. при население общо 11.120 д. (вж. Istoricul școalelor române din Turcia etc. București 1906, p. 129). По сведенията, които събрахъ въ 1916 г., когато бѣхъ въ Охридъ, отъ ромънския учител Dimitrie Dimonie, който тамъ учителствувалъ отъ преди 28 години (той е свършилъ Ромънския лицей въ Битоля), въ Горната махала имаше 120 к., а въ Долната — 30 кжщи, все изпромѣсени съ българи. Учители имаше 4 души, единъ учителъ и три учителки, по двама въ всѣка махала. Две гедини преди това (1914) въ Горната махала ромънското училище броило 65 деца, а въ Долната — 35 деца. Тия мои сведения се съгласяватъ съ статистическитѣ дани, не приведени отъ автора, на В. Кжнчовъ, споредъ когото въ Охридъ, покрай 8000 българи, 500 турци, 800 албанци (300 християни и 500 мохамедани) и 600 цигани, има само 460 власи — най-малко отъ всички други народности въ града, И това е самата действителность.

Колкото се отнася до п р о и з х о д а на тия аромъни, нѣма нито едно семейство, което да се знае въ Охридъ отъ памти вѣка. Въ традицията на всѣко отъ тѣхъ се помни, отъ где е дошълъ неговия родоначалникъ. Най-старитѣ сж преселени отъ Москополе, цвѣтущъ нѣкога, XVII и XVIII в., голѣмъ аромънски центъръ въ Албания, който отъ срѣдата на XVIII в. почналъ да запада — той билъ и разрушаванъ на нѣколко пжти — и неговото население, както и това на други аромънски селища въ Епиръ, захванало да се изселя въ Македония (Битоля, Крушево, Магарево, Търново, Сѣръ, Солунъ). Останалитѣ сж отъ близкитѣ до Охридъ селища въ Албания: Лънга, Грабова, Нича, а презъ последнитѣ 30—40 години придошли и фаршерииоти и отъ албанската Музакія. Че единични аромънски семейства е могло да има и преди това въ разположения на самата граница на Албания Охридъ, както ги има днесъ по всички градове въ Македония, това не може да се отрича, но то нѣма никакво значение за народностния образъ на града въ миналото и за неговата етнична история. Съ това се и съгласява най-старото приведено отъ автора (I, 101) известие за „власи“ въ Охридъ на сръбския патриархъ Василий Бркичъ отъ 1771 г., който пише за Охридъ: „въ немъ нахотится и грековъ, но большая часть болгары и влахи“ (Споменик X, 50). То не се опровергава и отъ събранитѣ отъ автора (III, 195 и сл.) све-

дения за „власи“ или „цинцари“ отъ Охридъ, отишли като „добри зидари“ въ Сърбия, гдето строили особено църкви и манастири, та се срѣщатъ заселени поединично въ нѣкои сръбски селища и отбелязани въ антропогеографскитѣ студии въ „Насеља српских земаља“ на Бѣлградската академия. Най-стари отъ тѣхъ сж ония, които сж заседавали, по предание, преди 200 години, въ село Преображение, Вранско, и отъ които произхождали ужъ нѣкои ромънски мѣстни наименования въ околността (III, 195). На всѣки познавачъ на Балканския полуостровъ е известно, че тия мѣстни имена въ югоизточна Сърбия не могатъ да се дѣлятъ отъ подобнитѣ имена въ югозападна България и че тѣ нѣматъ и нищо общо съ нѣколкото заселени въ това село аромъни, както и за тѣхната старина. Отбелязаното отъ Николича предание за идването имъ „преди 200 години“, сир., както изчислява г. Христу, „въ 1700—1703 г.“, подлежи на преоценка, както всѣко предание. Колко 70 или 80-годишни старци се казватъ 100-годишни! То не показва нищо друго, освенъ че тия аромъни сж дошли презъ XVIII в. При това е за забелязване, както се казва и отъ г. Христу (III, 198) че нѣкои отъ тѣхъ произхождали отъ с. Долна Бѣла (Beala de Jos) при Струга, въ Албания. Отъ това трѣбва да се заключи — не само за това село, но и за всички други — че подъ цинцари „отъ Охридъ“ въ Сърбия минавали не само тия отъ самия градъ, но и изъ по-близката и по-далечната негова околностъ. Широката известностъ на тоя градъ като патриаршески центъръ, а въ XIX в. и като търговски и индустриаленъ, е допринесло твърде много за това обобщаване. Сведенията пъкъ, почерпени изъ съчиненията на ромънина Th. Filipescu, *Coloniile române din Bosnia, București 1903*, p. 161, за група аромъни, изселени ужъ преди 400 години отъ Охридъ въ с. Чипуличъ въ Босна, се опровергаватъ отъ изучаванията на самото мѣсто отъ проф. Вайгандъ, споредъ когото преданието гласи, че тѣ сж дошли „преди около 150 години изъ Урмелия сир. Румелия“ (Rumeli), вж., *Rumänen und Aromunen in Bosnien*, въ неговия *Jahresbericht XIV, 1908, S. 178*. Вънъ отъ това, подъ Румелия може да се разбира не само Македония, но и съседнитѣ ней християнски земи на изтокъ, югъ и югозападъ, следователно и Тесалия и Епиръ, та полемиката на автора по тоя случай съ мене, че заради нѣкоя ужъ „панбългарска идея“ (unei idei panbulgare) съмъ билъ отричалъ старината на аромънитѣ въ Македония, е — най-малко — неумѣстна. Не азъ, а самото аромънско население въ Македония, до колкото днесъ го има, я отрича: всѣко аромънско семейство въ който и да билъ градъ или село на Македония знае, отъ кое мѣсто на Епиръ или Албания сж се преселили неговитѣ родоначалници. Сжщото е и въ Охридъ.

Досежно културното значение на аромънитѣ въ Охридъ твърде много спекулира авторътъ съ името на „известния културенъ човѣкъ“ (vestisul on de cultură), „великиятъ“ (marele) патриархъ Йоасафъ (I 93, 107 и пр.), по произходъ отъ Москополе („влахъ отъ Воскополе“, както отбелязва и Шапкаревъ въ своята автобиография). Той действително е залѣгалъ за разцвѣтяването на елинското училище въ Охридъ, както и въ родния си градъ, построилъ е и новъ патриаршески домъ, но той нѣма нищо общо съ охридскитѣ аромъни, които по негово време

не ще да сж били още дошли. Твърдението на автора при това, че той ужъ се билъ поставилъ на чело на започнатата тогава люта (*inversunata*) борба срещу Фенеръ (I, 107) е глупава измислица. Йоасафъ е стоялъ на патриаршеския престолъ въ Охридъ презъ първата половина на XVIII в. (1718—1745), когато фанариотството е било въ пълния си разцвѣтъ и още нигде никаква борба противъ него не се е водила! Борбата на охридчани противъ гърцизма започва едва къмъ срѣдата на XIX в. — сто години по-късно — и въ нея аромънитѣ вървѣли на опашката на българитѣ. Българско училище се отваря частно въ 1858 г., а ромънско десетъ години по-късно (1868), когато българскиятъ езикъ се въвежда и въ централното елинско училище. За да си осигурятъ успѣхъ въ черковната борба, по съвета и на своя националенъ деецъ Апостолъ Маргаритъ — „влахъ отъ Пиндъ“ (*un Valaque du Pind*), както се подписва на анонимни брошури, — тѣ се присъединяватъ къмъ българитѣ и преминаватъ къмъ Екзархията. Сжщо въ разцвѣта на елинското образование въ града тѣ сж вземали по-малко участие отъ българитѣ. Както се вижда отъ развоя на учебното дѣло въ Охридъ, и по времето на елинизма учителитѣ били, до колкото се знае, почти само българи, нѣкои отъ които естествено сж се учили въ прочутото елинско училище въ аромънския градъ Москополе; внѣ отъ тѣхъ, освенъ албанеца Димитъръ Мокранинъ отъ с. Подкожани до Подградецъ, се споменуватъ и аромънитѣ Хаджи Пульо и Милонъ, и двамата отъ Самарина (Тесалия), на последния отъ които останало прозвище „Влахътъ“. По-подробно това е изложено у Снѣгаровъ, Градъ Охридъ, исторически очеркъ, въ Мак. прегл. год. IV, кн. 3, стр. 58 и след., отъ гдето авторътъ е извадилъ само нѣколко имена.

Отъ изложението върху занятията на жителитѣ на Охридъ (II) сжщо не се вижда, че тамошнитѣ аромъни превъзхождатъ съ нѣщо българитѣ. Авторътъ дори и не говори специално за аромънитѣ нищо, освенъ това, че тѣ, принадлежащи къмъ москуполското колѣно, се занимавали съ „търговия, кираджийство, занаяти“ (цитатъ отъ Jireček, *Cesty po Bulharsku* 222) и съ земедѣлие (р. 164), или пъкъ, че били „голѣма частъ търговци и рентиери“ (цитатъ отъ Цвијић, *Основе III* 1022), за да заключи, че тѣ представяли „ядката на утрешното капиталистическо общество, съ други думи били сжщинската икономическо-сбществена основа, върху която трѣбва да се развиятъ и съответнитѣ на тая основа класи“ или, по-нататъкъ, че „въ еволюцията на обществото въ Охридъ, аромънскиятъ елементъ или, по-добре, аромънскиятъ търговски слой представя прогресътъ, който доведе следъ себе си политико- и правно-социалнитѣ и буржуазно-капиталистически институции“ (II, 163)! Голѣми думи, но доказателства никакви. При разглеждането на занятията на охридското население — земедѣлие, градинарство и лозарство, риболовъ, а особено кожарството и кожарската търговия, която Охридъ е водилъ не само съ останалитѣ турски провинции, но и съ околнитѣ държави, Австрия и Германия, и на която той дължи благосъстоянието си въ миналото — за аромъни не става ни дума. А любопитно е при това, че тукъ не говори нищо и за зидарството въ Охридъ, а това трѣб-

ваше да се направи щомъ като „добри зидари“ въ Сърбия сж били все аромъни „отъ Охридъ“.

Азъ се спрѣхъ повече върху тия въпроси за да се види, колко неоснователна е мегаломанията, обхванала ромънската — и аромънската — интелигенция по отношение на Македония. Защото, инакъ, отбелязанитѣ статии не заслужаватъ особено внимание. Тѣ представятъ, особено първата, неумѣли компилации отъ всичко прочетено досежно Балканския полуостровъ и бившата европейска Турция и не винаги добре разбрано. Тукъ се цитуватъ, наредъ съ първоизточници по въпроса за Македония и югозападнитѣ части на Балканския полуостровъ като Ami Boué, Pouqueville, Gelzer, Weigand и пр., още и автори, които не сж я видѣли или сж минали съ автомобилъ презъ нея, дори Н. Wendel и Jacques Ancel. Върху последния напимѣръ (*Manuel historique de la question d'Orient*, Paris 1936, p. 197) той се позовава за да покаже, че македоно-ромънскиятъ или аромънски диалектъ ужъ билъ преходенъ между сръбски и български езикъ (*dialectul macedo-român ca intermediar limbelor sârbe și bulgare* — I, 97)!

И, както въ работитѣ на всѣки дилетантъ, тукъ се намиратъ забавни тълкувания на имена и думи. Така произвеждането на името Охридъ отъ бълг. хридъ „риба, хълмъ“ не го задоволява, та привежда отъ Миклошича (*Краткій словарь шестихъ слав. языковъ* 490) дума о х р а — жълта или червена земя, l'ocre, der Oker I, 99 — безъ да покаже, по кой начинъ би се образувало името на града отъ тая дума. Или, като говори, че войската на охридския тиранъ Джеладинъ бей се е състояла отъ тоски и „дебрани“ (геги отъ Дебърско) и че на тоскитѣ той с плащаль а й л ъ к ъ, авторътъ добавя, че тѣ, изпълнявайки заповѣдитѣ на феодалитѣ, почти като че не правѣли нищо (аргоаре сă nu făceau nimic), защото думата а й л ъ к ъ (ailăc), която влѣзла и въ аромънски, била ужъ означавала просто „да не се прави нищо“ (nu înseamnă de cât a nu face nimic); въ подкрепа на това той привежда значението на аром. дума „a i l e a c h i=fără de lucru“ (а и л я к ъ — безъ работа). Но, госп. Христу, а и л ъ к ъ и а й л я к ъ сж две различни думи, минали отъ турски въ балканскитѣ езици — а й л ъ к „месеченъ; месечна заплата“ и а й л а к „празденъ; напраздно“!

Македонскиятъ въпросъ стои откритъ. Върху Македония е писано много и отъ разни, много и отъ разни има още да се пише. Авторътъ би билъ по-полезенъ и на своя народъ и на науката, ако, вмѣсто да се занимава съ компилиции, изнисаше нѣкои факти изъ живота на своитѣ сънародници, следъ като ги проучи на самото мѣсто, както е направилъ, напимѣръ, въ своитѣ по-първи статии върху аромънитѣ отъ околността на Горна-Джумая (*Aromânii din împrejurimile Giurmei-de-Sus*, въ „*Graiul rumânesc*“ an. III, № 11—12, 1929, и an. IV, № 1—2, 1930), но освободени, разбира се, отъ всѣка патриотична подслава.

Ст. Романски.

Станоје М. Мијатовић, Ресава. Српски етнографски зборник. Књига XLVI. Прво одељење. Насела и порекло становништва. Основао Јован Цвијић. Књига 26. Уредио Д-р Јован Ердељановић. Изд. Српска краљевска академија, Београд 1930. 8°. Стр. 97—239, регистар стр. 715-740.

Антропогеографското изучување на србските земи, предприето преди тридесет години од учениците на покоиния београдски географ проф. Цвиич по едно дадено од него уптване, продолжава педантично и до днес все по сшция план и со сшщата тенденция да се представат како србски и несрбските земи, обект нкога на србските политически домогвания и вклучени вече во предлит на новата држава. Ако хрватски и словенски покраинини сж прибрани во рамките на тоа „Српски етнографски зборник“, толкова по-естествено е тоа за разните части од Македонија, която србските учени без исклучение считат во вско отношение србска. Освен южна, днес грчка, Македонија (срв. Макед. преглед г. II, кн. 3, стр. 153), тук сж застпени до сега: „Скопска Црна гора“ (кн. VI—3), „Тиквеш и Раец“ (XXIX—17, срв. Мак. прегл. ц. м.) и „Мијаци, Горња Река и Мавровско поле“ (XXXV—20). Од моравските краища пак има студии: „Врањска Пчиња“ (V—2), „Млава“ (ib.), „Краиште и Власина“ (XVII—8), „Заглавак (Тимочки округ)“ (XX—9) и „Пожаревацка Морава“ (XLIII—25). Сега е излезла студия и врху областа, известна по името на реката Ресава, десен приток на Морава, на която се намира прочутият и во историјата на славјанската писменост манастир Манасија. Та обсега днешните околии: Свилайнацка и Деспотовска.

По план и начин на разработка, както и по дух, таа студия не се различава од останалите. Но на познавача на тия места прави впечатление, че во едно такво етнографско-географско описание, направено врз основа на проучувања на самото место, неохотно се говори за народноста на жителите, които живеат во тамошните селища. Тоа край спада во северната част на областа межу Тимок и Морава, населена днес, както е известно, предимно од ромни (вж. моята студия „Ромните межу Тимок и Морава“, во Мак. преглед г. II, кн. 1, стр. 33—58). Очаквало би се, че во разглежданата тук студия ще да сж казани на особено неколку думи врху разпространението и значението на ромњанскиот елемент, който во Ресава брои неколку чисто ромњански села, а сшщо тй и неколку смсени. Нищо подобно. На едно место е казано само общо, че во „областа живеат срби ромни“ и че „ромните сж дошли по-ксно, и то навече през времето на турското владичество“ (с. 167). При изложението пак врху образувањето на днешните селища и произхода на тхното население авторот се задоволува да спомене, че подир Пожаревацкиот мир, кога почнали да прииждат преселници од разни страни, за да заплнат опразнените вследствие на честите војни и други бедствия покраинини, во Ресава сж се заселили и „н-

кои ромънски родове изъ транславинския Банатъ" (из ерделъског Баната — стр. 162); сжщо така че и отъ по-късно, подиръ сръбскитъ въстания, има „четиридесетъ и два рода“ отъ стария Пожаревацки окръгъ, най-вече отъ Хомолско, които сж „повечето“ ромъни, на които Хомолско (Хомоље) е било „етапъ“ при преселяването, тъй като се знае, че тѣхната родина е Трансилвания; най-сетне, че има и непосредни преселници изъ Трансилвания — „18 рода отъ ромънско потекло“ (с. 163). По тоя случай той разправя едно предание, което било тамъ разпространено, че трансилванскитъ ромъни били въ сжщностъ сърби отъ Сърбия, които сж се преселили и поромънили, а сетне отново се върнали (ib., срв. и с. 187). Инакъ само при описанието на нѣкои села е казано мимоходомъ, че сж населени отъ „власи“ напр. при с. Бобова (с. 187 — „становници су власи“), Гладна (с. 197), Жидиље (208—209). При други се казва само за нѣкои родове, че сж „власи“ (напр. въ Дубница стр. 205) или че сж се „порумунили“ (въ с. Витежево стр. 193—194, което впрочемъ е цѣло ромънско, въ с. Мачевацъ с. 217 и пр.), или пъкъ че има по нѣкоя влашка махала — „влашки крај“ (с. Езеро 211) и пр. За нѣкои пъкъ, при все че сж чисто ромънски, нѣма ни дума за ромъни — И с а к о в о (209—210), Я с е н о в о (210—211). При описанието на с. Б е л я й к а (186), което пакъ е цѣло ромънско, сжщо не се говори нищо за ромъни, ако и при описанието на градеца Деспотовацъ се споменува (с. 203), че е имало Влашка махала, въ която сж живѣли „власи (румуни)“ до преди стотина и нѣколко години, но сетне се изселили въ Беляйка.

Ако се прави тъй съ ромънитъ, които сж по езикъ и по битъ инородно население, съвсемъ не трѣбва да очудва, че и едно чисто българско село, чието население произхожда отъ Тетевенско и говори и до днесъ източнобългарски диалектъ, като пази и народното си облѣкло, е описано като сръбско — Д у б л ъ е (с. 205). Него авторътъ смѣта като чисто тимошко селище („тимочко насеље“), чието население, което нарича „тимочани“, се е преселило по времето на Карагеорги. Тѣ сж живѣли първоначално въ Влаовачка махала въ Свилайнацъ, гдето се наричали „Дошляци“, и отъ тамъ сж се преселили въ Дублье (с. 165 и 168). Само по бележката, че жителитъ на това село, основано преди 100-150 години, „сви су досељеници из Великог и Малог Извора код Зајечара“, може човѣкъ, запознатъ съ етнографията на Тимошко, да се досѣти, че тѣ трѣбва да сж българи. Сжщо имената на нѣкои родове (селото „има 314 кућа а 10 родова“) издаватъ българския произходъ на населението: „Убеновци“, „Најдановци“, „Цаковци“, „Пешковци“, „Пецарански“, „Крљевци“ и пр. Имената Убенъ, Найдень, Цако, Пешо (и Пешко), Пецо (Пецаранъ), Кърльо и пр. сж все български и нѣкои типични за населението въ Срѣдния Балканъ. Азъ имахъ възможность презъ 1916 г. (28. VII) да посетя това село, което лежи на единъ низъкъ хълмъ между р. Ресава и Морава, и да се убедя, колко добре това село е могло да запази, въпрѣки влиянието на околната срѣда и усилията на властѣта, националното си съзнание, носията и говора си. „Добрѣ оротим, дрѣжиме нѣа нашата в'ара“, заявяваше една баба, като разправяше за нѣкои обичаи въ селото, каквито нѣмало въ околнитъ села. Така тука ходятъ „лазарки“ (въ никое отъ

околнитѣ села нѣмало такъвѣ обичай — дохождали отъ другитѣ села да гледатѣ); „на Св. Иван са кѣпат — кѣпане“ и др. И до днесъ тѣ не женятѣ—„нито зематѣ нито даватѣ“—синове и дѣщери съ жителитѣ на околнитѣ села. Единъ старецъ разправяше за единъ родъ, че е отъ „Кулѣтъ“, сир. Кула въ Видинско, а за своя родъ, че е отъ „Тетово“ сир. Тетевенъ. По тоя случай могатъ да се припомнятѣ усилията на нѣкои сръбски учени да подправятѣ исторіята, като изкаратѣ, възъ основа на тая конфузия на имената Тетово и Тетевенъ, че тетевенскитѣ колонисти въ Заечарско били преселници отъ Тетово, северна Македония. Такива има и по други села, особено въ Долна Ресава и тѣ се познаватѣ добре по имената на родоветѣ (съ окончание -ци, а не -иѣи) и личнитѣ имена (срв. стр. 165).

Когато човѣкъ преглежда произхода на родоветѣ въ разнитѣ селища въ Ресавско и тѣй, както е даденъ въ отбелязаната тукъ монография, вижда, че по-голѣмата частъ отъ неромънското население произхожда, освенъ отъ Тимошко (освенъ отъ Велики и Малки Изворъ, Гърлянъ и Заечаръ, тукъ се споменуватѣ родове и отъ други села), още и — най-вече—отъ Южна или Българска Морава. Тѣ обикновено носятѣ име „бугари“: единъ родъ (50 кжщи), напримѣръ, въ с. Езеро (стр. 211) се именува Бугарчиѣи. Една вълна отъ преселници отъ изтокъ и отъ югъ къмъ брѣговетѣ на Долна или Съединена Морава е залѣла постепенно цѣлата областъ за да я запази, до колкото това е било възможно, отъ пристѣпа на ромънитѣ отъ северъ и североизтокъ.

Ст. Романски.

Jacques Ancel, La Macédoine, son évolution contemporaine. Paris, Librairie Delagrave. 1930. Голѣма осмина, 352 стр., 45 фигури и карти въ текста, 190 карти и фотографии извънъ текста и една карта на Македония съ мѣрка 1:700,000 на краѣ.

Издание извънредно луксозно, публикувано при това подъ покровителството на Института за славянски изучвания въ Парижъ — две обстоятелства, които предварително подкупватѣ четеца, но които едновременно съ това го правятѣ и по-взискателенъ. Той очаква да намѣри въ тази книга, която спечели докторска титла на автора си, наука, — надѣва се да намѣри въ нея истината. Обаче тази надежда изчезва още съ прочитането на предговора. Той съдържа още въ началото си единъ абсурдъ: „Отъ крайноститѣ на злото, пише г-нъ Анселъ, отъ днешнитѣ нещастия никне семето на бждещитѣ генерации: стабилността и миръ“. Миръ и стабилностъ, основани върху зло и нещастия! И защо? защото „южна Македония, шарена (въ етнично отношение? б. н.), съ своитѣ степи и блатата днесъ е гърцизирана, напоена или пресушена, обработена“. И то защото се били заселили 638,253 души грѣцки бѣжанци, а се иселили 133,987 д. българи (стр. 1—2). Читателътъ на стр. 221 ще види, че по-малко отъ половината отъ посоченитѣ 133,987 души българи произхождатъ отъ Македония докато другитѣ ще да сѣж отъ зап. Тракия. Сжщо тѣй трѣбва да се отбележи, че че отъ стр. 14 на книгата на г. Анселъ се вижда, че и днесъ повечето отъ блатата въ южна Македония си стоятъ така, както сѣж си били въ турско време. Авторътъ, види се, знае, че това, което бжде внушено най-първо, остава

най-дълго време у читателя. И съ тази целъ той ще да е синтезиралъ въ предговора си всички внушения, които се опитва прикрито да прокара въ книгата си. Не съ тази ли целъ той още на втората страница пише за 39,632 души сърби колонисти въ Македония подъ сръбска властъ, искайки да даде да се разбере, че тази частъ на страната е по този начинъ сърбизирана, макаръ отъ стр. 96 и 104 да научаваме, че отъ тѣзи 39,632 „колонисти“ само 13,000 сж сърби! Ето защо съ облекчение се прочитатъ последнитѣ редове на предговора, отъ които става ясно, че книгата излиза подъ покровителството на Института за славянски изучвания въ Парижъ, но при пълната отговорностъ на автора ѝ за изказанитѣ мнения.

Следва уводътъ. Както е редно при географскитѣ съчинения, авторътъ захваща съ излагането на македонскитѣ физикогеографски граници. Напразно обаче ще търсимъ да намѣримъ нѣщо опредѣлено по този въпросъ. Дадено е едно безсистемно описание на пограничнитѣ области, физикогеографско описание, примѣсено ту съ етнография, ту съ политическа история на последнитѣ два вѣка. Можеби авторътъ счита това за особенъ методъ. Намъ обаче се струва това да е една хитростъ, съ която той се опитва да прикрие липсата на нѣщо самостоятелно, нѣщо ново. И по-добре прави, защото навсѣкжде, гдето се опитва да каже нѣщо свое, сбърква, забравя даже, какво е писалъ, за да каже следъ нѣколко страници обратното.

Всички епохи си били служили съ долината на Вардаръ (стр. 26). Но отъ стр. 28 излиза, че „стариятъ турски пжтъ отъ Морава за морето избѣгвалъ тѣснинитѣ на Вардара“, а минавалъ на изтокъ презъ Куманово—Щипъ—Струмица—Солунъ. На стр. 6 „пжтекитѣ, които слизатъ отъ албанскитѣ планини, водятъ стадата въ македонскитѣ степи“, обаче на стр. 7 „минаването отъ Албания въ Македония било мжчно“, а пъкъ на стр. 10 е казано, че „албанската и епирската преграда има достатъчно прелези, които позволяватъ проникването“. Думата е за албанското проникване въ Македония. Явно е, че авторътъ нѣма понятие за начина на албанското разселване. И, може би, затова вижда политически намѣрения (*intentions politiques*) въ факта, че албанцитѣ сж заемали първо планинитѣ (стр. 12). Да виждаме политически намѣрения въ спонтанното разселване на албанцитѣ е безосновно. Ако днесъ ние ги намираме главно по планинитѣ, то е защото тѣ се движатъ подиръ своитѣ стада по билата на тѣзи планини.¹ Албанското разселване не се нуждае отъ низки прелези, както мисли г-нь Ансель. Понеже говори за албанци по Скопска Черна гора, той дава и карта на тази планина (таб. II), на която въ текста подъ нея е отбелязано, че до къмъ 1905 г. селата Баняне, Глуово, Бродацъ (така!), Побужие, Кучевище и Черешово били албански. Една малка справка въ цитираната въ библиографията му книга „Македония, етнография и статистика“ на В. Кжичевъ щѣше да му покаже, че грѣши, защото до къмъ 1900 год. тѣзи села сж били чисто български. Ако ли пъкъ не ѝ вѣрва, могълъ е да провѣри у Све-

¹ В. Селищев, Славянское население в Албании София, 1931 стр. 61.

тозара Томић „Скопска Црна Гора“ (въ „Насеља српских земаља, књига 3, стр. 407—520), сжщо указанъ въ библиографията на книгата му, и е щѣлъ да види, че тѣзи села никога не сж били албански. Но работата е тамъ, че авторътъ не е чель тѣзи книги, а е прегледалъ само атласа къмъ споменатия трети томъ на „Насеља“, въ една карта на който атласъ албанскитѣ села сж означени съ кржгче съ точка, а тѣзи които се споменаватъ въ старитѣ хрисовули, само съ кржгче. И понеже г-нъ Анселъ не е дочель обяснението на знаковетѣ, помислилъ е за албански и тѣзи села, които сж означени само съ кржгче, а тѣ сж именно гореизброенитѣ села. За една научна работа, такива недочитания сж лошо свидетелство. Още повече, когато така убъркано начертаната карта е основа на по-нататъшни заключения (стр. 57), които, естествено, сж напълно погрѣшни, защото сж безосновни. Че книгата на В. Кжнчевъ е вписана въ библиографията не защото е използвана, а само за да се увеличи броятъ на цитиранитѣ книги, личи и отъ обстоятелството, че безъ да се е справилъ съ нея авторътъ пише за „village turc d'Agménochorion“ (стр. 153), когато то е било населено отъ 780 българи покрай само 125 турци (стр. 249 на книгата на В. Кжнчевъ).

Авторътъ преминава къмъ описване влиянието на околнитѣ земи върху Македония, главно въ климатично отношение. За да бжде по-убедителенъ, прави и сравнения, напримѣръ между Скопье, Прилепъ и Битоля отъ една страна и Призрѣнъ и София отъ друга. Г-нъ К. Кировъ, който написа най-добрата „Климатична скица на България“ (въ Сб. на Акад. на Наукитѣ, кн. XXV), ще трѣбва да си вземе бележка: климатътъ на София не билъ умѣренъ континенталенъ, а остъръ континенталенъ; срѣдната температура на най-студения месецъ не била -1.7° , а -2.9° ; срѣдната температура на най-топлия месецъ не 20.4° , а 22.8° ; валежътъ не 640 mm, а само 556 mm. и пр. (стр. 19). При това г. Анселъ не посочва източника на своитѣ метеорологични данни. Все въ тази глава, като се говори за горитѣ, споменава се и за върхъ Пелистеръ и се казва, безъ да се посочва източникътъ, че отъ тукъ билъ даденъ на Илинденъ 1903 г. сигнальтъ за Македонската революция (стр. 20). На стр. 14, като се споменава за гр. Банско, е казано, че днесъ той ужъ билъ столица на революционната организация. До сега знаехме отъ сръбскитѣ вестници, че тази столица е въ Петричъ.

Следва друга глава за „вжтрешнитѣ връзки“, сиречь за пжтищата въ Македония. Тукъ се споменава и за Цвиичовитѣ „метанастазични движения“, на които по другъ случай ще се спремъ по-подробно, споменава се за „Вардарско течение“, съставено отъ изселници изъ Македония въ Сърбия, което течение ужъ разпространило и въ Македония „основната черта на старата югославянска цивилизация-задругата“ (стр. 31). Какъ едно преселническо движение, което ужъ било ставало отъ Македония къмъ Сърбия, е могло да разпространи задругата отъ Сърбия въ Македония, остава загадка, която и г-нъ Анселъ едва ли би разрешилъ.

Съ едно кратко, неумѣстно, вмъкнато въ тази глава описание на чифлицитѣ, които минаха въ историята, авторътъ завършва увода за да ни разправи новото положение на нѣщата въ Македония подъ сръбска, гръцка и българска власть. Изведнажъ стилътъ на автора се про-

мѣня. Отъ изкълченъ (споредъ автора, може би, оригиналенъ), какъвто е до тукъ, той става обикновенъ канцелярски стилъ. Работата е лесно обяснима: отъ тукъ нататъкъ ни говорятъ официалнитѣ доклади на сръбски и гръцки учреждения, доклади наслагани единъ следъ другъ и заемащи $\frac{2}{3}$ отъ книгата. Мѣстата, гдето е пипала ржката на автора, се познаватъ лесно не само по езика, но и по това, че сж пълни съ противоречия и фактически грѣшки.

Първата отъ четиритѣ части на книгата е посветена на „Сръбска Македония“. Редятъ се една следъ друга главитѣ: „Срѣдата“ (разглеждатъ се климатътъ и маларията), „Първата колонизация“ (отъ 1919 до 1923 г.), „Хигиеничниятъ институтъ въ Скопье и борбата съ маларията“, „Втората колонизация“ (отъ 1923 г. до днесъ). Четири глави, отъ които първата и третата явно сж написани въ канцеларията на скопския хигиениченъ институтъ, който е използвалъ случая да похвали и най-дребнитѣ си дѣла, а втората и четвъртата глава — въ бюрото за колонизиране на „Южна Сърбия“, което не изпуска да съобщи и за най-малкия разходъ, направенъ отъ сръбската държава въ Македония, вѣроятно за да се счита, че по този начинъ вече тази страна е купена не саме съ кръвъ но и съ пари.

На стр. 57 ни убеждаватъ, че веднага следъ свършването на свѣтовната война се започнала отъ сръбскитѣ земи къмъ Македония една „спонтанна и неорганична емиграция“, сиречь безъ каквато и да било намѣса на официалната властъ. Отъ стр. 59 обаче научаваме, че сжщата тази властъ е дарувала съ най-голѣми привилегии колониститѣ, за да ги привлѣче въ страната; отъ стр. 62—63 — че не толкова стопански причини, колкото политически нужди („да се заселятъ съ чисти сърби толкова дълго оспорванитѣ земи“) предизвикали колонизацията. На стр. 87 пъкъ е казано, че колонизирането на Малешевото се дължало на стратегически причини. Едно признание, което иде да покаже, че властитѣ нѣматъ довѣрие на мѣстното население. макаръ да разправятъ по свѣта, че е чисто сръбско.

До 1923 г. колонизацията е вървѣла извънредно бавно, а въ тази година настаналъ пълненъ обратъ: колониститѣ започнали да бѣгатъ. Защо? Нѣмало вода, отговаря г-нъ Ансель, имало малария, духали вѣтрове.. и мѣстното население било чуждо на колониститѣ, които се виждали въ една срѣда, твърде неприязнено настроена спрямо тѣхъ, ще добавимъ ние, а не защото Косово е по-плодородно отъ Македония. А защо мислите, нѣмало вода? Тя се губи, отговаря авторътъ, въ тѣзи разседи, презъ които е станала безалтовата и андезитната ерупция въ Северна Македония (стр. 65 и 79). Хидролозкитѣ ще трѣбва да си взематъ бележка отъ това „откритие“ на г-нъ д-ръ Ансель.

Четвъртата глава, която ни разправя за втория колонизационенъ периодъ, започва съ описване състоянието на пѣтищата и направеното отъ държавата. И пакъ интересни самопризнания: построени били за цѣли 10 години само 363 клм. пѣтища, годни за автомобилъ, и то пѣтища стратегически, отправени къмъ границитѣ (стр. 85). Следъ като официалнитѣ доклади ни разправятъ общия ходъ на колонизацията, авторътъ ни разправя възъ основа на пѣтнитѣ си бележки по нѣщо за

отдѣлнитѣ колонизационни центрове. Разправя и за нѣкои села въ Тиквешъ, чието „турско население“ се е изселило. Ако той се бѣше справилъ въ горечитираната книга на В. Кжнчевъ, щѣше да знае, че това сж били помаци, а не турци. Ако ли пъкъ не вѣрва на българскитѣ учени, могълъ е да разгъне книгата „Тиквеш и Рајец“ на Воислава Радовановић (печатана въ „Насеља српских земаља“, кн. XVII, 131—555), цитирана въ библиографията му, и пакъ да научи, че не турци, а помаци сж живѣли въ селата, за които е дума. Този случай, по-горе наведенитѣ два и още нѣкои ни каратъ да мислимъ, че и библиографията въ края на книгата е писана въ нѣкой институтъ, може-би въ географския институтъ въ Бѣлградъ или въ скопския географски институтъ, въ който сж рисувани частъ отъ картитѣ на разглежданата книга, и следъ това тукъ-таме тази готова библиография е била попълнена отъ г-нъ Ансель.

Следъ като положението въ Македония подъ сръбска власть е представено така розово, щото на македонския селянинъ да завиди дори и французкиятъ, авторътъ преминава въ Македония подъ гръцка власть.

Първата глава на тази втора частъ, „Срѣдата“,—гдето се описватъ климатътъ на южна Македония и маларичната напасть — е изцѣло извлѣчена изъ рапортитѣ на многото комисии, които сж правили проучвания върху маларията въ южна Македония. Следващата втора глава (IX-та по редъ) — за политическитѣ условия на колонизацията — представя кратка политическа история на частъ отъ Балкана презъ 1922-1924 г. Тя вече е трѣбвало да бжде съставена отъ самия авторъ възъ основа на официални документи. Отъ тази глава става явно, че г-нъ Ансель се е скаралъ не само съ истината но и съ аритметиката. Щомъ на 1920 г. въ южна Македония се падали по 31·93 души на квадратенъ километъръ, а занимаващитѣ се съ селскостопански занятия представляли 68·07% отъ цѣлото население, следва, че на км.² се падатъ по 21·73 д. занимаващи се съ такива занятия, а не 6·63 както е писано ни стр. 114. Има нѣкакво убъркване и въ цифритѣ въ третия пасажъ на стр. 117, защото 544,090 не представя 68·07% отъ 1,090,432, а само 49·9%. Можемъ ли при това положение да вѣрваме на другитѣ цифри, така изобилно но безразборно прѣснати низъ цѣлата книга? Че г. Ансель е скжсалъ съ истината личи не само отъ общия духъ на книгата но и отъ обстоятелството, че на пукъ на всички данни, давани отъ безпристрастни чужденци, той пише, че на 1912 г. въ южна Македония имало 513,000 гърци, а „slaves macédoniens“ — само 119,000. На 1928 г. отъ тѣхъ останали само 77,000 (стр. 120—121). Авторътъ въ случая е по-гъркъ и отъ гърцитѣ, защото на сжщата 121 стр. малко по-доле дава официални гръцки данни, които сочатъ за 1925 г. 105,414 „slaves“. Тази разлика не се дължи на изселвания, защото отъ 1925 до 1928 г. сж се изселили споредъ самия авторъ не повече отъ 1,000 семейства (стр. 231). На края на тази глава авторътъ съ нескривано удоволствие заключава: „това внезапно и мирно нашествие (думата е за бѣжанцитѣ отъ Мала Азия и Изт. Тракия) докара е з и к о в о т о единство на сръдиземноморска Македония“ (стр. 122). Следъ като самиятъ авторъ на стр. 113, въ началото на сжщата глава, цитира членъ I на конвенцията между Гърция и Турция, който гласи, че задължително се размѣнятъ „турскитѣ поданици

отъ източно-православно вѣроизповедание срещу грѣцкитѣ поданици — мохамедани“, трѣбваше да се позамисли и да се попита, дали следъ всичкитѣ станали преселвания въ южна Македония се постигна езиково единство или само вѣрско? Истината е, че се постигна само последното, защото вмѣсто изселенитѣ турци дойдоха така наричанитѣ караманлии, около 300,000, които говорятъ турски, които и по произходъ не сж гърци, и за които авторътъ въ цѣлата си книга не споменава нито дума, когато напротивъ нѣкакви си 13,000 сръбски колонисти го занимаватъ на цѣли 69 страници!

Следващата глава — за „Финансовата страна на колонизацията“ явно е излѣзла подъ перото на нѣкой отъ секретаритѣ на „Автономната служба по настаняване на бѣжанцитѣ“. Сжщия характеръ на официаленъ докладъ носи и следващата глава — за „Санитарната борба“. Следва глава XII за „Селскитѣ колонии“, — другъ официаленъ докладъ на споменатата „Автономна служба“, разглеждащъ хода на настаняването на бѣжанцитѣ въ селата, докладъ, примѣсенъ тукъ-таме съ пжтни бележки на самия г. Анселъ и затова, може-би, съдържащъ и фактически грѣшки, като тази, че сусамътъ билъ нова култура въ Македония (стр. 167). Не знаемъ обаче, дали на г. Анселъ или на канцеларията, въ която е билъ писанъ докладътъ, да отдадемъ твърдението, че „колониститѣ сж до-добри земледѣлци отколкото мѣстнитѣ, по-малко консервативни сж и сж по-опитни“ (стр. 162). За отдѣлни единици това може да е вѣрно, но общо, то е твърде смѣло. Може ли да бжде добъръ земледѣлецъ този, който до скоро е билъ рибаръ, занаятчия, търговецъ? А тъкмо такива сж много отъ колонизираниитѣ грѣцки бѣжанци. За да се убедимъ, че тъкмо на бѣжанцитѣ се дължи незначителниятъ напредѣкъ на земледѣлието въ южна Македония, поднасятъ се цифри (неофициални обаче!), отъ които се вижда, че макаръ бѣжанцитѣ да представятъ по-малко отъ половината население, сж произвели повече отъ половината земледѣлски произведения. Не трѣбва да забравяме, че почти всички бѣжанци сж настанени въ най-сгоднитѣ за земледѣлие области на южна Македония (това се изтъква и въ самата книга), области, които и по-рано даваха най-голѣма частъ отъ македонското земледѣлско производство. Тази глава се предхожда отъ една карта, (стр. 148—149), на която сж нанесени бѣжанскитѣ села и селата на кореннитѣ жители. Тя е малка и безъ имената на селищата, но все пакъ можахме да забележимъ, че голѣмото и до днесъ чисто българско с. Елшенъ въ Сѣрско е отбелязано като бѣжанско. При това положение можемъ ли да имаме довѣрие и на другитѣ карти, толкова изобилни въ книгата?

Сладъ като въ глава XII се говори общо за земледѣлието въ Македония подъ грѣцка власть, авторътъ въ следващата XIII-та глава се спира специално върху тютюна. На стр. 170 тютюнътъ изисква почва доста дълбока, а на следната 171 стр. това се отказва; не изисква лъ много дълбока почва. Следъ тази екскурзия въ областта на агрономията, на стр. 177 авторътъ влиза въ ролята на икономистъ, който отрича каквото и да е свѣрхпроизводство.

Разгледана веднъжъ общо цѣла южна Македония, въ две глави, XIV и XV, се разглеждатъ поотдѣлно нѣкои области. Това сж пжтнитѣ бележки на автора, на мѣста доста интересни.

Краятъ на втората, най-голѣма частъ на книгата е посветенъ на градоветѣ въ южна Македония. Защо обаче Солунъ е оставенъ за на края на книгата, не се разбира.

Отдѣлени сж доста страници и за третата частъ, разглеждаща „Българска Македония и македонцитѣ въ България“. Изложението обхваща: преселването на македонскитѣ българи, ликвидацията на имотитѣ имъ, условията и методитѣ за настаняването имъ и накрай прегледъ на Бургаския окржгъ, гдето бѣха настанени, когато г-нъ Анселъ посети България, повечето отъ македонскитѣ бѣжанци (Известно е, че отпосле частъ отъ тѣхъ се преселиха въ Петричкия окржгъ).

И въ тази частъ не липсватъ обикновенитѣ въ книгата грѣшки (на стр. 225 1 левъ = 5 фр. франка вмѣсто 1 фр. да е равенъ на 5 лева и др. подобни), противоречия (на стр. 232 България е „твърде рѣдко населена“, а нѣколко реда по-доле е „относително населена“), закачки къмъ Вътрешната македонска революционна организация (стр. 211 и 215). Но едновременно съ това има и доста интересни признания. Изселването не е било доброволно, а придружено съ насилия (стр. 210). На много мѣста, пжтувайки между бѣжанцитѣ, г-нъ Анселъ е чувалъ тѣхното съкровено желание да се върнатъ въ роднитѣ си огнища. Виждалъ е тѣхната несъкрушима надежда, че това скоро ще стане (стр. 216, 217, 255). Това, разбира се, съвсемъ не го затрогва. Той е доволенъ: южна Македония се била „елинизирила“.

Остава ни да се спремъ съ нѣколко думи на последната, четвърта частъ — „Солунъ“. Следъ една екскурзия въ областъта на историята, разглежда се днешното стопанско положение на този градъ. Авторътъ смѣта, че стѣсняването на хинтерланда е накарало нѣкои наблюдатели при бързано да заключатъ за упадъкъ на Солунъ (стр. 267). Изглежда обаче, че въ момента, когато е пишелъ това, авторътъ не си е спомнилъ, че на нѣколко мѣста той самиятъ обяснява лекия напредъкъ въ търговията на града съ усилената работа по настаняването на бѣжанцитѣ. Не можемъ да отменимъ мълчешкомъ и твърдението, че опиумътъ, който преди войната се изнасяше презъ Солунъ, идвалъ отъ Кукушъ и Лагадина. Въ сжщностъ почти всичкитѣ е произхождалъ отъ Тиквешъ, Щипъ и Велесъ. Но, както казахъ, подобни грѣшки въ книгата на г-нъ Анселъ сж нѣщо обикновено. И ако човѣкъ поиска всичко да изтъкне, би билъ потрѣбенъ единъ цѣлъ томъ.

Както е редно, книгата завършва съ заключение.

Г-нъ Анселъ е извършилъ анкета на чисто „географска“ почва и дошелъ до заключение, че Южна Македония се е „напълно елинизирила“; че въ северна Македония се заселили колонисти отъ всички югославянски краища (думата е за споменатитѣ 13,000 колонисти, настанени съ толкова усилия); че Македония подъ българска властъ си оставала „държава въ държава“. Въ Македония владѣялъ миръ. Бомбитѣ и револверитѣ, които отъ време на време гърмѣли, нѣмали значение. Следъ това пакъ се повтаря, за стотенъ пжтъ, може би, че въ

южна Македония се заселили 600,000 гърци; че въ Македония подъ сръбска власт тази „чисто национална задача“ не била още завършена и пр.

По-нататък, забравяйки границитѣ на скромността, авторътъ пише, че се надѣва да е „изучилъ явленията съ достатъченъ наученъ духъ“. И накрай съобщава, че работейки въ областта на политическата география не се е опитвалъ да прави отъ нея „оржие за защита на statu-quo-то и на договоритѣ; научната студия нѣма предназначена цель“ (стр. 323).

Както вече се изтъкна, книгата на г. Ансель прави впечатлението, че съдържа редъ официални доклади, изпъстрени тукъ-таме съ обикновени и съ пжтни бележки и то пълни съ противорѣчия и грѣшки. Азъ никакъ не се спирахъ на много мѣста, които дразнятъ и най-непосветения съ Македония; не се спирахъ и на факта, че българитѣ въ тази страна не се наричатъ така, а все се отбелязватъ като „Slaves“. Това е старъ обичай на автора. Въ бележкитѣ, които направихъ, не засегнахъ никакъ и това, което вече г-нъ проф. Мазонъ отбеляза за своята вещна критика върху сжщата книга на Ансель въ „Revue Critique d'Histoire et de Litterature“ отъ февруарий т. г. (стр. 84—89). Историкътъ има съ какво да ни очуди, пише г-нъ проф. Мазонъ, и привежда нѣколко грѣшки, нетърпими даже въ книгата на най-повърхния дилетантъ: на стр. 53, като провъзгласява Свети Сава за кралъ, г-нъ Ансель дарява още единъ владетелъ на сръбската история; на стр. 262 разправя за посещенията на дубровнишкитѣ търговци въ Прилепъ безъ да има свидетелства за това и пр. и пр.¹ Статистикътъ ни отчайва, продължава г-нъ Мазонъ, и изтъква нѣкои сжщо така нетърпими грѣшки: на стр. 53 1 арпанъ е равенъ на 160 м², на стр. 58 100 арпана = 160 хектара, тогава когато 1 арпанъ е равенъ на 57·55 ара и пр. и пр. Етнографътъ е явно обезоръженъ: на стр. 57 Ансель пише, че идващитѣ отъ северъ „югославяни“ се намирали въ Македония въ срѣда, твърде различаваща се въ физическо отношение, но по начинъ на живота — твърде подобна: социаленъ строй, чиято основа е задругата, голѣмото патриархално семейство. Но сжщиятъ на стр. 61 съобщава, че за да се запълни липсата на патриархалната задруга, създадени били въ Македония изкуствени сдружения, земледѣлски кооперации, на които било дадено името „задруга“. Ето голата истина, прибавя г-нъ проф. Мазонъ (стр. 83 на критиката му), която проваля положената върху една игра на думи национална легенда на стр. 57.

Петрографътъ, ще прибавя, следъ съчинението на г-нъ Ансель изъ основи ще трѣбва да поправи петрографската карта на Македония и съседнитѣ ѝ земи. Споредъ Ансель Земенскиятъ проломъ е издълбанъ въ гранитъ (стр. 13); Суха гора при Преспанското езеро

¹ На стр. 72 г-нъ Ансель, като споменава за така наричанитѣ „ускоци“, отбелязва, че нѣкога сж се борили противъ Венеция. Това е вѣрно, и забележката на г-нъ проф. Мазонъ (стр. 86 на критиката му), че ускоцитѣ сж се борили само противъ турцитѣ, не е точна. По въпроса вж. у Silviu Gigante, „Venezia e gli Uscochi“, 1904. passim, сжщо въ Monumenta Slav. merid. t. XXXII, 1910, Horvat, „Monumenta historiam Usocchorum illustrantia I—II и Јосип Мал, Ускочке сеобе и словенске покрајине (въ „Насеља и порекло становништва“, кн. 18, стр. 94—96).

е „обагрена въ черно отъ графити“ (стр. 29); Кушница (Пърнаръ Дагъ, стариятъ Пангей) се състои отъ черенъ мраморъ (стр. 30) и пр. и пр. До сега се знаеше, че Земенскиятъ проломъ е доломитовъ; че графитътъ въ Суха-Гора, доколкото го има, едва се вижда съ просто око, а камо ли да може да придаде особенъ цвѣтъ на планината; знаеше се, че Кушница се състои отъ други кристалинни шисти.

Желаейки да покаже, че познава добре езицитѣ, които се говорятъ въ Македония, г. Анселъ е прѣсналъ низъ цѣлата си книга прѣводи на мѣстни имена. Много отъ тѣхъ, изтъква г-нъ проф. Мазонъ, сж погрѣшни и говорятъ, колко повърхно г. Анселъ владѣе тѣзи езици и колко леко се е отнасялъ къмъ работата си. Мазонъ привежда следнитѣ интересни примѣри. На стр. 12 Черна скала е прѣведена съ „Черни стълби“; на стр. 51 Бродъ съ „Мостъ“; на стр. 183 *μετόχιον*, което значи на грѣцки чифликъ, съ „клонъ“; на стр. 180 Теке-Бунаръ вмѣсто „Монастирски кладенецъ“ е писанъ „Манастиръ на киаденеца“ и пр. и пр. Къмъ 12-тѣ примѣра ще прибавя още единъ, твърде интересенъ. На стр. 8 името Маврови ханове е прѣведено съ „les khans — auberges — des Maures“ — „ханове на мавритѣ“. Въ момента, когато е писалъ това, г. Анселъ, изглежда, не е могълъ да съобрази, че Балканскиятъ полуостровъ не се намира въ югозападна Европа и че въ него до днесъ никой не е отбелязалъ въ топонимията нѣкакви следи отъ мавритѣ. Работата е по-проста отколкото си мисли г. Анселъ. Тѣзи ханове сж били основани отъ нѣкой каракачанинъ *Μαῦρος* и затова сж „ханове на Мавросъ“ = „Маврови ханове“. Известно е на всички, че до скоро ханджийското съсловие въ Македония образуваха почти изключително каракачани и цинцари.

Въ критиката си г. проф. Мазонъ изброява 8 неправилно написани мѣстни имена. Къмъ тѣхъ могатъ да се прибавятъ още две: на стр. 255 е писано *Babadjik* вмѣсто *Bakadjik*, както се наричатъ хълмоветѣ на юго-изтокъ отъ Ямболъ; на стр. 30, 145, 179 и 181 — *Aggistis* вмѣсто *Angistis*. Последната грѣшка се дължи на това, че авторътъ на разглежданата книга не познава достатъчно грѣцкия правописъ. На грѣцкитѣ карти тази рѣка е писана **Αγγίστις* но групата *γγ* се чете *vu* и се предава на френски, споредъ правилата на френската академия на наукитѣ съ *ng*. [Напримѣръ *Πάγγαιον* — *Pangée* — днешната планина Кушница или Пърнаръ-дагъ. *Pangée* я пише и самиятъ Анселъ (стр. 30, 145, 158, 180, 181)].

Ще си позволя още нѣкои бележки.

Както казахъ по-горе, за г. Анселъ българитѣ въ Македония сж нѣкакви „Slaves“ съ неопредѣлено съзнание. Така пишеха до скоро и сръбскитѣ учени. Но понеже за Тома Смиљанић (в. въ Гласник Географског Друштва, Београд, 1920, кн. V, стр. 230—238: „Пастирски живот код Мијака“ и въ Населъа српских земаља, 1925, кн. XX, стр. 1—122: „Мијаци, Горна река, Мавровско поле“) мияцитѣ сж сърби, и за г. Анселъ тѣ сж „rurs Serbes“. (Стр. 23, сжщо стр. 12).

На стр. 56 ни се разправя, че „македонски колонии се настаняватъ въ Бѣлградъ, въ София и дори чакъ въ Унгария (казватъ 400,000 емигранти на 1483 г.)“. На македонскитѣ „колонии“ въ Бѣлградъ и при

Бѣлградъ ще се спра другъ пжтъ, а сега ще отбележа, че нѣма никакво доказателство за преселване на македонци въ Унгария. Отбелязанитѣ, 400,000 души сж само отъ Косовско и сж отишли на 1690 г., а не на 1483 г. Последната цифра не ще да е събъркана въ печатницата, защото въ Erratum-а не е поправена.

На стр. 233 г. Ансель пише за емигрирали отъ българскитѣ погранични области сърби. Ние го молимъ да има добрината и ни посочи поне единъ такъвъ „сърбинъ“: да ни съобщи отъ коя наша „погранична“ областъ се е изселилъ и кжде въ Сърбия се е заселилъ? Сигурни сме, че г. Ансель не може да ни отговори по простата причина, че такива сърби въ България не е имало и нѣма.

На стр. 255 се разправя за председателя на карнобатското македонско братство, който презъ 1912 до 1917 г. билъ училъ въ българското училище въ Костуръ. По това време такова училище въ Костуръ нѣмаше, та е явно, че писаното въ този пасажъ е измислица. Можемъ ли въ такъвъ случай да вѣрваме на писаното на стр. 230 за единъ русинъ, землемѣръ при ликвидационната гръцко-българска комисия, който билъ арестуванъ въ Мелникъ, понеже не угаждалъ на българитѣ?

Но, доста.

Както казахъ и по-горе, цѣла книга би трѣбвало да се напише за да се поправятъ всички тенденциозни твърдения, противоречия и фактически грѣшки, които изпълватъ книгата на г. Ансель. Целта ми не бѣше да изтъкна всички, а само съ по нѣколко примѣра да посоча научната стойностъ на тази своего рода компилация.

Дим. Ярановъ.

Louis, D-r Herbert, Morphologische Studien in Südwest—Bulgarien. (Geographische Abhandlungen herausg. von N. Krebs, Dritte Reihe, Heft 2), Stuttgart, 1930, 8°, стр. 119.

Презъ лѣтото на 1924 г. България бѣ посетена отъ двама видни представители на нѣмската наука, голѣмия берлински географъ проф. Албрехтъ Пенкъ и неговия сътрудникъ и нераздѣленъ другаръ въ пжтуванията му, покойния вече виенски професоръ по география Едуардъ Брюкнеръ. Като резултатъ на обиколката, която тѣ направиха по България, придружавани отъ проф. Ж. Радевъ и покойния доцентъ по география Д-ръ К. Дрончиловъ, тѣхни ученици, по чиято инициатива тѣ бѣха дошли, проф. Пенкъ публикува презъ 1925 г. въ списанието *Der Geologe* една статия озаглавена *Geologische und geomorphologische Probleme in Bulgarien* (№ 38, стр. 849-873). Тази статия, поради голѣмия авторитетъ на автора ѝ, възбужда живъ интересъ, предимно между помладитѣ нѣмски учени. И ето, че на другото лѣто при насъ се озоваха проф. А. Burchard отъ Иена, тогава частенъ доцентъ по география, и самия асистентъ на Penck, сега частенъ доцентъ при Берлинския университетъ, D-r Herbert Louis. Дойдоха сжщо и геолозитѣ проф. Kossmat, Pfalz, Kockel и Gellert. Отъ тогава насамъ имаме почти всѣко лѣто посещения на нѣмски географи или геолози.

Д-ръ Х. Луи идва презъ лѣтнитѣ ваканции на 1926, 1927 и 1928 г. Презъ тия му пжтувания той бѣ придружаванъ известно време и отъ пишуция тия редове. Неговата цель първоначално бѣ Пиринъ планина, но въ процеса на работата се наложи да се обхванатъ и съседнитѣ области, а именно западнитѣ Родопи и южна и западна Рила. Лѣтото 1926 г. Луи посвети главно на топографска работа, като пригответи основата на една топографска карта въ мѣрка 1:100,000, обхващаща цѣлия високъ Пиринъ, между Струма и Места, до Мелникъ и Неврокопъ, Капатнишкия дѣлъ на Рила и почти цѣлата Разложка котловина. Презъ лѣтото 1927 г. той допълни нѣкои работи въ картата и продължи започнатитѣ геоморфоложки наблюдения. Луи можа сравнително леко и сръчно да се справи съ топографската си работа, защото той имаше вече значителна опитностъ отъ по-раншнитѣ си картирания въ Албания. (Срв. неговата *Die neue Karte von Albanien 1:200,000. Jubiläumssonderband der Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde*, 1928, стр. 426—446, почиваща върху негови и чужди картирания).

Една хубава карта е първата и крайно необходима основа за едно географско проучване. А такава, както е известно, липсваше до тогава на тия мѣста. Нито турската карта 1:210,000, нито пъкъ австрийската *Generalkarte von Mitteleuropa 1:200,000*, чиито листове, засегащи тази област, сж изработени главно върху основа на турската карта, могатъ да отговарятъ на това условие. Значителни подобрения сжществуватъ въ една, за съжаление непубликувана, карта на Пиринъ 1:40,000, на проф. Ж. Радевъ, скица отъ която въ мѣрка 1:160,000, той е помѣстилъ въ книгата си „Природна скулптура по високитѣ български планини“ (Географска библиотека № 2, София, 1920 г.). Презъ 1927 г. Д-ръ Луи направи специални стереофотограметрични снимки на централния Пиринъ (между Елъ-тепе на С., Мозговица на Ю., Спанополе на З. и Мангъръ-тепе на И.), които, обработени отъ Д-ръ R. Finsterwalder, ни даватъ една *Specialkarte des Zentral-Pirin* въ мѣрка 1:25,000, е прибавена къмъ книгата му заедно съ другата карта 1:100,000. Въ приложението на книгата си (стр. 108—112) Луи дава на сбито сведения за хода на извършената отъ него топографска работа, както и за най-важнитѣ резултати отъ нея.

Неговата карта 1:100,000 обхваща около 2500 кв. км. Тя показва неочаквано голѣми промѣни. Пиринъ планина се оказва изобщо съ 500 м. по-висока, отколкото до сега се приемаше. Посоката ѝ се очертава като С.З.-Ю.И., а не почти С.-Ю., както се отбелязваше до скоро на картитѣ. Главниятъ връхъ на Пиринъ, Елъ-тепе, има 2920 м., почти съ 240 м. е по-високъ отъ по-рано предписваната му височина (2681 м.). Съ това той става втори връхъ по височина въ Балканския полуостровъ, Първи е в. Мусала, 2923 м., трети в. Олимпъ 2918 м. Новитѣ височини на нѣкои отъ по-важнитѣ пирински върхове сж: Кътело 2910 м., Мангъръ тепа 2860 м., Каменица 2835 м., Газей 2810 м., Яловарникъ 2770 м., Страгата 2765 м., Тодоринъ връхъ 2755 м., Бъндеришка чука 2750 м.. По всичко изглежда, че като се направятъ изчисления въз основа на новата карта, Пиринъ ще излѣзе, по сръдната си височина, най-високата планина въ България.

Картата, както самъ признава Луи, не е пълна. Правена за чисто геоморфоложки цели, въ нея липсватъ много пжтища, дадени сж много малко земеписни имена, изпуснати сж нѣкои махалици отъ разпрѣснатитѣ села. Нѣкои грѣшки проличаватъ като се сравни поменатата карта на проф. Ж. Радевъ, както и тази на Ив. х. Радоновъ, приложена къмъ пжтеводителя за Пиринъ, издаденъ отъ Българското туристическо дружество и направена възъ основа на проф. Радевата карта, съ картата 1:100,000 на г. Луи. Рѣка Валявица, лѣвъ притокъ на Градевската рѣка (у Луи — Осеновска рѣка), е наречена отъ него Калугерица, до като това име носи една отбелязана, но не наименована отъ него рѣка, 6-7 клм. по на изтокъ. Рѣка Малка Джинджирица е изобразена да прави бифуркация, пращайки водитѣ си въ Градевската рѣка и въ Мехомийската рѣка, докато въ действителностъ нѣма ясно изразена бифуркация, понеже мочурището, което лежи тамъ, се разлива въ дветѣ споменати противни посоки. У г. Луи Бъндерица и Дамяница се сливатъ въ самия градъ Банско. Това сливане въ действителностъ става 2-3 клм. отгоре града, отъ кждето така събраната рѣка почва да носи името Глазна. Той не е могълъ да измѣрва разстоянията въ всички посоки, за това на много мѣста тѣ сж дадени неточно. Другъ недостатъкъ на картата е, че не сж означени на нея всички езера, които така разхубявяватъ снагата на планината.

*

Първи плодъ на физикогеографскитѣ изучвания на г. Луи бѣ статията му *Das Piringebirge in Makedonien*, печатана въ *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* (Jahrg. 1928, № 3/4, стр. 111—125), държана първомъ като сказка предъ Берлинското географско дружество. Въ нея, много обобщено, той излага хода на топографската си работа, градежа и голѣмитѣ форми на планината, нѣкогашното ѣ залежаване, населването ѣ презъ лѣтото отъ овчари; следъ това разглежда нѣкои отъ по-голѣмитѣ пирински долини, като се спира малко по-вече на долините на Места и Струма. Статията завършва съ връзката на Пиринъ съ Рило-Родопския масивъ. Почти всичко това, съ много по-голѣма дълбочина, е изложено въ книгата му *Morphologische Studien in Südwest-Bulgarien*.

Тя е раздѣлена на два голѣми дѣла. Първиятъ дѣлъ обхваща низинитѣ пояси (*Die Tifenzonen*), а втория високопланинскитѣ области (*Die Hochregionen der Gebirge*). Въ първия дѣлъ разглежда: 1) долината на Струма (Св. Врачската котловина, Кресненския прагъ, Симитлийската котловина, Дупнишката котловина); 2) Местната долина, като се спира главно на Предѣлската седловина, Разложката котловина и Момина Клисурса. Отъ високопланинскитѣ области се разглеждатъ тия на Пиринъ, Рила и западнитѣ Родопи. Къмъ всѣки отъ двата голѣми дѣла е прибавено сбито резюме, въ което сж изложени всички общи резултати. На края, въ споменатото вече приложение, авторътъ се спира върху топографската си работа въ Пиринъ. Къмъ книгата сж прибавени 16 великолепни фотоснимки върху 8 таблици, дветѣ карти, две скици, едната геоложка другата морфоложка, на Пиринъ, Рила и западнитѣ Родопи, и 7 профила. Ние ще се спремъ главно върху общитѣ заключения на

автора, които той извлича изучавайки по отдѣлно посоченитѣ по-горе мѣста.

Въ низкитѣ части на разглежданата област на много мѣста авторътъ констатира, че младитѣ наслаги, съ които тѣ сж изпълнени, могатъ да се раздѣлятъ на две, единъ горенъ катъ отъ плоско разположени чакълести материали, нѣкжде състоящи се отъ едри, даже грамадни блокове, а подъ тѣхъ винаги дискордантно разположени пластове отъ финнозърнести, често глинести материали, нѣкжде съ прислойки отъ лигнитъ. Възъ основа на намѣренитѣ растителни останки, той опредѣля долнитѣ, финнозърнеститѣ пластове като миоценски. Горнитѣ пластове той приема, осланяйки се на Wurm, че сж плиоценски. Презъ миоцена въ днешнитѣ низинни пояси се е отлагало, и то върху потъваща почва, на което се дължи мощността на долнитѣ пластове. Областта отъ кждето се е отнисало се е намирала наблизу, което показва, че днешнитѣ голѣми земноповърхни форми сж вече сжществували. Къмъ границата на миоцена съ плиоцена е станало смущение въ пластоветѣ. Следъ това смущение тѣ биватъ повдигнати и ставатъ повърхнина отъ която почва да се отнася. Това отнасяне продължава, по всѣка вѣроятность, до къмъ долния плиоценъ. Следъ това настѣпва въ цѣлата област натрупване на груби, плоско лежащи чакълни материали, около планинскитѣ туловища, признакъ, че низиннитѣ области сж почнали да потъватъ. Противно на до сега господстващото мнение, авторътъ нѣкжде не е открилъ останки отъ нѣкогашни голѣми езера, въ долинитѣ на Струма и Места, като езерни тераси, делти или други млади езерни отложения. Той допуска обаче да е имало малки езера, въ които ще да сж се отложили глинитѣ и лигнитъ съдържащитѣ пѣсьци. Възприетото отъ Цвиичъ Понтийско—Левантийско—Егейско море не може да се докаже въ разглежданата област.

Очебийната едрина на материалитѣ отъ повторната седиментация показва едно значително усилване на релефа на страната, т. е. едне интензивно повдигане на планинитѣ. Най-ясно се документира това съ срутенитѣ планински маси при Бѣлица, северно отъ Свети Врачъ.

На много мѣста въ подножието на планинитѣ авторътъ е констатиралъ скални заравнявания (Felsverebnungen), по-стари отъ споменатитѣ по-горе груби чакълести материали. Задъ тия заравнявания се издигатъ на всѣкжде малко или по-вече стрѣмнитѣ истински склонове на планинитѣ. Отъ формата на склоноветѣ може да се разпознае ясно, че тѣ сж произлѣзли чрезъ нагъване или чрезъ издигане на туловището на планината. Плоскоститѣ, които се намиратъ на горния имъ рѣбъ, се явяватъ като продължение на тѣзи, които лежатъ въ подножието. Голѣмитѣ повдигания на планинитѣ сж по-млади отколкото тѣзи плоскости. Грубитѣ материали въ низинитѣ сж отложения, кореспондиращи на тѣзи повдигания, които създаватъ главнитѣ черти на днешния релефъ. Тѣ сж станали, споредъ автора, презъ плиоцена.

Тѣзи повдигания не сж обаче последнитѣ земнокорни движения въ разглежданата област. Авторътъ намира знакове, че въ най-младо време, цѣлата страна, планини и низинни пояси, се повдигатъ, тъй като днесъ навсѣкжде чакълеститѣ материали на перифернитѣ пластове сж

разкжсани. Това повдигане е най-силно въ планинитѣ. Нѣкои отъ котловинитѣ (Дупнишката, южната частъ на Разложката) сж съ непожтнати пластове, поради по-силно повдигащитѣ се прагове при изхода на котловинитѣ.

Заклучавайки първия дѣлъ на книгата си, г. Луи намира, че въ разглежданата областъ се различаватъ три различни типа отъ земнокорни движения:

1. Малко или по-голѣмо интензивно смущение на котловинитѣ пластове.

2. Изкорубване на планинитѣ при едновременно огъване, потъване на котловинитѣ.

3. Повдигане на цѣлата страна (както планини, така и котловини).

Върху причинитѣ на тия движения той намира, че за сега не се знае нищо.

Въ втория дѣлъ той се спира на високопланинскитѣ области на Пиринъ, Рила и Родопитѣ. Въ тѣхъ той различава останки отъ два стари деструкционни етажа (*Abtragungsstockwerken*), лежащи единъ надъ другъ. Горниятъ нѣма никакво отношение къмъ днешнитѣ долини. Въ източна Рила той лежи между 2300—2400 м. височина, отговоряща на тая на Овча поляна въ Пиринъ. Къмъ централнитѣ части той се покачва, при Налбантъ имаме надъ 2400 м. Въ южнитѣ части на Рила плоскоститѣ при Капатникъ сж на 2300—2400 м. При Поличитѣ и Сейменски камъкъ това ниво се покачва на 2600 м. Централната планинска частъ на Рила е по-малко масивна отколкото околнитѣ краищни части, а освенъ това се надминава отъ последнитѣ по-височина. Авторътъ обяснява това явление съ особенитѣ условия, които сж съществували при залеद्याването на Рила. Въ западнитѣ и южнитѣ ѝ части се издигатъ върхове като могилообразни възвишения, въ източнитѣ отдѣли обаче имаме значителни върхове отъ 300, та до 500 м. (Мусала) относителна височина надъ горния деструкционенъ етажъ, т. е. надъ горнитѣ плоскости. Тукъ авторътъ разпознава денудационни останки отъ едно още по-старо планинско туловище. Въ вътрешността на Рила авторътъ приема И.-З. извивания (*Verbiegungen*), които сж повлияли на системата на старитѣ високи долини. Най-голѣмата отъ тѣхъ е тази на Рилската рѣка, която свързана съ тия И.-З. извивки, се е оформила въ сегашния си видъ по тектониченъ пжтъ.

Горното деструкционно ниво, което съществува и въ Пиринъ и западнитѣ Родопи, авторътъ приема за миоценско (въроятнo старо миоценско). По-късно става едно умѣрено повдигане, поради което тѣзи плоскости се разкжсватъ, като въ подножието на повдигащата се областъ се заражда едно второ, по-низко плоскостно ниво, по всѣка въроятностъ отъ горномоценса възраст. При долния плиоценъ става едно голѣмо повдигане на планинитѣ, а същевременно потъване на котловинитѣ, следъ което последва последното общо повдигане на страната, въроятнo презъ горния плиоценъ. Тѣзи резултати съвпадатъ съ изучаванията, правени въ другитѣ съседни области на Балканския полуостровъ.

Авторът се спира по-нататък, въ втората част, върху общитѣ условия за съществуване на ледници презъ ледената епоха въ Рила и Пиринъ. Съ редица примѣри авторътъ показва, на колко различни височини се е намирала снѣжната граница въ Рила (Налбантското плато 2400 м. севернитѣ У долини 1930 м., при изворната област на Джерменъ 2100—2200 м. и др.). Тази голѣма разлика между локалнитѣ снѣжни граници, достигаща до 500 м., той обяснява съ особеноститѣ на релефа, който благоприятствувалъ или пъкъ пречилъ на залеद्याването. Като разглежда критично въпроса за опредѣлянето на снѣжната граница, както и затрудненията, които се срѣщатъ въ такъвъ случай, позовавайки се на наблюденията си въ разнитѣ части на Рила, авторътъ опредѣля срдната снѣжна граница на тая планина презъ ледниковата епоха на 2200 м., каквато и самия А. Репск, преди него, е приелъ за вѣроятна. Споредъ Цвиичъ тя е значително по ниско, на 1930 м.

Въ Пиринъ авторътъ е изучилъ по-голѣмата частъ отъ леглата на по-раншнитѣ ледници. Специалната карта 1:25.000 е приготвена отъ него за да могатъ по добре да се присждятъ нѣкои глациално-морфоложки въпроси, засѣгащи централнитѣ части на Пиринъ. Най-голѣмъ ледникъ е билъ на Дамяница — 17 км., после на Пиринска Бистрица, 12 км., Спанополе 7 км., Байова дупка 5 км. и пр. Въ Пиринъ снѣжната граница е лежала малко нѣщо по-високо. Като посочва на каква височина е била тя при разнитѣ ледници (Дамяница 2000 м., Пиринска Бистрица и Спанополе 2200 м., Десилица 2300 м., Хамбаръ тепе 2400 м.), той приема, че срдната снѣжна граница въ Пиринъ презъ ледената епоха е била на 2,250—2,300 м. (2,200 м за северната, 2,300—2,400 м. за южната страна), изобщо по-висока отколкото снѣжната граница въ Рила.

Съ това снѣжната граница въ Балканския полуостровъ, презъ ледниковата епоха, достига своя максимумъ въ Пиринъ. Отъ тукъ тя се слабо понижава къмъ полюса. Къмъ екватора обаче не се покачва, а е по низка, понеже въ тая посока се намиратъ брѣгове съ изобилни валежи. Въ Олимпъ тя е на около 2200 м. Най-низко тя слиза въ Балканския полуостровъ при Адриатическия брѣгъ (1700 м., та дори до 1400 м.). Това положение ясно показва, че презъ ледниковата епоха, както и днесъ, валежитѣ на полуострова ни сж се намалявали отъ западъ къмъ изтокъ.

*

Това сж най-важнитѣ резултати отъ изучаванията на Д-ръ Х. Луи. Ученикъ на отличния геоморфологъ проф. А. Пенкъ, приобщенъ съ морфоложкия аналитиченъ методъ на така предивременно загиналия му синъ Проф. Валтеръ Пенкъ, г. Луи ни дава единъ образцовъ морфоложки анализъ на образуването и развитието на голѣмитѣ земноповърхнини форми въ засегнатата отъ него област отъ юго-западна България. Неговиятъ трудъ има нѣкои непълноти, както и недостатъчно добре проучени въпроси, по-вечето отъ които той посочва за да бждатъ взети подъ внимание отъ други изследвачи на тия мѣста. При разработката на труда си той не е ималъ предвидъ нѣкои български студии, които засѣгатъ тия мѣста и въ които има изказани мнения, различаващи се отъ неговитѣ. Такава е на първо мѣсто студията на покойния професоръ по

геология Д-ръ Л. Ванковъ — Геологически изучавания въ югозападна Тракия и източна Македония [Сп. на Акад. Наукитѣ, кн. XXV (1923 г.) стр. 113—185], въ която той дава бѣгълъ геологически прегледъ между другото и на цѣлата изучена отъ г. Луи областъ. После студиитѣ на Проф. Д-ръ Г. Бончевъ 1) Петрографско-минерални изучавания въ Македония [Сб. Акад. Наукитѣ, кн. XIII (1920 г.) стр. 1—295], въ които се засѣга и Пиринъ и долината на р. Струма, и 2) Петрография на долината на р. Места въ България (Годиш. на Соф. Университетъ, Физик.-математ. фак. XIX (1922—1923) стр. 271—303), а сжщо така и студията на Д-ръ В. Г. Радевъ — Приносъ къмъ геологията на Рила планина. I. Геологията на Пашаница и съседнитѣ на нея области. (Годиш. Соф. Унив. Физ.-мат. фак. XX (1923—1924) стр. 33—60). Макаръ, че това не сж геоморфоложки трудове и по тази причина не навлизатъ въ сжщината на разглежданитѣ отъ г. Луи въпроси, той би трѣбвало да ги има предвидъ и даде мнение по изказаното въ тѣхъ, до колкото това го засѣга, както му е редно въ такъвъ случай и както той е сторилъ съ други два български труда.

Заслугата на г. Луи е голѣма. Той изучава тъкмо тия части отъ българска Македония, които изобщо се считатъ за най-слабо проученитѣ области въ България, та дори и въ Европа. Той намира напр., че Пиринъ е срѣдно съ 500 м. по-високъ отколкото до тогава се приемаше, а такъвъ и други подобни резултати не биха могли да се очакватъ за никоя друга частъ отъ нашия континентъ. Трѣбва да ни радва обстоятелството, че чужди учени слагатъ подготовката си въ услуга на опознаването на България. Малкото български учени въ полето на географията сж недостатъчни, па и материално неподпомагани, за да могатъ да се справятъ успѣшно съ многото неразяснени въпроси въ България. Госп. Луи е билъ щедро подпомаганъ отъ Пруската академия на Наукитѣ. За едно лѣто само той е получилъ 3,000 марки, т. е. 100,000 български лева. Може ли нѣкой нашъ ученъ да мисли за подобна подкрепа отъ кждето и да е? Картитѣ му сжщо сж отпечатани съ помощта на тая академия.

Книгата на Д-ръ Х. Луи е единъ отъ най-ценитѣ трудове по физическа география, издадени следъ войнитѣ и засѣгащи части отъ България.

Г. Гунчевъ.

Добри Христовъ, Шестдесетъ и шестъ народни пѣсни на македонскитѣ българи. Събрани и разработени съ съпроводъ на пиано отъ —, професоръ въ Държавната музикална академия, членъ на Българската академия на наукитѣ. Съ предговоръ отъ проф. Л. Милетичъ. Издание на Македонския наученъ институтъ. София 1931, голѣма 8°, VI+172.

Съ дветѣ си ценни студии „Техническиятъ строежъ на българската народна музика“ (София 1928) и „Ритмичнитѣ основи на народната ни музика“ (въ Сборника за народни умотворения и народописъ, томъ XXV II София 1913) видниятъ нашъ музикологъ и компонистъ Добри Христовъ създаде теоретичната основа за обяснение на народното ни музикално творчество, която бѣ възприета почти отъ всички наши музикални дейци както при записването на народни пѣсни, така и при тѣхното научно разглеждане и използване съ художествени цели. Съ последния си трудъ, „Народни пѣсни на македонскитѣ българи“, проф. Добри Христовъ иде да потвърди своитѣ теоретични изводи и по отношение на звуковото творчество на македонскитѣ българи, което впрочемъ, както отбелязва той, е напълно единно съ това на българитѣ отъ Тракия, Мизия, западна България, Добруджа и Бесарабия.

И другъ пжтъ народното музикално творчество на българитѣ отъ Македония е занимавало наши, па и чужди музиколози. Македонски пѣсни до сега сж обнародвани, освенъ въ Сборника за народни умотворения, гдето даденото е въ повечето случаи безъ значение поради недостатъчната научна и практическа подготовка на записвачитѣ, още въ сборници на сръбски музиколози и компонисти — Мокраяцъ, Фрайтъ, Джорджевичъ и др., безъ изключение неправилно схванати, дори умишлено изопачени както откъмъ музика, така и откъмъ текстъ. Много македонски пѣсни сж били художествено разработвани и използвани въ музикалното творчество на наши компонисти: Добри Христовъ, маестро Георги Атанасовъ (чиято опера „Цвѣта“ е изградена предимно върху македонски музикални мотиви), Панчо Владигеровъ, Йосифъ Чешмеджиевъ и други.

На особено мѣсто трѣбва да се постави излѣзлиятъ неотдавна сборникъ македонски пѣсни отъ чеха Лудвикъ Куба като четиринадесета книга на неговия капиталенъ трудъ „Славянството въ неговитѣ пѣсни“ (Ludvík Kuba, Slovanstvo ve svých zpěvech. Kniha XIV. Písne makedonské. S úplnými původními texty a českými překlady Jana Hudce. Zpěv a klavír. Praha 1928 — вж. рец. отъ Л. Милетичъ въ „Македонски прегледъ“, год. IV, кн. 4). Записалъ лично на самото мѣсто почти всички пѣсни, помѣстени въ сборника, Куба повече отъ всички други чужденци се доближи до сжщината на македонската пѣсенъ и успѣ да даде сравнително по-вѣрно нотирани пѣсни. И не му обаче не се удаде това което избѣгва отъ ушитѣ на всички чужденци, изследвачи на българската народна музика. Едно че нѣкои отъ издаденитѣ пѣсни не сж напълно точно записани (а тѣзи, които Куба е заелъ отъ сбирки на сръбски компонисти, сж съвсемъ погрѣшно дадени), и второ, тѣхната хармонизация, иначе интересна и оригинална, е далечъ отъ народния духъ,

който лъха отъ всѣка народна пѣсенъ и който е още загадка дори за нашитѣ компонисти. Все пакъ „Македонскитѣ пѣсни“ на Куба сж и ще останатъ цененъ трудъ, който като паметникъ на желанието и амбициитѣ на единъ чужденецъ да се приобщи къмъ душата на единъ близкъ народъ не ще изгуби своето значение дори и когато българската пѣсенъ бжде напълно обяснена и нейната психична сжщностъ бжде правилно доловена отъ тия, които черпятъ отъ нея мотиви и срѣдства за лично творчество.

Безспорно, новоиздадениятъ сборникъ македонски пѣсни на проф. Добри Христовъ представя най-значителното дѣло въ тая областъ до сега, и то не само чрезъ издаденитѣ въ него пѣсни, но и съ обширниятъ уводъ, който изяснява научната сжщностъ на македонската пѣсенъ. Съ този уводъ авторътъ доказва напълно ясно единството, което сжществува въ българската пѣсенъ отъ всички краища на България въ нейната етническа цѣлостъ. Защото македонската пѣсенъ въ всичкитѣ свои характерни особености се рѣзко отдѣля отъ музикалното творчество на съседнитѣ народи — били тѣ славяни или не — но се схожда напълно съ пѣснитѣ на останалитѣ българи — свободни или подъ чужда властъ. И днесъ, когато македонскитѣ българи сж подъ владичеството на чуждъ народъ, тѣхнитѣ пѣсни повече отъ всѣки другъ пжтъ сж изложени на промѣни подъ влиянието както на различния музикаленъ усѣтъ у народа-господаръ, така и на новата музика. Въ това отношение целъта, която си е поставилъ авторътъ — „да даде посрѣдствомъ избрани характерни пѣсни единъ културноисторически документъ за вѣрния народностенъ обликъ на македонския българинъ въ неговото безизкуствено звукотворчество“ — е правилно избрана.

Сжществената частъ на увода е краткиятъ, но съдържателенъ прегледъ на характернитѣ особености въ македонската пѣсенъ. На първо мѣсто се разглеждатъ оригиналнитѣ метрични и ритмични форми, срѣщани въ нея, а сжщо и въ пѣснитѣ на всички българи.

Въ основата на всѣка тактова форма лежи като съставенъ елементъ първичното време (*χορὸς πρώτος*) съ бързина между 320 и 420 (понѣкога и повече) въ минута. Групирани по два, тия основни елементи образуватъ едно обикновено, а по три — полуудължено време. Комбинирането по количество и мѣсто тѣзи обикновени и полуудължени времена дава дълга редица оригинални тактови или метрични форми, чужди на европейската музика: $\frac{5}{16}$, $\frac{7}{16}$, $\frac{8}{16}$ (3+2+3 първични времена), $\frac{9}{16}$ (2+2+2+3 първични времена), $\frac{10}{16}$ (3+2+2+3 първични времена), $\frac{11}{16}$, $\frac{12}{16}$ и пр. (първичното време = $\frac{1}{16}$). Нѣкои подобни тактови форми се употребятъ и въ европейската музика, различаватъ се обаче отъ тактовитѣ форми на българската народна музика по бързината на първичнитѣ движения, възприети тамъ като обикновени тактови времена, подлежащи на поддѣления. А първичнитѣ времена въ българската народна музика сж недѣлими; отъ тѣхното сливане се получаватъ ритмичнитѣ форми, докато въ западноевропейската музика последнитѣ се създаватъ чрезъ сливане, но и чрезъ разлагане първичнитѣ движения.

Македонскитѣ пѣсни застъпватъ и обикновенитѣ тактови форми: равенъ двовремененъ тактъ съ двойни и тройни поддѣления; тактоветѣ

$\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$, $\frac{5}{4}$ ($\frac{3}{4} + \frac{2}{4}$), $\frac{7}{8}$ и $\frac{7}{4}$ ($4+3$ и $3+4$), $\frac{8}{4}$ ($\frac{3}{4} + \frac{2}{4} + \frac{3}{4}$), $\frac{9}{8}$ и $\frac{9}{4}$ ($4+5$ и $5+4$). При тѣзи форми отдѣлнитѣ тактови времена се следватъ въ умѣрено или бавно движение и подлежатъ и на разлагане.

Срѣщатъ се и пѣсни съ волень ритъмъ — безмензурни. Преобладаватъ обаче оригиналнитѣ неправилни тактови форми. Авторътъ разглежда всѣка една отъ тѣхъ по отдѣлно, спира се на тѣхната сжщностъ, произходъ, употреба, връзка съ стилосложението; сравнява ги съ подобни тактови форми въ турската и старогръцка музика; обяснява сжщо, какъ може да се схванатъ при невнимание или неопитностъ, а сжщо и на какви промѣни сж изложени. Ще споменемъ най-важнитѣ:

$\frac{5}{16}$, тактъ на пайдушката се получава отъ комбинирането на едно обикновено и едно полуудължено време ($2+3$ първични времена) при много бързо темпо — шестнадесетина (първично време) = 420 М. М.

$\frac{7}{16}$ се срѣща въ два вида: а) $2+2+3$ първични времена (българска ржченица, при бързина шестнадесетина = 320—560 М. М.) и б) $3+2+2$ първични времена (шестнадесетинка = 320—420 М. М.). Последниятъ е най-широко застъпенъ въ македонскитѣ пѣсни, ето защо е наричанъ обикновено тактъ на македонското хоро.

$\frac{9}{16}$ се срѣща сжщо въ две комбинации: $2+2+2+3$ първични времена (шестнадесетина = 320 М. М.; основа на игритѣ „Боли Яна“ въ Шопско, тропливата — въ Чепинско, хойсата — въ Добруджа) и $2+3+2+2$ първични времена (самоковско хоро; въ Софийско — танць „Лила“, при бързина до 560 въ минута).

$\frac{10}{16}$ — велешко хоро: $3+2+2+3$ първични времена, 420 въ минута.

$\frac{11}{16}$ се срѣща сжщо въ два вида: а) $2+2+3+2+2$ и б) $3+2+2+2+2$ първични времена (орханийска, хайдушка игра).

$\frac{12}{16}$, сжщо въ два вида: а) $3+2+2+3+2$ и б) $3+2+2+2+3$ първични времена. Основа на танцитѣ: елбасанчето, арнаутското хоро, чамчето (което се играе и при тактъ $\frac{8}{8}$ съ бързина осмина = 132 М. М.) По втория видъ се играе шопскиятъ танецъ „Петруна“ (при бързина 560 първични движения въ минута).

$\frac{14}{16}$, сжщо: а) $2+3+2+2+2+3$ и б) $2+2+2+3+2+3$ първични времена.

Цѣлата тази редица обаче не изчерпва всички, срѣщани въ македонската пѣсенъ метрични форми, ако и само изброенитѣ до сега да показватъ достатъчно ясно, колко богато ритмично чувство се крие въ душата на българския народъ.

Следната глава на увода засѣга афтакта въ македонската пѣсенъ. Благодарение на това, че българскитѣ мелодии сж построени върху слогочислителни стихове, афтактътъ, присжщъ на тоническитѣ поетични размѣри (ямбъ, анапестъ, амфибрахий и пр.), е изключенъ въ тѣхъ. Обаче като психофизиологична сжщина афтактътъ се явява при пѣснитѣ, безъ да заема слогъ отъ стиха. Случва се обаче, ако и много рѣдко, той да заеме единъ или два слога отъ стиха.

Въ другата глава авторътъ разглежда строежа на завършенитѣ пѣсенни части. Разчленението на българскитѣ пѣсни чрезъ завършени части-периоди е много разнообразно. Покрай симетричния осѣмтактовъ строежъ се срѣща симетрия отъ $3+3$, $5+5$, $7+7$ такта, а сжщо и аси-

метрични построения отъ 4+6, 4+5, 3+2, 2+3, 4+3, 3+4 такта и пр. Даватъ се конструктивни анализи на пѣснитѣ отъ сборника, следъ което се обръща внимание на аналогията на численитѣ форми въ музикалната и поетична метрика въ тия пѣсни. Тази аналогична закономерность за сѣга и архитектурата на завършенитѣ пѣсенни части.

По отношение на тонова система авторътъ намира, че българскитѣ македонски пѣсни застъпватъ природната тонова система, като съдържатъ различни цѣлтонни, полутонни и други отношения. Лесно и по слухъ се забелязватъ интервали, които напомнятъ четвърттоново отношение. За по-точно изследване учениятъ обаче трѣбва да се довъри на механическото записване на пѣснитѣ — чрезъ фонографъ. Възприетата въ ново време уравнена (темперована) тонова система е чужда на народната ни музика, въ която цѣлтоннитѣ и полутоннитѣ отношения не сж винаги еднакви. А това може да се обясни съ подобнитѣ различия на тия отношения въ природната тонова система. Въ българскитѣ пѣсни се срѣща често и ултрадиатоничната (петтонова безполутонна) тонова система. Цѣлтонната редица достига до тритонието.

Изброяватъ се тоновитѣ редици, срѣщани въ издаденитѣ въ сборника пѣсни, които опредѣлятъ споредъ финалния мелодиченъ тонъ гласа (modus, tonus, Tonart, ладъ) на пѣсенъта: фригийски, дорийски, йонийски (натураленъ dur) и пр. видове.

Тоновиятъ обемъ на македонскитѣ пѣсни достига отъ диахорда до октавата, която превишава само въ рѣдки случаи. Надъ финалния тонъ мелодията за сѣга до седемъ степени, подъ него — една, по-рѣдко две до петъ степени. Разнообразието и по отношение на интервалитѣ е доста голѣмо. Фразитѣ на мелодията сж предимно въ низходно движение, но често движението е възходно и вълнообразно.

По отношение на хармония и полифония българската музика изобщо е останала назадъ. Намиратъ се само зачатъци на двогласие, при което вториятъ гласъ се задоволява само съ равенъ монофоненъ съпроводъ—исо. Безспорно, това не ще остане така и за напредъ. Музикалниятъ развой на българина ще доведе до създаването на особени хармонични системи.

Накрай авторътъ разглежда особеното положение на българскитѣ пѣсни въ тѣхната цѣлостъ — отъ всички краища на България — всрѣдъ пѣсенното творчество на останалитѣ южни славяни. Наистина по основни поетични и музикални мотиви тѣ сж сходни съ пѣснитѣ на сърби, хървати, словенци, па и неславянитѣ гърци. Коренно ги различава отъ тѣхъ обаче оригиналниятъ имъ ритъмъ и тактъ. И тъкмо въ тия две главни особености грѣшатъ чужденцитѣ записвачи на български пѣсни. Привеждатъ се редъ примѣри на записани неправилно македонски пѣсни отъ сръбски музиколози и компонисти, дори на края на сборника се дава пѣсенъта „Зарумбали тупанитѣ“, издадена като сръбска пѣсенъ въ „Албум српских народни песама, уредио Јован Фрајт“ подъ името „Силан Вардар“, съ извънредно изопаченъ текстъ и мелодия. Прави впечатление, че до като преди войнитѣ записанитѣ отъ сърби пѣсни отъ Македония се отбелязваха като български или македонски, напоследъкъ се предаватъ като „южносръбски“ или „югославянски“ дори съ умиш-

лено изопачени текстъ и музика. Целитѣ на тѣзи изопачавания сж ясни и нѣматъ нищо общо съ науката.

Издаденитѣ въ сборника пѣсни, на брой шестдесетъ и шестъ, сж слушани отъ българи-македонци, кратки бележки за които авторътъ дава на края на сборника. Избрани сж наистина много характерни и чудно хубави пѣсни, нѣкои отъ които (№ № 5, 7, 10, 26, 29, 35, 39, 48, 60) сж истински бисери на българската народна музика. При подбора се е внимавало пѣснитѣ да сж по произходъ чисто народни и то създадени въ Македония. Избѣгвани сж пѣсни, създадени въ други български земи, ако и на македонска почва да сж претърпѣли измѣнения. Даденитѣ пѣсни сж раздѣлени на четири: I. Обичайни пѣсни; II. Пѣсни за семейни и обществени нрави, задѣвки, любовни диалози и др.; III. Нѣколко юнашки и комитски (нови юнашки) пѣсни, и IV. Пѣсни съ неправилни сложни тактове, танцови и за слушане. Като се остави на страна въпросътъ, до колко е наложителна разпредѣлбата при неголѣмия брой дадени пѣсни, при това предназначени главно за практическо използване, прави впечатление несигурната основа за разпредѣлението, отъ която е излѣзълъ авторътъ. Въмѣсто да извърши класификацията само върху музикална или само върху литературна основа, авторътъ е прибѣгналъ до едно срѣдно положение, което създава нѣкои недоразумения. Така напримѣръ въ последния дѣлъ влизатъ много пѣсни, които по съдържание трѣбва да се огнесатъ къмъ втория дѣлъ, отъ друга страна, ако въ последния дѣлъ сж вмѣстени само пѣсни съ сложни тактове, тамъ нѣматъ мѣсто пѣснитѣ № № 52, 65 и др.; а танцови пѣсни има и въ другитѣ дѣлове № № 8, 21, 23, 27, 35 и др. — всички отбелязани като танцови. Недоумение буди и изразътъ „пѣсни за слушане.“ Дали съ това авторътъ не е искалъ да означа пѣснитѣ, които се пѣятъ на трапеза или на тлаки и седѣнки?

По произходъ най-много пѣсни сж отъ Охридъ — 9 (№ № 4, 10, 14, 28, 32, 37, 49, 53, 57); дадени сж като „всеизвестни“ — 12 № № 21, 22, 24, 26, 31, 33, 36, 40, 47, 48, 50, 63); не е показанъ произходътъ на пѣснитѣ — 6 № № 23, 42, 43, 44, 52, 62). Останалитѣ сж отъ Битоля — 5 (№ № 12, 38, 45, 51, 56), Велесъ — 6 (№ № 35, 39, 46, 55, 58, 65), Дебъръ — 3 (№ № 8, 17, 20), Кичево — 2 (№ № 16, 27), Костуръ — 1 (№ 13) Петричъ-Куманово — 1 (№ 7), Прилепъ — 5 (№ № 11, 12, 15, 51а, 64), Струга — 5 (№ № 18, 19, 29, 54, 61), Щипъ — 5 (№ № 6, 30, 34, 51б, 60), Галичникъ — 4 (№ № 1, 3, 25, 66), Лазарополе, Дебърско — 1 (№ 41), с. Байлово, Кумановско — 1 (№ 9), с. Песочница, Леринско — 2 (№ № 5, 59).

Пѣснитѣ сж дадени съ пълнитѣ имъ текстове на кирилица и латиница, а сжщо и въ френски преводъ (както и уводътъ). На много мѣста тѣ се придружаватъ отъ бележки за случая, по който се пѣе пѣсенъта, за текста или мелодията на самата пѣсенъ и пр. Нѣкжде тѣзи бележки разглеждатъ дори цѣли обичаи.

Всѣка пѣсенъ е дадена съ инструменталенъ уводъ и заключение. Това, както бележи авторътъ, издава практическото предназначение на сборника, обаче далечъ не унищожава неговото фолклорно значение благодарение на това, че въ партията на гласа пѣснитѣ сж въ тѣхния

истински фолклорен видъ. По-голѣмъ интересъ представя обаче за насъ хармонизацията на тѣзи пѣсни.

Отсѣтствието на хармония и полифония въ българската народна пѣсенъ я прави почти непригодна за художествено използуване въ нейния суровъ видъ при днешнитѣ музикално-естетични изисквания. Последнитѣ налагатъ преди всичко хармонизирането ѝ. Несъмнено, това е твърде деликатна работа, още повече тъй като самата народна музика съ нищо не улеснява въ това отношение тоя, който работи се нея. Всички, боравили съ българската народна музика и черпили отъ нея мотиви за лично творчество, сж се изпрѣчвали предъ тази спънка. И трѣбвало е да прибѣгнатъ, при отсѣтствието на собствена народна хармония, до хармонична система, изникнала на чужда почва — западно-европейската, била тя класическа или модерна, но и въ двата случая еднакво небългарска. Особено ясно изпъква, до колко е чужда тая хармония на българина, когато компонистътъ построи нѣкоя голѣма музикална форма, въ която предъ сложната хармония и заплетена полифония сжществената частъ на българската пѣсенъ — мелодията — остане на второ мѣсто.

Когато напоследъкъ се видѣ, че бждещето на музиката лежи може би не толкова въ международното, колкото въ чистонационалното, отъ гдето може да се почерпи много свежестъ, оригиналностъ и животъ, вниманието на нашитѣ па и на чужди компонисти къмъ народната ни музика се усили. Създадени бѣха върху български мотиви помалки и по-голѣми музикални творби, отъ друга страна просто бѣха хармонизирани народни пѣсни за вокално солово или хорово използуване. Но и въ едното и въ другото компониститѣ си поставиха като ржководно начало да запазятъ напълно народния духъ въ музикалното произведение. И именно това запазване, или, по-право, долавяне на народния духъ създаде една нова и то особено трудна задача за нашитѣ компонисти. Не може да се каже, че до сега тази задача е напълно разрешена. Въ всѣки случай постигнатото до днесъ ни кара да очакваме въ скоро време гениалния български творецъ, който ще изведе на правъ пжтъ българската художествена музика и ще я отправи къмъ свѣтло бждеще, каквото тя наистина заслужава.

Единъ отъ най-напредналитѣ въ търсенето на тоя народенъ духъ е безспорно самиятъ Добри Христовъ. Десетки народни пѣсни, разработени отъ него за хорово или солово пѣние, издаватъ завидния му усѣтъ за народното; а много повече този усѣтъ изпъква въ нѣкои лични творби на Добри Христова, влѣзли въ устата на народа и срастнали се съ народното творчество до толкова, щото се взематъ отъ всички за истински народни пѣсни (напр. всеизвестната „Планино Пиринъ“). Новиятъ сборникъ „Македонски пѣсни“ още единъ пжтъ представя Добри Христовъ като добъръ познавачъ на музикалния усѣтъ у българския народъ.

Даденитѣ пѣсни сж хармонизирани, като въ повечето случаи се е внимавало за по-лесно и по-удобно използуване мелодията да се съдържа и въ клавирния съпроводъ. Клавирнитѣ уводи и заключения представятъ всѣка пѣсенъ като завършена музикална форма, която

отговаря на възприетитѣ въ художествената музика изисквания за пѣсенното творчество. Обаче докато уводитѣ на повечето пѣсни, ако и нѣкѣде прѣкомѣрно удѣлжени въ сравнение съ самата вокална частъ, сж общо взето сполучливи (особено въ пѣснитѣ №№ 3, 12, 25, 25, 29, 32, 39, 44, 51, 65 и 66), заключенията — кждето тѣ сжществуватъ — сж въ повечето случаи излишни, особено гдето чрезъ тѣхъ авторътъ се стреми да се върне къмъ тониката на началната тоналность, докато самата пѣсень заврѣшва било на нѣкоя друга степенъ отъ сжщата тоналность, било въ друга тоналность (при пѣсни въ *dur* обикновено въ паралелния *moll*). Така ненуждни сж заключенията въ пѣснитѣ №№ 6 (много дълго), 15, 24, 29, 31, 32 (твърде удѣлжено, ако и интересно), 40, 42, 46, 4/ (мажорниятъ край изненадва; интересно, но безцелно е дългото модулиране отъ *a moll* до *c moll*, когато свръзката може да стане безболезнено и безъ него), 54, 55, 60, 66. Много красиво и оригинално е заключението въ пѣсеньта № 48.

Самата хармонизация пѣкъ, колкото и близка да е тя до духа на народната пѣсень въ сравнение съ творчеството на други компонисти, все пакъ, струва ни се, стои достатъчно далечъ отъ него, за да може да изпълни достойно приписаното ѝ отъ автора (стр. 29) предназначение — да послужи за основа на истинска българска хармония, която съ време ще се създаде. Защото използваната отъ автора традиционна (класическа) хармоническа система, като развита на чужда почва при други условия и изисквания, е добила вече точно установенъ видъ. А въ него тя е чужда на българската народна музика и на нейния духъ, колкото и да се старае авторътъ да я доближи до нея. Неговата задача би била може би по-лека, ако можеше да използва при хармонизациитѣ си похватитѣ не само на класическата, но и на модерната хармония, която би му дала повече свобода и по-богатъ изборъ на срѣдства.

Въ даденитѣ хармонизации най-близко до целитѣ си авторътъ е достигналъ тамъ, гдето е далъ само хармониченъ фонъ, върху който изтъква мелодията (№№ 48, 7, 3), или пѣкъ се е ограничилъ въ скромно маркиране на ритма (№№ 23, 33, 35, 39, 65). По-сложно сж разработени пѣснитѣ №№ 10 и 16, гдето при всѣко повтаряне мелодията съпроводътъ е различенъ. Отъ това се получава голѣмо разнообразие и пѣстрота, които правятъ тия две пѣсни едни отъ най-хубавитѣ постижения въ сборника. Интересно сж използвани църковни хармонични похвати въ пѣсеньта № 2. Съпроводътъ на пѣснитѣ №№ 15 и 64 рисува отлично настроението на текста, ако и изобщо да звучи малко чуждо. Отъ останалитѣ много добре сж дадени пѣснитѣ №№ 5, 9, 21, 23, 24, 29, 30, 35 (скромно, но много сполучливо хармонизирана), 39, 43, 60. Нѣкои пѣсни (№№ 17, 22, 41, 51 и др.) сж дадени съ по-сложна разработка — повече контрапунктъ и по-богати хармонии, съ които обаче сж се отдалечили отъ народния духъ. Това особено ясно личи въ хармонизацията на известното хоро „Чамчето“ (№ 63).

Изобщо сборникътъ „Македонски пѣсни“ на проф. Добри Христовъ е дѣло съ голѣмо значение за нашата музика. Представата, която

той дава за музикалното творчество на македонските българи, благодарение на сполучливия подбор на пѣснитѣ, както и на обширното имъ научно обяснение, е правилна и ясна. Ролята, която тоя сборникъ ще изиграе като паметникъ на пълното единство на българитѣ отъ всички краища на България по отношение на народното имъ музикално творчество, както и като документъ за истинския музикаленъ образъ на македонската пѣсень, е голѣма и извънредно важна, особено днесъ.

Немалка е и художествената стойностъ на издаденитѣ въ тоя сборникъ пѣсни. Въпрѣки изтъкнатитѣ недостатѣци, хармонизациитѣ на пѣснитѣ ще иматъ своето значение въ развоя на художествената българска музика. При това чрезъ тѣхъ се правятъ достѣпни на нашитѣ концертни пѣвци много наистина чудни по красота пѣсни, въ които лика свежестъта на единъ непоковаренъ народъ, гдето се четатъ ясно неговитѣ радости и болки.

Любомиръ Романски.

Ст. Чилингировъ, Български читалища преди освобождението. Приносъ къмъ историята на българското възраждане. Издава Министерството на народното просвѣщение. София. 1930. 8°. Стр. 683.

Върховниятъ читалищенъ съюзъ въ България е ималъ отдавна похвалната идея да се напише една история на българскитѣ читалища преди освобождението, които представятъ една отъ най-характернитѣ прояви презъ епохата на нашето възраждане, допринесла толкова много заслуги както за просвѣтния напредѣкъ, така и за националното и социално осъзнаване на по-широкитѣ слоеве отъ българския народъ презъ втората половина на миналия вѣкъ. Изборътъ на г. Чилингирова, известния по своето трудолюбие и широки познания писателъ и виденъ читалищенъ деецъ, като лице, което би могло да се нагърби съ тая тежка и не по силитѣ на всѣкиго задача, е билъ повече отъ сполучливъ. Седемнадесетъ годишното неуморно и крайно добросъвѣстно залѣгане на последния въ събиране и обработка на материала е увѣнчано най-после съ едно крупно дѣло. Трудътъ на Чилингирова, предъ видъ на многобройнитѣ си положителни качества съ право ще си вреди на предно мѣсто въ нашата литература, третираща културно-историческитѣ въпроси на възродителната ни епоха.

Авторътъ раздѣля книгата си на два голѣми дѣла. Въ първия той се сили да ни даде една свързана и обща картина на развитието на библиотекитѣ и читалищата въ България. Своя исторически прегледъ той започва твърде отъ рано, още съ наченкитѣ на просвѣта презъ първото българско царство. Въ сбита и прегледна форма (стр. 13—33) ни е дадено всичко, което можемъ да знаемъ за сега относно библиотеки въ миналото ни. Чилингировъ се спира на кратко на Симеоновата епоха. Библиотеки трѣбва да е имало и въ Кутмичевица, седалището на св. Климентъ. Отъ анализа, който се прави на нѣкои пасажии изъ словото на презвитеръ Козма, се вижда, че ценни библиотеки притежавали и богатитѣ българи отъ тази епоха. На кжсо се проследява по-нататѣкъ и сждбата на библиотекитѣ презъ второто българско царство.

Македонски прегледъ, Год. VII, кн. I. 1931.

Много по-ценна и по-пълна е следващата глава отъ първия дѣлъ, посветена на общия развой на читалищата въ българскитѣ земи. Предходниятъ тѣхенъ стадий представятъ скромнитѣ обществени библиотеки. Авторътъ разглежда съвокупнитѣ причини, които сж извикали на животъ тѣзи отъ особенъ родъ просвѣтителни огнища. Главенъ двигателъ въ това отношение е билъ стремежътъ къмъ по-широка и по-солидна школска система, явилъ се следъ реформитѣ въ турската империя, които даватъ тласкъ на българското занаятчийство, като го освобождаватъ отъ бремето на турскитѣ своеволия въ стопанския животъ. Отъ времето на Хати-хумаюна датира и началото на българското читалище. Шуменъ, Ломъ и Свищовъ си оспорватъ правото на мѣста, въ които е било открито първото българско читалище. И въ тритѣ тѣзи града имаме читалища още въ 1856 год. Отъ външнитѣ подбуди, които играятъ роля въ създаване на българскитѣ читалища, трѣбва да се изтъкне просвѣтното влияние на полската и маджарската емиграция.

Въ Западна България, по-точно въ Македония, читалищата сж плодъ на едно кръстосано въздействие отъ три страни: отъ страна на българскитѣ читалища, на сръбскитѣ читаоници и на грѣцкитѣ силѣгоси. Известно въздействие заслужава да се отдаде и на турскитѣ читалища въ Цариградъ (стр. 39).

Чилингировъ намира тукъ сгода да се спре и на сръбската пропаганда, вършена въ Македония (стр. 44—45). Началото ѝ съвпада съ размирицитѣ въ Западна България презъ 1847—48—49 год. Опити за внасяне на сръбски книги въ Македония се правятъ отъ едно особено политическо дружество, застанало на чело на пропагандата и подкрепяно отъ просвѣтнитѣ дейци, сгрупирани около бѣлградското централно читалище. Пропагандата е разполагала съ голѣми парични суми, действувала предпазливо, като си служела често пжти съ хитрости. Скоро българитѣ подушватъ сръбскитѣ намѣрения и биятъ тревога. На стр. 46—48 авторътъ привежда извадки отъ тогавашни български вестници, които въ редица статии препоржчватъ мѣрки срещу сръбската напасть. Поради този натискъ на сърби и гърци читалищата въ Македония сж изобщо по-бедни. Помощта на централното читалище въ Цариградъ, което служи като единъ върховенъ съюзъ на всички читалища по българскитѣ страни, отивала изключително за тѣхъ.

Цѣлия първи дѣлъ на съчинението си Чилингировъ раздѣля на малки глави. Въ тѣхъ съ доста голѣма изразителность е изнесена връзката на нашитѣ читалища съ цѣлия културенъ развой на народа ни. Не ще съмнение, историята на читалищата въ българскитѣ земи е до голѣма степенъ история на българската просвѣта изобщо. Тукъ авторътъ е проявилъ своята начетеность и широка осведоменость въ различнитѣ въпроси на нашето възраждане. Възсъздадена е живо огромната работа, извършена отъ тѣзи скромни културни огнища. Посочени сж характернитѣ моменти и обстановката на постепенното пробуждане на българина. Цѣлото изложение е изпъстрено съ извадки отъ съвременни документи и откъслечи отъ писанията на видни дейци. Ще си позволимъ обаче да забележимъ, че въ привежането на тѣзи извадки, авторътъ е отишелъ доста далечъ. Тѣхното натрупване на нѣкои мѣста затруднява че-

тенето на книгата. Опитът да се синтезират особеностите въ развоя на читалищата щеше да спечели повече, ако авторът се бе решил съ свойственото си умение да излага *самъ*, както впрочем е направил това на някои места, и да избегне претрупването на цитатите, които често пжти следват единъ следъ другъ безъ особена връзка помежду имъ. Защото не единствено по този начинъ, но и при едно умело предаване и анализиране данните, ние бихме били напълно въ състояние „да почувствуваме не само смисъла, но и духа на тогавашното време“.

Въ втория по-обемистъ (стр. 137—145) дѣлъ на съчинението си, който образува собствено и неговата ядка, Чилингировъ ни дава исторически сведения поотдѣлно за всички читалища въ българските земи, работили преди освобождението. Въ този прегледъ читалищата, 130 на брой, сж подредени въ азбученъ редъ. Голѣмата добросъвестностъ и старание, вложени отъ автора въ работата му, се хвърлятъ на очи и при най-бѣглия погледъ върху тѣзи страници. Главенъ източникъ на материалъ за автора представятъ дописките, печатани въ нашия периодиченъ печатъ преди освобождението. Освенъ това използвани сж различни печатани спомени, архивни материали, а тукъ таме и устни съобщения (напр. за читалищата въ Бабадагъ и въ с. Бешкьой, Добруджа). Въ всѣки случай едва тукъ се вижда голѣмата оскъдица отъ материалъ, която е попрѣчила да се даде една по-пълна картина на живота на по-голѣма частъ отъ читалищата. Не сж малко местата, гдето на автора е невъзможно да каже нѣщо повече за живота имъ, освенъ да ни съобщи голия фактъ на тѣхното откриване. Отъ особенъ интересъ е историята, изложена сравнително по-подробно, на читалищата въ по-крупните центрове напр. въ Букурещъ, гдето се основава читалище отъ Раковски въ 1861 год., въ Цариградъ, въ Пловдивъ, въ Свищовъ и др. Както на всѣкъжде, така и тукъ, дейността на читалищата засѣга дълбоко цѣлия духовенъ и общественъ животъ на българина. Интересни нѣща могатъ да се прочетатъ и въ историята на всички останали читалища.

Относно читалищата въ македонските градове съ сравнително по-обширни данни авторътъ е разполагалъ отъ Криворѣчна-паланка и отъ Прилепъ. За първото читалище сж използвани спомените на Мих. Ив. Македонски, а отъ Прилепъ изглежда много по-често, отколкото отъ останалите македонски градове, сж изпращани дописки до тогавашните вестници, обстоятелство, което е улеснило нашия авторъ въ задачата му. Кратки и неизчерпателни сж сведенията, които имаме за първото македонско читалище, открито въ гр. Битоля презъ 1860 год. Въпрѣки всичко, страниците, посветени на македонските читалища, сж единъ цененъ приносъ къмъ проучване българската просвѣта въ Македония. Задачите на читалищата тукъ сж били изобщо въ много отношения трудни, защото се е налагала бърза и ефикасна борба съ гърцизма и съ туку-що появилата се сръбска пропаганда.

К. Мирчевъ.

Résumés des articles de la revue.

St. Romansky, Les noms de quelques villes de la Macédoine.
— 5. Vélès.

La ville de Vélès est l'unique ville en Macédoine qui, depuis les temps les plus reculés, est située sur les rives du Vardar qui coupe le pays au beau milieu, du Nord au Sud, et dont le nom sert d'emblème à tout le pays du Šar à l'Egée et d'Ochrid aux Rhodopes. Tandis que la ville de Skopje, capitale de la Macédoine actuelle, garde sa position sur le fleuve, où on la trouve encore, aujourd'hui, depuis le moyen âge, la ville de Vélès s'élève depuis ses origines au même endroit du Vardar moyen — le chemin qui, par la montagne de Babuna, d'un côté, et Ovče-polé, de l'autre, relie la Macédoine occidentale du pays bulgare à ses provinces orientales. C'est ici que se trouve le pont traversant le Vardar, et ainsi s'explique le nom turc de la ville — Köprülü, du mot köprü „pont“ — qu'on lui a donné à l'époque où les Turcs ont conquis la Macédoine.

Tandis que le nom turc au point de vue de son origine et de sa formation est parfaitement clair, le nom bulgare de la ville — Veles (gr. Βελεσσός, alb. Vëlës) — reste aujourd'hui encore inexpliqué. Son explication est d'autant plus difficile que, par sa forme, ce nom reste isolé non seulement dans la toponymie slave, mais aussi dans la toponymie balkanique.

En tout cas, la dénomination en question date d'une époque antérieure à celle des Slaves. Il est bien connu qu'avant les Slaves, dans la région du Vardar moyen a vécu la tribu illyrienne des Païones (Παίονες), et que sur l'emplacement de la Vélès actuelle était située leur ville principale — *μαγίστα οἶσα πόλις τῆς Παιονίας* — Bylazora (Βυλάζωρα), dont le nom se trouve cité dans les ouvrages de ceux qui ont voulu l'utiliser comme preuve de l'ancienneté des Slaves dans la péninsule Balkanique (voir Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1870, 70; Niederle, Slovanské starožitnosti II, Prague 1906, 118). W. Tomaschek, qui est bien connu par ses études sur les Thraces et la toponymie ancienne de la péninsule des Balkans, rattache ce nom, Βυλ-άζωρα ou Βυλάζωρα, d'un côté aux Βυλλίς, Byliones illyriens, et de l'autre aux Ἀζωρος dans le Tripolitie de Pélagonie (Πελαγονία Τριπολιτις), pour en faire ressortir le caractère illyrien (v. Die alten Thraker I 17.18; II 2, 61 et 55, 1893).

Cependant, déjà Leake, dans ses „Travels in Northern Greece“, III, 470, avait rattaché le nom Veles d'aujourd'hui à l'ancien Bylazora, Βυλάζωρα, et Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik², Wien 1868, p. 16), ayant adopté son idée voulait démontrer l'origine albanaise du même nom. Il trouve notamment que la seconde partie du nom ancien de cette ville renferme le mot albanais urë „pont“ (avec l'article — ura), et que la première, représentée aujourd'hui dans l'albanais Vëlës doit avoir la même origine, sans qu'il puisse en tout cas, démontrer la signification de son

radical. Par intuition, Hahn devine que le nom *Βυλάζωρα* aurait pu être traduit par le „pont de Vélès“ (Wellesbrücke).

C'est l'unique voie à suivre pour expliquer le nom ancien de la ville, *Βυλάζωρα*, aussi bien que le nom d'aujourd'hui — bulg. *Veles*, gr. *Βελεσσός*, alb. *Vëlës*. Dans le cas présent, la langue albanaise, successeur d'un dialecte de la péninsule Balkanique d'avant les Slaves, probablement thrace, n'explique nullement, mais montre seulement la voie à suivre pour trouver l'origine de ce nom. L'ancien nom *Βυλάζωρα* est noté pour la première fois chez Polybe, au commencement du II^e siècle av. J. Chr. (V, 97), c. à d. à une époque où la prononciation du *β* en grec comme *v* s'était déjà produite (v. Brugmann, *Griechische Grammatik*⁴ 128). C'est pourquoi le nom *Βυλάζωρα* a commencé par *v* — *Vylazora*. Et si le mot albanais *urë* représente de fait, comme en tant d'autres cas, un élément de lexique, hérité d'une époque plus ancienne, alors, évidemment, le nom entier doit représenter une forme composée, dont il ne s'est conservé dans le nom d'aujourd'hui *Veles* (alb. *Vëlës*, gr. *Βελεσσός*) que la première partie. Sans doute, cette forme représente un génitif en *-es*, très bien connu dans les langues indo-européennes. Aussi en slave cette désinence a laissé ses traces dans la déclinaison des thèmes consonantiques (gén. *kamene*, de *kamy*, cf. lit. *akmeñ-s* < **akmenes*, du nom. *akmũ*; de même slovene, *telẽte*, *matere*, *ljub̃ve*), aussi que des thèmes en *i-* et *-u*, où elle n'est que *-s* (*gosti* < **gostois*, *synu* < **sunous*, lit. *sunaũs*). De même, dans les pronoms on trouve un exemple de cette terminaison au génitif du vieux-bulgare *ѣто* — *česo*, *ničeso*. En même temps c'est une indication qui permet de juger quelle a été aussi la désinence du génitif dans la langue des anciens Thraces. Des noms composés de cette espèce — avec une forme de génitif comme première partie — sont très répandus dans les langues indo-européennes (cf. grec *Διός-ζωγοι* „enfants de Zeus“, vieux-bulgare *domu-zakoñ-nikъ*, spécialement allemand — cf. got. *baúrgs-vaddjus* „murs d'une ville“); probablement ils ont existé aussi en thrace ou illyrien. En ce qui concerne l'élimination de la deuxième partie composante, *ōra* ou *ura*, en résultat de laquelle il n'est resté au moyen âge que la première, *Veles* ou *Vylas*, on peut citer un nombre considérable de cas analogues de la toponymie slave de la péninsule Balkanique d'aujourd'hui, où l'adjectif possessif est resté unique d'un ancien nom de lieu, avec un substantif à la base: *Gabrovo*, *Drénovo*, *Arapovo*, *Babino* etc.

Il est remarquable que le souvenir de l'ancienne signification d'un nom de lieu composé s'est fréquemment conservé. Il en a été probablement de même avec le nom de *Veles* au moyen âge; les Turcs lui ont donné un nom avec la même signification *Köprülü*, selon leur habitude de traduire les noms locaux bulgares qu'ils ont trouvés dans la péninsule des Balkans; c'est le cas, par exemple, de *Kazan* au lieu de *Kotel*, *Uzundžova* au lieu de *Дѣго-полје* etc.

Un pont doit ordinairement son nom à une qualité quelconque, p. ex. *дѣгъ* „long“ (cf. le turc *Uzun-köprü* „pont long“, sur la Maritza inférieure, transmis aussi comme nom de la ville près du pont); ou

d'après le nom de la localité, où il a été construit, ou enfin d'après le nom de la rivière, sur laquelle il a été bâti. Quoi qu'il en soit, il est très vraisemblable que le pont en question soit caractérisé comme grand — vieux-bulgare *velъji*. Il faudrait admettre que ce ne furent pas les Slaves qui donnèrent ce nom car il est évident d'après ce qui a été déjà dit, que ce nom existait à une époque antérieure aux Slaves. Il est très vraisemblable que le pont, aussi bien que la ville près de lui, a reçu son nom du nom de la rivière.

Comme on le sait par les recherches les plus récentes, la rivière du Vardar a porté, à part sa dénomination présente, encore deux noms: vieux-grec *Ἄξιος* et bulgare *Velika*. En ce qui concerne ce dernier, le prof. Jord. Ivanov dans son étude „Axios — Velika — Vardar“, dans la Revue macédonienne, an. I, fasc. 3, 1925, p. 17 et suiv., a démontré qu'il se rapporte non seulement à son cours supérieur, ou à un de ses affluents, comme il en est aujourd'hui, mais aussi à son cours moyen ou à la rivière toute entière. C'est le nom que les Slaves lui ont donné au temps de leur établissement dans la péninsule Balkanique et en Macédoine. Mais il est intéressant de remarquer qu'elle aurait été l'unique parmi les grandes rivières de la péninsule Balkanique que les Slaves auraient nommé d'après leur langue, — *Velika* — nom qui au même droit pouvait être donné à d'autres rivières de la péninsule, pas moins grandes qu'elle, telles que la Maritza, la Morava etc. Mais si on prend en considération que les Slaves ont d'habitude maintenu les vieux noms thraces ou illyriens de toutes les grandes et même petites rivières, en changeant leur formes d'après la phonétique de leur langue, en leur donnant des sens nouveaux ou, enfin, en les traduisant, il faut accepter qu'en ce cas le thème de ce nom doit être antérieur à l'époque de l'établissement des Slaves — thrace ou illyrien. C'est d'autant plus possible, si on prend en considération que le nom antique *Ἄξιος*, employé par les Grecs, n'a pas permis que le vrai nom, donné à la rivière par la population indigène de l'époque précédant l'arrivée des Slaves bulgares soit mentionné chez les anciens écrivains. Et c'est notamment la dénomination qui apparaît dans le nom de la ville *Βολάζογα*, attesté chez Polybe.

De l'analyse de ce nom il devient clair, que la rivière du Vardar, avant l'arrivée des Slaves, a porté un nom qui cache la racine *vel-*, et que les Slaves l'ont simplement adopté en lui donnant un sens d'après l'esprit de leur langue: un mot *vel* (cf. vieux-bulgare *velъji*), à côté de *velik*, existe jusqu'aujourd'hui même dans le dialecte macédonien dans le sens de „grand“ (voir *Vel-četvrtok*, *Vel-petok* etc.), et dans *Vel-ika*, le nom du Vardar, le même nom se montre, pour une plus grande clarté, augmenté par le suffixe *-ika*. Par conséquence, dans ce cas aussi les Slaves ont procédé de la même manière, comme à l'adoption de d'autres vieux noms de rivières dans la péninsule Balkanique; cf. *Lom* d'*Almus* (cf. le verbe *lomiti*), *Tiéova* > *Černa* etc.

Quand à l'origine de ce nom de la rivière, même s'il n'était pas impossible que ce nom soit formé de la racine indo-européenne **uel-* „drängen, pressen“ que nous avons aussi en vieux-bulgare **velъ* (dans *velъmi*, *velъma* „très, beaucoup“, *velъ-lěpъ* „très joli“), *velъji*,

velikъ „grand“ (cf. Walde, Vergleich. Wörterbuch der indogerm. Sprachen I, 2, 295 et suiv.), il est plus exact qu'il est dans un certain rapport avec la racine *uel- „drehen, winden, wälzen“, qui se trouve dans le ser. válati, -te „se tourne“, ūrmi- „Welle“, avest. varəmile même, alb. vjell „übergebe mich. erbreche“ (*ueluō), valë „Wallen des kochenden Wassers; Welle, Woge“ (*uelna = v.-ind. ūrmi-), lat. volvo, -ere „rollen, kollern, wälzen, drehen, wirbeln“, v.-h.-a. walm „Wellen werfen, aufwallen“, wallan „wogen, wallen, aufwallen, siedend, kochen“, v.-bulg. valiti, valjati „wälzen, wolken“, slovène vâl „Walze; Welle, Woge“ etc. La même racine se trouve, à un autre degré du vocul, dans le vieux-bulg. vlъna „onde“, lit. vilnis, v.-h.-a. wëlla, v.-ind. vāṇa et arm. lamb „Ring, Kreis“ (cf. Walde 298 et suiv.). Par ce nom, la rivière du Vardar est caractérisée, par conséquent, comme rivière dont l'eau rapide tournoie et forme des ondes. De même en Pologne on trouve une rivière Wełna (= Vlъna), aussi Welm; cf. les noms lithuaniens de rivières: Wilja, Wilna, d'où provient aussi le nom de la ville Wilno, lit. Vilnius, de lit. vilnis „fala, onde“ (cf. Brückner, Słownik etym. jęz. polskiego, Kraków 1927, 606).

De tout ceci on peut tirer la conclusion suivante: 1) le nom ancien de la rivière du Vardar, formé de la racine vel- et, adopté par les Slaves bulgares, a reçu un sens nouveau d'après leur langue et a été transformé en Velika; 2) de ce nom on a formé un nom composé Veles-ora, dont la première partie représente une forme génitive de vel-, avec la désinence -es, et la deuxième partie — le substantif ora „pont“ (alb. urë), par lequel on a désigné non seulement le pont sur cette place, mais aussi la ville près de lui; et 3) les Slaves du groupe bulgare à l'époque de leur établissement ont adopté le nom de la ville, n'en conservant que sa première partie Veles, qu'on trouve comme nom de la ville aussi dans les textes byzantins, en grec moderne et en albanais, mais en rattachant à elle seule le sens de „pont“, reflété aussi dans le nom turc Köprülü, lui-même traduction du nom slave qui aujourd'hui n'a aucun sens.

Iordan Trifonov, Apport à l'histoire des formes de l'article dans la langue bulgare.

L'auteur présente d'abord 79 exemples d'incontestables formes d'articles vieux bulgares, extraits de monuments datant de la fin du IX^e siècle et du début du X^e siècle et conservées dans des copies ultérieures du XIII^e siècle et une du XIV^e siècle; après quoi il utilise ces exemples pour éclaircir certaines questions relatives à l'article vieux bulgare.

D'après M-r Trifonov, les exemples cités réfutent, sans laisser aucun doute, l'opinion de feu V. Iagitch, le célèbre slaviste, selon laquelle l'article n'aurait apparu dans la langue bulgare, et cela d'une façon sporadique, qu'au cours du XIV^e siècle. La fausseté de cette opinion avait été déjà rendue évidente par M-r le professeur Milétitch qui dans une étude spéciale

a indiqué qu'un article analogue à l'article bulgare se rencontre fréquemment dans les parlers populaires grand-russiens, et que, par conséquent, les premiers modèles sur lesquels se sont conformées les deux langues pour arriver à l'article pleinement développé ont apparus déjà à l'époque où ces deux langues représentaient des dialectes d'une seule et même langue. Mais comme, même après cette étude de M-r Milétitch, quelques savants, parmi lesquels aussi des Bulgares, évitaient de désigner les formes d'articles vieux bulgares par leur véritable nom, M-r Trifonov fait remarquer que les exemples qu'il a recueillis nous obligent à parler sans aucune réserve de l'existence de l'article à l'époque du vieux bulgare. Le plus important des monuments dont s'est servi M-r Trifonov, le „Chestodnev“ d'Ioan Exarque, dont il a extrait 60 exemples et dont il a rejeté plusieurs qui pourraient être discutés, date de 1253; sa copie a été exécutée par un Serbe qui n'a pu y introduire aucune forme d'article car la langue serbe jusqu'aujourd'hui encore ne connaît pas d'article. Pour éviter les inconvénients de l'opération avec des phrases séparées, M-r Trifonov cite tout un passage du „Chestodnev“ dans lequel est décrite la judicieuse organisation des cellules dans le rayon de miel. On rencontre dans ce passage 6 incontestables formes d'articles qui par suite du caractère spécial de la description n'ont pas pu être introduites par des copistes plus récents. Plus loin, M-r Trifonov explique pourquoi les exemples qu'il cite ne donnent pas la possibilité de comprendre dans lequel des siècles du X^e au XIII^e le développement des formes d'articles a été le plus intense.

Selon M-r Trifonov, les exemples qu'il cite ajoutés à ceux qui ont été auparavant publiés par le professeur Milétitch, démontrent clairement que l'opinion selon laquelle la multiplication des formes d'articles dans la langue bulgare serait due à la disparition progressive de cas est erronée. D'une part, l'article vieux bulgare s'était déjà passablement développé à l'époque où la déclinaison nominative était encore en pleine force, même dans le duel, et de l'autre, l'article dans la langue bulgare ne joue pas un rôle de déclinaison comme dans l'allemand et le vieux grec. Que les formes d'articles ne se sont pas multipliées pour remplacer la disparition progressive de la déclinaison des noms, ceci est démontré le plus clairement par l'entamure dans le complexe morphologique du nom ou du pronom et de l'article; cette entamure a atteint non pas les formes d'articles, mais la flexion des mots qu'elles accompagnent.

Les exemples présentés par M-r Trifonov donnent également la possibilité de mieux étudier la voie qu'a suivie le développement de l'article тѣ, та, то dans les adjectifs. Ils démontrent que, quoiqu'on ne puisse nier l'influence de l'article accompagnant les substantifs sur les adjectifs, dans ces derniers a surgi l'article тѣ, та, то indépendamment des premiers et qu'il faut même admettre l'influence antérieure des adjectifs et des pronoms sur les substantifs (crapara = бабара etc.).

L'influence des adjectifs sur les substantifs dans le développement de l'article se démontre le mieux par des exemples avec l'article ѡ, та, ѡ accompagnant des substantifs par ex. ѡквѣта, car l'article n'a pu passer que des adjectifs sur ceux-ci; quant aux articles dialectiques

краляго, царюм (-юму) etc., ils prouvent que l'article *и, ѿ, ѿ* des substantifs a été assez répandu et est parvenu même jusqu'à nos jours. Cette circonstance en connexion avec des exemples tels que *тихъмитъ, злѣмитъ*, amènent M-r Trifonov à la pensée que l'article *тъ, та, то* a paru d'abord à côté de l'adjectif et plus tard est passé à côté du substantif. En faveur de cette opinion M-r Trifonov présente des arguments théoriques, parce qu'à l'époque où l'article *тъ, та, то* a pu d'abord apparaître, il n'y avait pas encore d'écriture slave. M-r Trifonov se sert de la postposition de l'article comme base principal de son opinion.

Parmi les exemples présentés par M-r Trifonov se trouvent aussi deux cas incontestables de l'article *съ, си, се* et tels que là ce dernier a développé une déclinaison aussi dans les cas indirects. Un de ces exemples se trouve dans le texte biblique vieux bulgare.

L. Milétitch, L'élévation du *kravaï* (pain rond rituel) dans le rite de la „*sloujba*“ et de la „*slava*“ familiales.

Les plus récentes études sur la célébration de la „*sloujba*“ chez les Bulgares et de la „*slava*“ chez les Serbes établissent incontestablement non seulement l'entière analogie entre ces cérémonies respectives chez les deux peuples, mais de même leur origine également étrangère: il ressort que la „*sloujba*“ et la „*slava*“ sont une cérémonie religieuse empruntée principalement à Byzance, de sorte qu'en réalité toutes les argumentations faites jusqu'aujourd'hui, spécialement par les représentants de la science ethnographique serbe, dans le but de donner à la „*slava*“ le caractère d'un indice national-ethnographique exclusivement particulier aux Serbes, s'effondrent. On peut maintenant considérer la question suffisamment éclaircie dans le sens que la „*slava*“ serbe est un rite étranger, d'essence ecclésiastique, emprunté à Byzance, de même que la „*sloujba*“ bulgare.

Le professeur Sélitchchev a, en outre, démontré (Revue Macédonienne. Année VI. № 4) que le moment le plus important et le plus solennel dans le rite de la „*slava*“ serbe — l'élévation du pain rituel — ne représente rien d'original, parce qu'il a existé et existe encore dans la *sloujba* bulgare et est également connu dans des cérémonies religieuses analogues chez les Russes; chez tous, il a été adopté sous l'influence grecque. De son côté, le professeur Milétitch ajoute dans son article des arguments démontrant l'existence de cette cérémonie rituelle complète de la „*sloujba*“ chez les Bulgares aussi, avec une „élévation“ analogue du pain rituel (le „*kravaï*“), de même que chez les Serbes.

Si la cérémonie de la *sloujba* est célébrée selon les plus anciennes traditions, elle comprend trois parties. Le premier jour, la veille de la fête („*vétchernitza*“) on invite à souper les proches parents et les voisins; le lendemain est le jour le plus solennel: on apporte le matin le blé et le pain rituel à l'église pour qu'ils soient bénis par le pape; le troisième jour, nommé „*patéritza*“, on rompt le pain rituel dont on mange une moitié et dont on laisse l'autre près des icones, etc.

Dans la „slava“ serbe, le rompage du pain est le geste le plus significatif et le moment le plus important est celui où le prêtre coupe le „kolatch“ et l'élève („dizané ou slavou“).

En Bulgarie, à l'époque turque, probablement à cause du clergé étranger, le moment rituel en question a dû peu à peu disparaître en face de l'importance croissante de la cérémonie du „kourban“ — le sacrifice d'un animal. Cependant, jusqu'à présent encore, dans quelques régions bulgares, une place importante dans la „sloujba“ familiale est occupée par le rompage et l'élévation du „kravaï“.

Dans la Macédoine du nord, et principalement à Uskub et dans ses environs, au moment de la bénédiction du pain, le prêtre, dans la maison de celui qui fête, „kréva proskoura“ — c. à d. élève le pain béni qu'on appelle encore là „panaguïa“. Il est maintenant évident que l'original primitif de ce rite est l'élévation ordinaire de la „panaguïa“ aux repas dans les monastères. Les sources grecques indiquent tout le programme du rite ecclésiastique de la „slava“ serbe; la petite bénédiction (du pain, du froment, du vin et de l'huile), l'élévation du pain avec des invocations et le mentionnement des morts.

En Russie aussi a lieu l'élévation du pain rituel (le „pirog“) en l'honneur du saint, patron du maître de la maison qui célèbre sa fête. La désignation „slava“ chez les Serbes exprime, en réalité, précisément le moment où dans la cérémonie primitive qui se célèbre en l'honneur („slava“) du saint, on glorifie (glorification = slavoslovie), en buvant même parfois un verre de vin. Le terme „slava“ chez les Serbes n'exprime, par conséquent, rien de particulier: il fait ressortir seulement le moment solennel de la glorification durant la cérémonie. Dans les chansons de Noël et de bénédictions bulgares, on rencontre aussi fréquemment les verbes „slava“, „slavim“ qui ont également surgi sous l'influence du chant rituel d'Eglise. Ainsi les chansons de bénédictions de Noël dans la Bulgarie de l'Est commencent, en général, de la façon suivante: „slavité li, slavité droujina, boga amin, éla nacha slava, male, vichni bojé da poumojë“. La phrase „slavité droujina boga amin“ se répète souvent et c'est par elle que se termine la chanson de bénédictions. De même aussi s'est conservée l'expression „slava“ dans les chansons de Noël de la Macédoine; le professeur Milétitch nous donne à ce sujet plusieurs exemples. Dans certains vers cités par M-r Milétitch il est aussi parlé de la coupe qui joue un rôle important dans le moment rituel de la bénédiction du „kravaï“. M-r Milétitch nous présente de très intéressantes données extraites de matériaux ethnographiques sur le village de Smilévo (région de Monastir) qui prouvent qu'à une époque plus ancienne chez les Bulgares de Macédoine aussi, le rite de la sloujba familiale comprenait l'élévation du pain. A Smilévo beaucoup d'habitants fêtent („sloujat“) la St Athanasse („Tanassovden“) — le 18 janvier vieux style. Les femmes s'interrogent: „Vous, quelle fête célébrez-vous? — Nous célébrons la St Athanasse. — Qu'elle vous soit salutaire! Dieu vous donne une longue vie.“ Les „sloujbis“ avaient lieu à Smilévo à des fêtes définies telles que la St Pétko, la St Dimitar, la St Nicolas, etc: „Ceux qui célèbrent („sloujat“) cette fête se préparent quelques jours à l'avance“. Le plus important est que le jour même de la fête le pope „élève le pain“.

Prof. A. M. Sélichtchev, Les parlers dans la région d'Uskub.

Le professeur Sélichtchev donne dans son étude une caractéristique détaillée des parlers dans la région d'Uskub, basée sur des investigations personnelles sur les lieux mêmes et sur des sources écrites que l'auteur nous indique. M-r Sélichtchev met aussi à profit quelques anciens documents de la région d'Uskub datant du XIV^e-XIX^e siècles, dont un du XIV^e est donné en fac-similé. La description des particularités linguistiques de la région d'Uskub commence par la phonétique qui est étudiée en détail. M-r Sélichtchev arrive à la conclusion que les parlers d'Uskub sont bulgares et se rapprochent le plus des parlers de Vélesse. M-r Sélichtchev résume en 45 points les particularités caractéristiques des parlers d'Uskub que possèdent aussi d'autres parlers macédoniens. Les rapports plus proches qu'ils ont avec le type des parlers macédoniens de l'Ouest, en partie avec les parlers du centre et en particulier avec les parlers des régions de Vélesse et de Chtip sont indiqués par l'auteur de cette étude en 18 autres points.

En dépit de la forte pression exercée par le gouvernement serbe en Macédoine vers la fin du XIII^e siècle et au cours du XIV^e siècle et en dépit de l'influence ecclésiastique serbe durant la période de la dépendance du patriarcat d'Ipek (1557—1766), la langue des habitants d'Uskub et de ses villages n'a pas, dit M-r Sélichtchev, adopté des éléments de la langue serbe. Elle n'a pas le caractère d'une langue transitoire ou mixte serbo-bulgare; au contraire, ses traits caractéristiques attestent qu'elle appartient au groupe macédonno-bulgare (p. 77).

En plus des particularités grammaticales, M-r Sélichtchev examine au point de vue linguistique les noms de famille de la population et, au point de vue aussi de l'ethnographie, les prénoms. Il se sert également des désignations de lieux. Plus loin, il s'arrête plus particulièrement à l'étude des anciens immigrants bulgares de la région de Dèbère, les ainsi nommés „Torbéchis“, des Serbes émigrés dans la région d'Uskub et enfin des éléments albanais et turcs dans cette même région. Dans sa conclusion, M-r Sélichtchev critique l'article de M. Pavlovitch sur les parlers macédoniens de la région du haut Vardar, publiée dans le „Godichnik“ (Annuaire) de la faculté de philosophie d'Uskub, A. I. 1930, en démontrant que M-r Pavlovitch n'a pas suffisamment étudié tous les parlers macédoniens, qu'il passe sous silence les rapports entre la population bulgare de cette contrée et les colons serbes immigrés au cours des dernières années, et les résultats de ces rapports qui ont eu leur influence sur la langue. Par suite de l'absence d'une analyse historique en ce qui concerne les données linguistiques, les conclusions de M-r Pavlovitch sont sans fondement. Ceci se rapporte surtout à l'opinion que M-r Pavlovitch émet en ce qui concerne le caractère phonétique des consonnes palatales k'—g' dans les parlers macédoniens; Pavlovitch affirme qu'elles contiennent un élément de friction de même que les consonnes serbes h, ħ. M-r Sélichtchev, en se basant sur des observations personnelles affirme au contraire qu'elles se prononcent sans friction.

Anguel Daskalov, Sur le passé de Névrokop et ses environs.

M-r A. Daskalov expose avec beaucoup de détails l'histoire de l'éveil national bulgare dans la région de Névrokop qui presque jusqu'à la moitié du siècle passé se trouvait sous la forte influence culturelle des Grecs. C'est ici que l'instruction scolaire bulgare fut le plus tard introduite; ceci est dû en grande partie à la situation géographique fort isolée de cette région qui par suite des mauvaises voies de communication, des voyages pleins de dangers était difficilement accessible. C'est pourquoi aussi cette région a été relativement peu visitée par des voyageurs de marque et les informations dont dispose la science sont pauvres. Parmi les écrivains bulgares qui ont écrit sur la région de Névrokop, il faut citer principalement Vassil Kantchev qui a publié des notes de voyage sur les vallées de la Strouma, de la Mesta et de la Brégalnitza dans le Recueil du Ministère de l'Instruction Publique T. XI—XIII, XXI—XXII. M-r Daskalov fournit dans son article des informations détaillées sur le développement de l'instruction nationale dans la région de Névrokop et plus particulièrement sur les premières écoles bulgares qui remplacèrent les anciennes écoles grecques, en donnant des notes biographiques sur les principaux maîtres d'école qui ont acquis de grands mérites par leur action sociale et ont contribué à affermir la conscience nationale de la population bulgare dans sa lutte pour la libération de l'asservissement intellectuel grec.

L'instruction a été introduite dans la région de Névrokop par la Thrace, principalement par la région de Serresse, un peu moins par la Bulgarie du Nord. A l'influence culturelle grecque se prêtaient le plus facilement la population bulgare des villages situés au sud et au sud-est de Névrokop, par suite de leur voisinage direct avec les régions de Serresse et Drama où le grécisme était puissant. Les Bulgares de la région de Névrokop ont vécu des jours orageux dans leur lutte acharnée contre le clergé grec qui était soutenu par les Bulgares grécomanes et les Valaques, eux-mêmes tombés sous la forte influence grecque. La première école bulgare de Névrokop fut ouverte en 1840 par un certain Kostadine, connu sous le nom de „l'instituteur Gospodine“; M-r Daskalov nous donne sur lui beaucoup de détails. A cette époque, dans la ville et dans quelques villages bulgares existaient des écoles grecques. En 1843 a été instituteur dans l'école grecque de Névrokople „le daskal (maître d'école) Dimiter“. De même que tous les autres maîtres d'école, il avait à côté de sa profession aussi un métier: il tissait du drap et reliait des livres. Les élèves étudiaient en plus des livres d'Eglise la grammaire et la pédagogie. Fait intéressant, le passage d'un livre d'Eglise à un autre était précédé d'une cérémonie religieuse spéciale, après laquelle tous les élèves, la poitrine ornée de la décoration scolaire „ἀξιος“ (aksios), accompagnaient jusqu'à sa maison le camarade ainsi honoré en chantant „Il est digne“. A la maison, le père distribuait de l'argent aux élèves et la mère leur offrait de la confiture. Le maître d'école était invité à un festin et il recevait un mouchoir rouge et de l'argent — 3 ou 4 groches. Au cours de l'été 1850, un instituteur grec, Manidi, natif de Melnik, introduisit l'étude, deux fois par semaine, de l'alphabet, de la grammaire et de la calligraphie bulgares.

Parmi les écoles grecques des villages bulgares, la plus digne d'intérêt est celle qui existait dans le village de Tarlisse qui avait un instituteur déjà en 1780. M-r Daskalov nomme les Bulgares les plus remarquables qui ont étudié au cours du siècle passé dans cette école. M-r Daskalov donne des détails sur d'autres écoles de village du même genre de cette époque — sur les écoles des villages Gaïtaninovo, Kovatchévitz, etc. — dans lesquelles peu à peu fut introduite la langue bulgare et qui furent transformées en véritables écoles bulgares.

L'éveil national des Bulgares dans la ville de Névrokop date de 1855. Le maître d'école Nicolas Ivanov Kovatchevsky y a largement contribué; sur son œuvre et sur celle de ses successeurs, M-r Daskalov s'étend en détail.

A Névrokop fut aussi ouverte, en 1867, une école bulgare de filles. M-r Daskalov donne des informations sur le développement de l'œuvre scolaire bulgare dans les villages de Gaïtaninovo, Tétovo, Libiahovo, etc. A son succès ont contribué l'association et les conférences des maîtres d'école dans la région de Névrokop. M-r Daskalov rapporte le texte du statut de l'association des maîtres d'école, indique ses fonctions et ses ressources matérielles. Il fournit des tables statistiques sur les écoles de Névrokop et ses villages en 1906—1907, avec des informations sur la date de construction de chaque école, le nombre des élèves et des maîtres, les propriétaires de l'école et ses ressources. Il ressort de ces informations que presque dans chaque localité de la kaza de Névrokop peuplée de Bulgares exarchistes il y avait en 1906—1907 une école bulgare.

Bojil Raïnov, Souvenirs de Salonique (1881—1883).

M-r Raïnov communique ses souvenirs de Salonique où il a été professeur et directeur des lycées bulgares qui furent ouverts à son époque — le lycée de garçons au début de l'année scolaire 1881—1882, celui de jeunes filles l'année suivante. M-r Raïnov rapporte comment ces écoles furent inaugurées sans bruit et avec quel succès les études s'y poursuivirent. Le vali de Salonique, Galib-pacha, était bien disposé envers les Bulgares, de sorte que la première cérémonie de fin d'année du lycée put être célébrée solennellement en présence du vali lui-même et des consuls étrangers de Salonique. Plus loin M-r Raïnov rapporte un épisode intéressant de la vie du lycée. Un jour le lycée fut inopinément visité par le consul général russe, Iakobson, accompagné de son secrétaire, interprète et garde du corps. Il s'intéressa aux occupations scolaires et visita quelques classes. Dans la troisième classe c'était l'heure d'histoire et le professeur parlait des Gracques. Le consul émit le désir qu'un des élèves se leva et parla de Plévène. Sur l'objection du directeur que cette question appartenait à l'histoire contemporaine qui était enseignée dans les classes supérieures, le consul insista disant: „Non, vous devez savoir comment nous vous avons délivrés“. Le professeur de turc du lycée, le Turc Abdî, étant présent à cette scène, M-r Raïnov, en sa qualité de directeur, objecta que les Russes avaient délivré non pas les Bulgares de la Macédoine qui étaient les sujets du sultan mais les Bulgares en delà du Balkan. Le consul, troublé et évidemment irrité,

sans ajouter un seul mot, s'en alla de suite. Le professeur Abdi, comme on devait s'y attendre, courut tout rapporter au vali. Ce dernier, très content de la conduite du directeur le fit appeler, le loua de sa loyale attitude devant le consul russe et lui proposa de le décorer d'un ordre turc. Le directeur refusa poliment cette distinction, mais, en échange, pria le pacha de faire obtenir pour les Bulgares de Salonique l'autorisation de rédiger un journal bulgare. Le vali remplit ce désir et l'autorisation demandée („émirnamé“) fut publiée dans le journal officiel „Sélianik“. Pour différentes raisons, les Bulgares ne purent utiliser cette autorisation.

M-r Raïnov raconte plus loin un voyage qu'il fit à Varna, où il profita du séjour du prince bulgare Alexandre Batemberg au palais d'Euxinograde pour obtenir une audience et demander son appui relativement à une importante question d'ordre public. En effet, M-r Raïnov, au cours de l'audience, exposa au prince la nécessité de l'ouverture à Salonique d'un lycée bulgare de filles. Le prince se montra favorable à cette idée et promit son appui. Peu de temps après, le lycée de jeunes filles de Salonique fut inauguré.

Comptes rendus.

A. Tochev, Les Guerres balkaniques. Second volume (5 octobre 1912 — 6 septembre 1913 vieux style). Sofia, 1931, 8°, 405 p. Maison d'édition Hr. G. Danov. — Compte rendu de L. Milétitch

M-r A. Tochev, après avoir donné, dans un premier volume, il y a deux ans, l'histoire des préliminaires des guerres balkaniques, nous présente maintenant la seconde partie, impatiemment attendue, concernant l'époque qui débute par la déclaration de la guerre balkanique et se termine par la fin de la guerre interalliée.

Le nouveau livre de M-r Tochev a une grande importance comme œuvre historique parce qu'il jette la lumière sur une sombre page de l'histoire bulgare: il explique avec beaucoup de détails les raisons de la débacle militaire bulgare en 1913, il confirme et appuie sur de nouveaux documents les preuves bien connues sur les coupables directs de la catastrophe nationale bulgare qui s'abattit subitement et, tel un ouragan, balaya tous les fruits des efforts sanglants faits par la Bulgarie pour réaliser l'unité politique de son peuple. La faute en est, avant tout, aux gouvernants bulgares de cette période, qui étaient peu préparés pour leur lourde tâche et qui ne réussirent pas à éviter à temps les pièges évidents que la diplomatie des alliés bulgares leur tendaient. Après la lecture du livre de M-r Tochev, dit l'auteur du compte rendu, nous sommes obligés de reconnaître que les facteurs politiques dirigeants en Bulgarie ont tout simplement laissé échapper de leurs mains le succès, quoiqu'ils eussent été prévenus de beaucoup de côtés d'agir à temps en hommes politiques dont le devoir est de choisir le moindre des maux, du moment que les événements le leur impose. Après la lecture des documents présentés par M-r Tochev et après celle des documents publiés

par M-r Milétitch¹ on ne peut justifier l'optimisme dont se bercèrent les gouvernants bulgares pendant toute la période comprise entre le commencement de 1913 et le fatal 10 juin de la même année. Cette date représente, sans aucun doute, le comble de la „folie“, et la faute en incombe entièrement à ces mêmes facteurs bulgares responsables. On voit maintenant que de tout-puissants „facteurs non responsables“ capables d'imposer l'insensée attaque du 16 juin n'existaient pas alors en Bulgarie. Sur certaines actions de derrière les coulisses relatives au 16 juin et qui n'ont pas encore été tout à fait éclaircies il faudra encore rechercher des documents complémentaires, mais, malgré cette lacune, les raisons de la débâcle militaire et politique de la Bulgarie en 1913 sont en général si claires que sur ce point on peut admettre que l'écrasant verdict de l'histoire a été prononcé.

En nous accusant nous-mêmes, c. à d. nos gouvernants, dit l'auteur du compte rendu, nous ne justifions nullement la conduite hostile et hypocrite de la diplomatie tzariste russe envers la Bulgarie qui avait encore en la Russie une entière confiance et, naïvement, croyait jusqu'au dernier moment qu'elle n'allait pas nous abandonner, même si nous ne suivions pas tous ses conseils. Il ressort incontestablement des documents de Tochev qu'indépendamment des grandes fautes commises par les gouvernants bulgares, en réalité, c'est la Russie qui en 1913 a impitoyablement sacrifié la Bulgarie. Bien entendu, au tribunal de l'histoire, la Serbie sera convoquée comme étant la plus coupable envers la Bulgarie et, si on veut, envers le monde slave. Le plus révoltant dans cette honteuse trahison de frères est que les Serbes ont employé tous les moyens licites et illicites pour faire passer leur innocente victime, la Bulgarie, pour coupable de la guerre interalliée qu'ils avaient adroitement préparée avec la Grèce et la Roumanie.

La Roumanie a, en vérité, commis une lourde faute en attaquant la Bulgarie dans le dos au moment le plus tragique de la défense de son territoire. C'est pourquoi chez les Bulgares naquit un amer ressentiment contre les Roumains, ressentiment qui, plus tard, se manifesta avec la violence d'un ouragan dans l'attaque bulgare près de Toutrakane. Maintenant, d'après les documents de Tochev, nous devons reconnaître que le coup qui nous a été porté par la Roumanie n'a pas été inattendu, que l'action du gouvernement roumain aurait sûrement pu être écartée par le gouvernement bulgare qui avait été prévenu à plusieurs reprises et conseillé de s'entendre avec les Roumains; cela aurait pu être fait au moyen de concessions territoriales relativement faibles que la Roumanie, au commencement, était prête à accepter.

En ce qui concerne la conduite de la Grèce, les documents de Tochev donnent l'impression qu'avec les Grecs aussi on aurait pu arriver à une entente relativement acceptable, mais, bien entendu, au commencement encore de la guerre, quand les Serbes n'avaient pas encore réussi à les

¹ Voir L. Milétitch, Documents relatifs aux actions anti-bulgares des pouvoirs serbes et grecs en Macédoine au cours de l'année 1912—1913. Sofia, 1930, p. 300.

attirer tout à fait de leur côté. Malheureusement, aux gouvernants bulgares manquaient la prévoyance et la décision nécessaires pour la réalisation de toutes ces possibilités.

Plus loin, M-r Milétitch s'arrête en détail sur les passages les plus intéressants du livre de M-r Tochev.

Vassile N. Christu, I. — Ochrida în secolul al XIX-lea de punct vedere istoric și cultural ; II. —, Ocupațiile populației din Ochrida în secolul al XIX-lea ; III. —, Emigririle populațiunii din Ochrida în Serbia Veche. Publié dans le „Graiul românesc” A. IV. 1930. Bucarest. — Compte rendu de St. Roman sky.

Les études aux titres ci-dessus indiqués: „Ohrida au XIX-e siècle au point de vue historique et culturel”, „Les occupations de la population d'Ohrida au XIX-e siècle” et „Les immigrations de la population d'Ohrida en Serbie” ont été publiées dans la revue „Graiul românesc” („La parole roumaine”) qui paraît à Bucarest.

Les ainsi nommés „Roumains de la Macédoine” (Aroumains, Valaques, Tzintzares), depuis l'éveil de leur conscience nationale dans la seconde moitié du siècle passé, ont toujours été l'objet de soins attentifs de la part des gouvernants roumains; surtout depuis qu'après le malheureux congrès de Berlin les luttes nationales s'étant renforcées chez toutes les populations de la Macédoine, la Roumaine cherche des motifs pour pouvoir un jour, elle-aussi, prendre part à la résolution du problème balkanique. Il devient ainsi évident comment une ancienne ville historique telle qu'Ohrida, dont le nom est attaché à l'éclosion et au développement de la culture bulgare dans la Bulgarie du sud-ouest, c. à d. en Macédoine, dès le IX-e siècle, à l'époque de Boris et de Climent, est, précisément, l'objet d'études culturelles-historiques spéciales dans le cadre d'une revue de propagande roumaine. En vérité, il y a aujourd'hui à Ohrida deux quartiers aroumains, mais leur importance ni au point de vue de leur ancienneté, ni au point de vue du nombre de leurs habitants, ni enfin au point de vue de leur culture n'est pas telle que cette ancienne ville, principalement bulgare, puisse être nommée par une personne quelque peu consciencieuse et ayant le sens de la mesure „Une ancienne citadelle aroumaine” (vechea cetate aromânească) comme cela est dit dans les études de l'Aroumain M-r Christu que nous examinons ici.

En ce qui concerne le chiffre des Aroumains d'Ohrida qui a près de 15000 habitants, l'auteur de ces études n'indique nulle part le chiffre qu'il leur attribue. Il semble que lui-même n'a jamais été dans cette ville. Par contre, il rapporte des données statistiques aussi bien sur toute la kaza d'Ohrida que sur la ville elle-même, extraites d'auteurs qui ont écrit sur la Macédoine. Parmi eux, celui qui a le plus d'autorité est, bien entendu, feu le professeur allemand Weigand qui passa tout l'été 1889 à Ohrida dans le but d'étudier les Aroumains de cette ville et surtout leur dialecte. Selon lui, ils comptent en tout 700 âmes (et non „700 familles” comme le traduit M-r Christu!) ou 150 familles. Selon la statistique du consul russe Rostovsky, Ohrida qui comptait en tout 11,875 habitants avait 450

Aroumains à côté de 7440 „slaves exarchistes“ c. à d. Bulgares et 3950 Albanais mahométans. Victor Bérard lui-même n'indique pas plus de „quelques centaines“. Le fait que quelques Roumains qui ont voyagé en Macédoine, comme le professeur Yorga, qui d'ailleurs n'a jamais vu Ohrida, écrivent que les Aroumains sont au nombre de quelques milliers n'a aucune importance. Leurs chiffres arbitraires sont démentis même par les chiffres que donne dans son histoire sur les écoles roumaines dans la Péninsule balkanique Mihaïl Virgiliu Cordescu. Selon les chiffres de V. Kantchev, passés sous silence par M-r Christu, il y avait à Ohrida en face de 8000 Bulgares, 500 Turcs, 800 Albanais (300 chrétiens et 500 mahométans) et 600 Tziganes, seulement 460 Valaques — moins que toutes les autres nationalités de la ville. Voilà la vérité.

Quant à l'origine de ces Aroumains, il n'y a pas une seule famille qu'on se rappelle avoir habité Ohrida de temps immémorial. Dans la tradition de chacune d'elle on a conservé le souvenir de l'endroit d'où est venu l'ancêtre. Les plus anciennes familles ont immigré de Moskopolé, centre aroumain en Albanie qui a été autrefois — au XVII-e et XVIII-e siècles — florissant. Les autres sont originaires des localités de l'Albanie voisines d'Ohrida: Lenge, Grabova, Nitcha; au cours des dernières 30—40 années sont venus les „farcheriotés“ de la Mouzakia albanaise. M-r Christu parle des immigrés en Serbie „Valaques“ ou „Tzintzares“ qui, d'après la tradition, seraient originaires d'Ohrida. En réalité, sous le nom de Tzintzares „d'Ohrida“ on désigne en Serbie non seulement ceux de la ville même, mais ceux des environs plus ou moins éloignés d'Ohrida. La célébrité de cette ville comme centre patriarchiste et au XIX-e siècle comme centre commercial et industriel a beaucoup contribué à cette généralisation. D'autre part, les informations recueillies dans l'œuvre du Roumain Th. Filipescu, *Coloniile române din Bosnia, Bucuresti 1903*, p. 161, au sujet d'un groupe d'Aroumains, qui auraient émigré il y a 400 ans d'Ohrida pour s'établir dans le village de Tchipoulitch en Bosnie sont démenties par les investigations sur place même du professeur Weigand, selon lequel la tradition rapporte que ces Aroumains sont venus „il y a environ 150 ans de la Ourmélie, c. à d. de la Ruméli“. En outre, sous la désignation „Ruméli“ on peut comprendre non seulement la Macédoine, mais encore les contrées peuplées de chrétiens à l'est, au sud, et au sud-ouest, c. à d. la Thessalie et l'Epire.

En ce qui concerne l'importance au point de vue de la culture des Aroumains à Ohrida, M-r Christu spéculé beaucoup avec le nom du „célèbre homme de grande culture“ (vestisul on de cultură), le „grand“ (marele) patriarche Ioassaph (I, 96, 107 etc.), originaire de Moskopolé („Valaque de Moskopolé“ comme l'indique aussi Chapkarev dans son autobiographie). En effet, il contribua à la prospérité de l'école hellène d'Ohrida et aussi à celle de sa ville natale, et fit construire un nouveau palais patriarchal; mais il n'a rien de commun avec les Aroumains d'Ohrida qui en son temps n'étaient probablement pas encore établis dans cette ville. L'affirmation de M-r Christu qu'ioassaph se plaça à la tête de la lutte acharnée (inversunată) contre le Phanar (I, 107) qui aurait alors commencé est une invention absurde: ioassaph a occupé le trône patriarchal d'Ohrida pendant la première moitié du XVIII-e siècle (1718—1745), quand le Phanar était tout puissant

et qu'aucune lutte n'était nulle part engagée contre lui. La lutte des habitants d'Ohrida contre le grécisme commence à peine vers le milieu du XIX-e siècle — 100 ans plus tard — et dans cette lutte les Aroumains suivaient les Bulgares. Une école bulgare s'ouvre en 1858, une école roumaine seulement dix ans plus tard (1868), alors que la langue bulgare avait déjà été introduite dans l'école centrale hellène.

L'exposé sur les occupations des habitants d'Ohrida (11) ne nous prouve également pas que les Aroumains d'Ohrida sont en quoi que ce soit supérieurs aux Bulgares de cette ville. D'ailleurs, M-r Christu ne dit à ce sujet rien de spécial concernant les Aroumains, sauf que ceux qui appartiennent à la souche de Moskopolé s'occupent de „commerce, de location de chevaux et de métiers" ou d'agriculture ou encore qu'„une grande partie sont des commerçants et des rentiers". En parlant des occupations de la population d'Ohrida telles que l'agriculture, le jardinage, la viticulture, la pêche et surtout la tannerie et le commerce des cuirs qu'Ohrida faisait non seulement avec les autres provinces turques mais aussi avec les Etats voisins, l'Autriche et l'Allemagne, et auxquels elle doit sa prospérité dans le passé, M-r Christu ne dit mot des Aroumains. Ce qui est également curieux c'est qu'il ne parle pas ici du maçonnerie à Ohrida; or il devait le faire du moment qu'il dit ailleurs que „les bons maçons" en Serbie étaient toujours des Aroumains d'Ohrida.

L'auteur du compte rendu fait ressortir la mégalomanie qui s'est emparée des intellectuels roumains et aroumains en ce qui concerne la Macédoine. Elle éclate dans ces articles qui par ailleurs ne méritent pas une attention particulière. Ils représentent, surtout le premier, une compilation maladroite de tout ce que leur auteur a lu, parfois sans bien le comprendre, sur la péninsule balkanique et l'ancienne Turquie d'Europe. Ici sont cités à côté de sources de premier ordre pour l'étude de la Macédoine et des régions sud-ouest de la péninsule balkanique telles qu' Ami Boué, Pouqueville, Gelzer, Weigand, etc. d'autres auteurs qui n'ont pas vu la Macédoine ou l'ont traversée en automobile, même H. Wendel et Jacques Ancel. Sur ce dernier, par exemple, Mr Christu s'appuie pour démontrer que le dialecte macédonno-roumain ou dialecte aroumain serait une langue intermédiaire entre le serbe et le bulgare (dialectul macedo-român ca intermediar limbelor sârbe și bulgare, 1, 97)!

Et comme dans toutes les œuvres de dilettantes, on trouve ici de divertissantes interprétations de noms et de mots. Ainsi la dérivation du nom Ohrida du mot bulgare hrid (poisson, colline) ne satisfait pas Mr Christu; aussi il emprunte à Miklochitch le mot ohra (ocre), p. 1, 99 — sans montrer de quelle façon le nom de la ville a pu dériver de ce mot. Ou bien en disant que l'armée du tyran d'Ohrida, Djeladine bey, était composée de Tosques et de gens de Débra (les Guéguis de Débra) et qu'aux Tosques il payait „l'ailâc", l'auteur ajoute que ceux-ci, remplissant l'ordre des seigneurs féodaux, ne faisaient presque rien (că nu făceau nimic), car le mot „ailâc" en s'introduisant dans la langue aroumaine signifierait simplement „ne rien faire" (nu înseamnă de câț a nu face nimic); à l'appui de cette assertion il rapporte la signification du mot aroumain „aileachi=fără de lucru" (ailiak — sans travail). Mais, Mr Christu ne soup-

çonne même pas que les mots „ailac“ et „ailiak“ sont deux mots différents qui sont passés du turc dans les langues balkaniques — „ailak“ mensuel: paye mensuelle, et „ailiac“ vain: en vain!

La question macédonienne n'est pas close. Un grand nombre d'écrivains, de nationalités différentes, ont écrit sur la Macédoine et beaucoup d'autres encore écriront sur elle. Mr Christu serait plus utile à son peuple et à la science en général, si, au lieu de s'occuper à compiler, il rapportait quelques faits de la vie de ses compatriotes après les avoir observés sur place même, comme il l'a fait, par exemple, dans ses premiers articles sur les Aroumains dans la région de Gorna-Djoumaïa (*Aromânii din împrejurimile Giurmei-de-Sus*, 1930).

Stanojé M. Mijatovitch, La Ressava. Publié dans le Recueil Ethnographique Serbe. № XLVI. Belgrade 1930. 8°. Pages 97-239. — Compte rendu de St. Romansky.

L'étude ethnographique-géographique des terres serbes, entreprise il y a trente ans par les élèves de feu Tzviitch, professeur de géographie à Belgrade, d'après ses directives, se poursuit pédantiquement jusqu'à maintenant, toujours sur le même plan et avec la même tendance à présenter comme serbes les terres non serbes, autrefois objet des aspirations politiques serbes, aujourd'hui régions englobées dans les frontières du nouvel Etat. Si les régions limitrophes de la Croatie et de la Slavonie ont été placées dans le cadre du Recueil Ethnographique Serbe, il est encore plus naturel qu'on y ait fait entrer les différentes parties de la Macédoine que les savants serbes, sans exception, considèrent sous tous les rapports comme serbes! Maintenant paraît une étude sur la région qui porte le nom de la rivière Ressava, affluent droit de la Morava, et où se trouve le monastère Manassia célèbre dans l'histoire de la littérature slave. Cette région comprend aujourd'hui les deux sous-départements: Svilaïnatz et Despotov.

Par son plan et par son développement, de même que par son esprit, cette étude ne diffère pas de celles qui ont été publiées jusqu'aujourd'hui. Mais ce qui fait impression au connaisseur de ces localités c'est que dans une pareille description ethnographique-géographique, faite sur la base d'investigations sur place même, on parle à peine de la nationalité des habitants qui vivent dans cette région. Celle-ci est située dans la partie septentrionale de la contrée, entre le Timok et la Morave, peuplée aujourd'hui principalement de Roumains (Voir l'article de St. Romansky „Les Roumains entre le Timok et la Morave“ dans la Revue Macédonienne A. III. № 1. p. 33-38). On s'attendrait à ce que dans l'étude que nous examinons ici il soit dit quelque chose de plus particulier sur l'importance de l'élément roumain qui en Ressava compte plusieurs villages purement roumains et quelques-uns de population mixte. Rien de pareil. Ci et là il est dit d'une façon générale que „dans cette région vivent des Serbes et des Roumains“ et que „les Roumains sont venus plus tard et principalement à l'époque de la domination turque“ (p. 17). En décrivant quelques villages, l'auteur dit, en passant, qu'ils sont peuplés de Valaques, par ex. à propos des villages de Bobova, Gladna, Jidilé. A propos de quelques autres, l'auteur de l'étude



nous dit que quelques familles seulement sont valaques ou se sont roumanisées, ou encore qu'il existe quelque quartier valaque. A propos de quelques villages qui sont purement roumains tels que Issakovo (p. 209-210), Iassénovo (p. 210-211) il n'est même pas question des Roumains. En décrivant le village de Bélaïka (p. 185), qui est roumain dans tout son ensemble, Mr Mijatovitch ne dit mot de Roumains quoiqu'en parlant de la ville de Despotovatz (p. 203) il mentionne qu'il y a eu, une centaine d'années auparavant, un quartier peuplé de Valaques, mais que plus tard ils ont immigrés à Bélaïka.

Si l'auteur de l'étude en question agit ainsi quand il s'agit des Roumains, qui par la langue et les mœurs représentent une population de race toute différente, il ne faut pas s'étonner qu'un village purement bulgare, Doublié, dont la population est originaire de la région de Tétévène et qui, jusqu'aujourd'hui encore, parle un dialecte bulgare de l'Est et porte son costume national bulgare, soit décrit (p. 205) comme village serbe. La remarque que les habitants de ce village, fondé il y a 100-150 ans, „sont tous des émigrants du Grand et du Petit Isvor près de Zaïtchar“ est suffisante pour amener tout connaisseur de l'ethnographie de la région du Timok à la pensée que cette population est bulgare. De même, les noms de quelques familles révèlent l'origine bulgare des habitants. Mr Romansky a eu l'occasion en 1916 (le 28. VII) de visiter ce village, qui est situé sur une colline basse entre les rivières de la Ressava et de la Morava, et de se convaincre que ses habitants ont pu conserver, en dépit de l'influence du milieu environnant et des efforts des pouvoirs, leur conscience nationale, leur costume et leur langue. Et jusqu'aujourd'hui encore ils ne s'apparentent pas avec les habitants des villages environnants „ne leur prennent, ni ne leur donnent fils ou fille“. Un vieillard disait d'une famille qu'elle était originaire de „Kouleto“ c. à d. de Koula dans la région de Vidin et de sa propre famille qu'elle était de „Tétovo“ c. à d. de Tétévène. A cette occasion, on peut rappeler les efforts de quelques savants serbes pour corriger l'histoire, en se servant de cette confusion des noms: Tétovo et Tétévène, et faisant croire que les colons venus de Tétévène (Bulgarie) s'établir dans la région de Zaïtchar sont des émigrants de Tétovo, ville de la Macédoine du Nord.

Quand on examine l'origine des familles dans les différentes localités de la Ressava comme elle est indiquée dans la monographie ici mentionnée on voit que la plus grande partie de la population non roumaine est originaire soit de la région de Timok (outre les villages de Veliki et Malki Isvor, Guerlian et Zaetcher, on cite aussi d'autres villages), soit de la Morave du Sud ou Morave bulgare. Ces habitants portent en général le nom de „Bougari“: par exemple une famille (50 maisons) du village de Ezéro, se nomme Bougartchitch. Une vague d'émigrants, venus de l'est et du sud, des rives de la Morave inférieure, a couvert peu à peu, toute la contrée pour la défendre, autant que possible, contre l'assaut des Roumains au nord et au nord-est.

Jacques Ancel, La Macédoine, son évolution contemporaine.

Paris. Librairie Delagrave. 1930. 352 p. avec 45 illustrations et cartes dans le texte, 190 cartes et photographies hors texte et une grande carte de la Macédoine 1:700000. — Compte rendu de Dim. Iarano v.

C'est une édition luxueuse et d'autre part publiée sous le patronage de l'Institut d'études slaves à Paris — deux circonstances qui d'avance gagnent le lecteur, mais qui, en même temps, le rendent plus exigeant. Il s'attend à ce que ce livre, auquel Mr Ancel doit son titre de docteur, soit un livre des sciences et espère y trouver la vérité même. Cependant cet espoir est déçu dès la lecture de la préface qui contient cette absurdité: „De l'excès même du mal, des misères présentes, un germe grandit pour les générations à venir: la stabilité et la paix“. La stabilité et la paix fondées sur le mal et la misère! Et pourquoi? Parce que „la Macédoine méridionale, bigarrée (au point de vue ethnique?), steppes ou marécages, est aujourd'hui hellénisée, irriguée ou desséchée, cultivée“ (p. 1-2). Et cela parce que 638,253 réfugiés grecs ont été établis en Macédoine et 133,987 Bulgares ont été contraints d'émigrer. A la page 221, le lecteur verra que moins de la moitié des 133,987 Bulgares indiqués proviennent de la Macédoine, tandis que les autres sont de la Thrace occidentale. Il faut également remarquer qu'aujourd'hui encore la plupart des marécages dans la Macédoine du Sud sont dans le même état qu'à l'époque turque (p. 14).

Dans l'introduction, M-r Ancel indique les frontières physico-géographiques de la Macédoine. Il nous fait un exposé physico-géographique sans aucun système, mêlé tantôt de données ethnographiques, tantôt de fragments d'histoire politique des derniers siècles. Peut-être que M-r Ancel considère cela comme une méthode originale, mais il est plus probable qu'il veut de cette façon voiler l'absence dans son œuvre de quelque chose d'individuel et de neuf. L'auteur du compte rendu donne quelques exemples qui révèlent chez M-r Ancel des ignorances et des contradictions.

M-r Ancel dans son exposé des influences des régions voisines sur la Macédoine, principalement au point de vue climatique fait un parallèle entre Uskub, Prilèpe et Monastir d'une part et Prizrène et Sofia de l'autre. Ici aussi l'auteur du compte rendu convainc M-r Ancel d'ignorance, en rapportant des données sur cette question puisées dans l'étude détaillée de M-r K. Kirov „Esquisse climatologique de la Bulgarie.“

Dans le chapitre „Les liaisons intérieures“, c. à d. sur les communications en Macédoine, M-r Ancel parle du „courant du Vardar“ formé par les émigrants de Macédoine s'établissant en Serbie, courant qui aurait propagé en Macédoine aussi, le trait essentiel de l'antique civilisation sudslave, la *zadruga*, la grande famille patriarcale.“ (p. 31) L'auteur du compte rendu se demande comment un mouvement de migration qui selon M-r Ancel se serait fait de la Macédoine vers la Serbie a pu propager de la Serbie en Macédoine la coutume de la *zadruga*.

M-r Ancel examine plus loin le nouvel état des choses en Macédoine sous la domination serbe, grecque et bulgare. L'auteur du compte rendu note que le style de M-r Ancel se transforme ici pour devenir simplement bureaucratique. Ceci est facilement explicable: à partir d'ici, ce sont les

rapports officiels des institutions serbes et grecques qui parlent, rapports qui occupent les $\frac{2}{3}$ du livre. Les passages qui sont dûs à M-r Ancel se reconnaissent aisément, non seulement au style, mais en ce qu'ils sont pleins de contradictions et d'erreurs.

La première des quatre parties de l'ouvrage est consacrée à „la nouvelle Macédoine yougoslave.“ L'un après l'autre se succèdent les chapitres: „Le milieu“ (Le climat. Le paludisme); „La première colonisation“ (de 1919 à 1923) „L'Institut d'hygiène de Skopié et la lutte antipaludique“; „La seconde colonisation“ (de 1923 jusqu'aujourd'hui). Quatre chapitres dont le premier et le troisième ont été évidemment écrits dans la chancellerie de l'Institut d'hygiène de Skopié qui a profité de l'occasion pour se vanter de tous ses actes, jusqu'aux plus insignifiants, le second et le quatrième dans le bureau de colonisation de la „Serbie du Sud“ qui ne manque pas de communiquer la moindre dépense faite par l'Etat serbe en Macédoine, probablement pour que ce pays soit considéré comme acheté non seulement avec du sang mais aussi avec de l'argent.

A la page 57, M-r Ancel veut nous convaincre que de suite après la fin de la guerre mondiale commença une „émigration spontanée et inorganique“ des terres serbes vers la Macédoine c. à d. sans aucune immixtion des pouvoirs officiels. Cependant nous apprenons à la page 59 que ces mêmes pouvoirs ont donné les plus grands privilèges aux colons pour les attirer dans ce pays; à la page 52—53 que ce furent moins des causes économiques que des nécessités politiques (faire occuper par de purs Serbes les régions trop longtemps contestées) qui provoquèrent la colonisation. Et à la page 87 il est dit que la colonisation de Maléchevo s'explique par des raisons stratégiques. Aveu qui prouve que les pouvoirs serbes n'ont pas confiance dans la population autochtone quoiqu'ils clament au monde entier que cette population est purement serbe.

Le quatrième chapitre qui parle de la seconde colonisation commence par la description de l'état des routes et de ce qui a été fait par l'Etat. Ici encore nous trouvons d'intéressants aveux: en dix ans, 363 kilomètres seulement de routes où la circulation automobile est possible ont été construits, et ce sont des routes stratégiques vers les frontières (p. 85). M-r Ancel parle aussi de quelques villages dans la région de Tikvech, dont on a fait émigrer la population turque; il ignore que cette population n'était pas formée de Turcs mais de Pomaks c. à d. de Bulgares mahométans, ce qu'il aurait pu apprendre de l'ouvrage de V. Kantchev sur la Macédoine et de celui de Voïslav Radovanovitch sur Tikvech.

Après avoir décrit la situation dans la Macédoine gouvernée par la Serbie sous des couleurs si roses que le paysan macédonien pourrait être envié même par le paysan français, M-r Ancel passe à la Macédoine sous la domination grecque.

Le premier chapitre de cette seconde partie, où est décrit le climat et sont exposés les dangers du paludisme, est tout entier extrait des rapports des nombreuses commissions qui ont étudié le paludisme en Macédoine. Le chapitre suivant (le IX^e) — sur les conditions politiques de la colonisation — représente une brève histoire politique d'une partie des Balkans durant les années 1922—1924. Ce chapitre a dû être composé par

M-r Ancel lui-même sur la base de documents officiels. Ceci est révélé par les nombreuses erreurs qu'il contient. L'auteur du compte rendu donne une série d'exemples de ces erreurs. M-r Ancel dans ses informations statistiques sur la nationalité de la population s'est montré plus grec que les Grecs eux-mêmes.

Le chapitre „Les bases financières de la colonisation“ est sûrement dû à la plume de quelque secrétaire de la „Commission autonome d'établissement des réfugiés“. Le même caractère de document officiel est porté par les chapitres suivants: „La campagne sanitaire“, „Les colonies rurales“. Il y a des erreurs de fait dans les notes de voyage de M-r Ancel par ex. que le sésame est une nouvelle culture en Macédoine (p. 167). Et à qui faut-il attribuer l'affirmation que „les colons sont meilleurs cultivateurs que les indigènes, moins routiniers et plus experts“ (p. 162), à M-r Ancel ou à la chancellerie où a été écrit le rapport? Ceci peut être vrai pour quelques colons, mais dire cela pour tous en général est bien fort. Celui qui a été jusqu'à hier encore pêcheur, artisan, commerçant peut-il devenir subitement bon agriculteur? Et la plupart des colons grecs ont été précisément pêcheurs, artisans, commerçants. Autre chose: sur une carte (p. 148—149) où sont marqués les villages des immigrés et ceux des indigènes, sans que les noms des villages soient indiqués, on remarque que le grand village d'Elchène dans la région de Serresse, qui jusqu'aujourd'hui encore est resté purement bulgare, est marqué comme village d'immigrés. Dans ce cas, les autres cartes aussi, dont abonde le livre de M-r Ancel, peuvent-elles nous inspirer confiance?

Toute la Macédoine du Sud étant d'abord étudiée en général, quelques-unes de ces régions sont décrites spécialement dans deux chapitres (le XIV^e et le XV^e). Ce sont des notes de voyage de M-r Ancel qui à certains endroits sont assez intéressantes.

La fin de la seconde partie du livre, la plus étendue, est consacrée aux villes de la Macédoine méridionale. On ne comprend pas, cependant, pourquoi Salonique est laissée à la fin du livre.

La troisième partie où est étudiée „la Macédoine bulgare et les Macédoniens en Bulgarie“ est assez longue. Elle comprend: la première émigration macédonienne, la liquidation des biens, les conditions et les méthodes de l'établissement des émigrés et enfin l'étude du département de Bourgas où la plus grande partie des réfugiés macédoniens était répartie au moment de la visite de M-r Ancel en Bulgarie. (On sait que plus tard un certain nombre fut établi dans le département de Pétritch). Dans cette partie aussi du livre les erreurs et les contradictions ne manquent pas. On y trouve aussi des insinuations contre l'Organisation Intérieure Macédonienne (p. 211 et 215). Mais en même temps il y a des aveux importants: l'émigration n'a pas été volontaire mais accompagnée de violences (p. 210). Dans beaucoup de localités M-r Ancel a entendu les émigrés exprimer l'espoir de retourner dans leurs foyers (p. 216, 217, 255). Ceci ne l'a pas ému. Il est satisfait: la Macédoine méridionale a été „hellénisée“.

Après une incursion dans le domaine de l'histoire, M-r Ancel examine la situation économique actuelle à Salonique. Il émet l'opinion que le retrécissement du hinterland a conduit certains observateurs à conclure

un peu rapidement à la décadence de Salonique. Il oublie qu'à plusieurs endroits il explique lui-même le faible progrès du commerce de Salonique par le travail intense pour l'établissement des réfugiés. Nous ne pouvons non plus passer sous silence l'affirmation que l'opium qui avant la guerre s'exportait par Salonique, provenait de Koukouch et de Lagadina. En réalité presque tout l'opium provenait de Tikvech, Chtip et Véles. De pareilles erreurs sont fréquentes dans le livre de M-r Ancel. L'esprit scientifique que M-r Ancel se flatte d'avoir appliqué dans son ouvrage lui fait malheureusement défaut. „Cet ouvrage, dit l'auteur du compte rendu, fait l'impression d'une compilation de documents officiels, ci et là coupée par quelques remarques ou notes de voyage; celles-ci pleines d'erreurs et de contradictions. Je ne me suis pas arrêté à beaucoup de passages qui choquent jusqu'au plus ignorant des choses de Macédoine; ni au fait que M-r Ancel ne nomme pas les Bulgares de ce pays par leur nom mais les appelle tout simplement des „Slaves“. Je n'ai pas parlé non plus des erreurs relevées par M-r le professeur Mazon dans sa critique sur ce même livre de M-r Ancel, publiée dans la Revue Critique d'Histoire et de Littérature; № de février p. 84—89.“

Dans sa conclusion, l'auteur du compte rendu présente de nouvelles preuves démontrant que le livre de M-r Ancel contient un grand nombre d'erreurs.

D-r Herbert Louis, Morphologische Studien in Südwest-Bulgarien.

(Geographische Abhandlungen herausg. von N. Krebs, Dritte Reihe, Heft 2) Stuttgart 1930, 8°, p. 113. — Compte rendu de G. Gountchev.

Au cours de l'été 1924, la Bulgarie a été visitée par deux représentants notoires de la science allemande, le célèbre géographe de Berlin le professeur Albrecht Penk et son collaborateur et inséparable compagnon de voyage, feu le professeur de géographie de Vienne Eduard Brückner. Comme résultat du voyage qu'ils firent en Bulgarie, accompagnés par le professeur J. Radev et feu le professeur („docent“) de géographie D-r K. Drontchilov, leurs élèves, sur l'initiative desquels ils étaient venus, le prof. Penk publia en 1925 dans la revue „Der Geologe“ un article intitulé „Geologische und geomorphologische Probleme in Bulgarien“ (№ 38, p. 849—873). Cet article, par suite de la grande autorité de son auteur, éveilla un vif intérêt, principalement parmi les plus jeunes savants allemands. Et voilà que l'été suivant vint chez nous le professeur A. Burchard d'Iéna alors professeur („docent“) de géographie et M-r Herbert Louis assistant de Penk et actuellement professeur („docent“) à l'Université de Berlin. La Bulgarie fut en outre visitée par les géologues: prof. Kossmetz, Pfalz, Kockel et Gellert. Depuis lors, presque chaque été, nous avons la visite de géographes ou de géologues allemands.

H. Louis est venu en Bulgarie pendant les vacances d'été 1926, 1927 et 1928. Dans ses voyages il a été accompagné pendant un certain temps par celui qui écrit ces lignes. Son but était primitivement la montagne du Pirine, mais son travail lui imposa d'englober dans ses recherches les régions environnantes, notamment les Rhodopes occidentales et le Rila mé-

ridional et occidental. M-r Louis consacra l'été 1926 à un travail topographique, en préparant les bases d'une carte topographique dans la mesure 1:100,000, comprenant tout le haut Pirine, entre la Strouma et la Mesta, jusqu'à Melnik et Névrokop, la partie de Kopatnik du Rila et presque toute la vallée du Razlog. Au cours de l'été 1927, il compléta certains travaux de cette carte et poursuivit ses observations géomorphologiques. M-r Louis put mener ses travaux topographiques relativement avec facilité et adresse car il avait une grande expérience acquise par ses études cartographiques en Albanie (Voir sa *Neue Karte von Albanien* 1:200,000. Jubiläumssonderband der Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde, 1928, p. 426—446, basée sur des travaux cartographiques étrangers et sur les siens propres).

Une bonne carte est la première et indispensable base de toute étude géographique. Et comme on le sait une telle carte de ces endroits manquait jusqu'à présent. Ni la carte turque 1:210,000 ni la *Generalkarte von Mitteleuropa* 1:200,000 autrichienne dont les feuilles relatives à cette région sont établies principalement sur la base de la carte turque ne peuvent être considérées comme de bonnes cartes. Des améliorations considérables existent dans une carte du Pirine 1:40,000, qui malheureusement n'a pas été publiée, œuvre du professeur J. Radev et dont il a inséré une esquisse 1:160,000 dans son ouvrage. „La sculpture de la nature dans les hautes montagnes bulgares“ (Bibliothèque géographique № 2, Sophia, 1920). En 1927, M-r Louis a fait des reproductions stéréophotogramétriques du Pirine central (entre El-tépé au Nord, Mozgovitza au Sud, Spanopolé à l'Ouest et Manguère-tépé à l'Est) qui travaillées par D-r R. Finsterwalder ont donné la Carte spéciale du Pirine dans la mesure 1:25,000, annexée au livre de M-r Louis à côté de l'autre carte 1:100,000. Dans l'annexe de son livre, M-r Louis donne brièvement (p. 108—112) des renseignements sur le cours de ses travaux topographiques, ainsi que sur leurs résultats les plus importants.

Sa carte 1:100,000 englobe environ 2500 kilomètres carrés. Elle indique de grandes différences auxquelles on ne s'attendait guère. Le Pirine s'y montre de 500 mètres plus haut qu'on ne l'admettait jusqu'aujourd'hui. Sa direction est selon cette carte N. O. — S. E. et non presque N. S comme l'indiquaient les autres cartes. Le sommet principal du Pirine, El-tépé, a 2920 mètres de hauteur, presque 240 m. de plus que celle qu'on lui attribuait jusqu'à présent (2681 m). Par là, il se place au point de vue de la hauteur au second rang parmi les sommets de la péninsule balkanique. Le premier est occupé par le Moussala (2923 m.), le troisième par l'Olympe (2918 m.). Les hauteurs nouvellement calculées de quelques-uns des sommets les plus importants du Pirine sont: le Koutelo (2910 m.), le Manguère tépé (2860 m.), le Kaménitza (2835 m.), le Gazeï (2810 m.), le Ialovarnik (2770 m.). Il semble bien qu'en faisant les calculations sur la base de la nouvelle carte, le Pirine s'avérera au point de vue de la hauteur moyenne la plus haute montagne de la Bulgarie.

Le carte, comme le reconnaît M-r Louis lui-même, n'est pas complète. Dressée pour des buts purement géomorphologiques, il y manque beaucoup de routes, il y est donné peu de noms géographiques, quelques quartiers des villages dispersés ont été omis. On découvre quelques erreurs en comparant la carte 1:100,000 de M-r Louis à celle du prof. J. Radev et à celle

de Iv. hadji Radonov, annexée au guide du Pirine publié par l'Association des touristes bulgares. La rivière Valiavitza affluent gauche de la rivière Gradéva (chez Louis la rivière Ossénovo) est nommée par lui Kalouguéritza, alors que ce nom est porté par une rivière, tracée sur sa carte mais non désignée, à 6 ou 7 klm. plus à l'est. La rivière Malka Djindjiritza est tracée comme si elle faisait une bifurcation, envoyant ses eaux dans la rivière de Gradévo et dans celle de Méhomia, tandis qu'en réalité il n'y a pas de bifurcation bien marquée parce que le marais qui se trouve là se répand dans les deux directions opposées mentionnées. Selon la carte de Louis, la Bandéritza et la Damianitza se réunissent dans la ville de Bansko elle-même. Cette jonction a en réalité lieu à deux ou trois kilomètres de distance de la ville et la nouvelle rivière ainsi formée porte le nom Glasna. M-r Louis n'a pas pu mesurer les distances dans toutes les directions, c'est pourquoi dans beaucoup d'endroits elles sont inexactes. Un autre défaut de cette carte est que les lacs qui embellissent tant la montagne n'y sont pas tous indiqués.

L'auteur du compte rendu s'arrête ensuite en détail sur les plus importantes recherches faites par M-r Louis et conclut que son livre est une des ouvrages physico-géographiques les plus importants publiés après la guerre et ayant pour objet l'étude d'une partie de la Bulgarie.

Dobri Hristov, Soixante-six chansons populaires des Bulgares macédoniens. Recueillies et transcrites avec accompagnement de piano par —, professeur à l'Académie Nationale de Musique, membre de l'Académie Bulgare des Sciences. Avec une introduction de L. Milétitch. Edition de l'Institut Scientifique Macédonien. Sofia, 1931, gr. 8^o YI+172. — Compte rendu de Lubomir Romansky.

Par ses deux précieuses études „La structure technique de la musique populaire bulgare“ (Sofia 1928) et „Les bases rythmiques de notre musique populaire“ (publiée dans le Recueil d'œuvres populaires et d'ethnographie, tome XXVII Sofia 1913), M-r Dobri Hristov, musicologue et compositeur bulgare bien connu, a posé les bases théoriques qui doivent servir à l'explication de notre création musicale populaire et qui ont été adoptées par presque tous les musicologues aussi bien pour noter les chansons populaires que pour les examiner au point de vue scientifique ou s'en servir dans un but artistique. Dans sa dernière œuvre „Chansons populaires des Bulgares macédoniens“ M-r D. Hristov confirme ses théories en ce qui concerne aussi la création musicale des Bulgares de la Macédoine, création qui d'ailleurs, comme il le dit lui-même est absolument identique à celle des Bulgares de la Thrace, de la Misie, de la Bulgarie de l'Ouest, de la Dobroudja et de la Bessarabie.

Ce n'est pas la première fois que la création musicale populaire des Bulgares de la Macédoine est l'objet d'études de musicologues bulgares et étrangers. Mais il est incontestable que le recueil de chansons macédoniennes de Dobri Christov nouvellement paru représente l'œuvre la plus considérable dans ce domaine et cela non seulement au point de vue des chansons qui y sont publiées mais aussi par la remarquable introduction qui explique



l'essence même de la chanson macédonienne au point de vue de la science musicale. Dans cette introduction, M-r Christov démontre clairement l'unité des chansons bulgares de toutes les régions de la Bulgarie considérée dans son ensemble ethnique. En effet, la chanson des Bulgares macédoniens diffère radicalement par ses particularités caractéristiques des créations musicales des peuples voisins, slaves ou non, mais est parfaitement identique à la chanson de tous les autres Bulgares — de ceux qui forment un Etat indépendant et de ceux qui sont placés sous une domination étrangère.

La partie essentielle de l'introduction est un exposé succinct des particularités caractéristiques de la chanson macédonienne. Tout d'abord sont examinées les originales formes métriques et rythmiques qui s'y rencontrent, de même que dans les chansons des autres Bulgares. L'auteur du compte rendu donne des détails sur cette introduction.

En terminant, M-r Christov examine la place spéciale qu'occupent les chansons bulgares de toutes les régions de la Bulgarie par rapport aux chansons des autres slaves du Sud. Elles sont, il est vrai, analogues en ce qui concerne les motifs poétiques et musicaux fondamentaux des chansons des Serbes, des Croates, des Slovènes et même des Grecs, mais elles diffèrent radicalement au point de vue du rythme et de la mesure. Et c'est précisément en ce qui concerne ces deux particularités importantes que les notateurs étrangers de chansons bulgares commettent des fautes. M-r Christov indique des exemples de chansons macédoniennes notées inexactement par des musicologues et des compositeurs serbes, et même, à la fin du recueil, il donne toute entière la chanson bulgare „Zaroumbali toupanilé“ (les tambours roulent), publiée comme chanson serbe dans l'Album de chansons populaires serbes composé par Iovan Frayt, sous le titre „Silan Vardar“ (Le Vardar violent) avec un texte et une mélodie tout à fait altérés. Il est à remarquer que tandis qu'avant les guerres les chansons de la Macédoine notées par des Serbes étaient désignées comme bulgares ou macédoniennes, elles sont maintenant rendues comme „yougoserbes“ ou „yougoslaves“ et même avec un texte et une mélodie à dessein altérés. Le motif en est clair et n'a rien de commun avec la vérité scientifique.

Les chansons, au nombre de soixante-six, publiées dans ce recueil ont été recueillies de Bulgares macédoniens, sur lesquels M-r Christov donne quelques renseignements biographiques à la fin de son ouvrage. M-r Christov a choisi les chansons les plus jolies et les plus caractéristiques dont quelques-unes sont de véritables perles de la musique populaire bulgare.

Les chansons sont données en texte bulgare avec des caractères bulgares, en texte bulgare avec des caractères latins et en traduction française. (L'introduction est également traduite en français). Beaucoup de chansons sont suivies de notes indiquant à quelle occasion on les chante et les rites qu'elles accompagnent et de remarques concernant le texte et la mélodie.

Chaque chanson est donnée avec une introduction instrumentale et une conclusion. Ceci, comme le remarque D. Christov, révèle la destination pratique du recueil, mais ne détruit nullement sa signification folklorique, parce que dans la partie de la voix les chansons sont dans leur exacte forme folklorique. L'absence d'harmonie et de polyphonie dans la chanson populaire bulgare la rend difficile à être utilisée pour une œuvre d'art dans

sa forme primitive en face des exigences musicales esthétiques de nos jours. Ces dernières imposent avant tout l'harmonisation de ces chansons. Bien entendu ceci est un travail fort délicat, d'autant plus que la musique populaire elle-même ne facilite pas celui qui s'en sert. Un des premiers dans la recherche de l'esprit national est incontestablement M-r D. Christov. Les chansons du recueil sont harmonisées et dans la plupart des cas M-r Christov a eu soin que la mélodie se retrouve aussi dans l'accompagnement du piano. Les introductions et les conclusions instrumentales présentent chaque chanson comme une forme musicale achevée qui répond aux exigences adoptées par la musique savante.

L'auteur du compte rendu fait ensuite quelques remarques sur l'harmonisation des chansons.

En général le rôle que jouera le recueil „Chansons macédoniennes“ de D. Christov comme monument attestant l'unité des Bulgares de toutes les régions de la Bulgarie au point de vue de leur création musicale populaire, de même que comme document montrant l'exakte physionomie de la chanson macédonienne est d'une grande importance pour la musique bulgare et pour le peuple bulgare.

St. Tchilinguirov, Salles de lecture bulgares avant la libération de la Bulgarie. Apport à l'histoire de la renaissance bulgare. Sofia, 1930. 8°, p. 683. — Compte rendu de K. Mirtchev.

L'Union générale des salles de lecture en Bulgarie avait depuis longtemps l'idée louable de faire écrire une histoire des salles de lecture bulgares avant la libération, car elles représentent une des manifestations les plus caractéristiques de l'époque de notre renaissance, une œuvre qui a largement contribué non seulement au progrès de l'instruction mais aussi à l'affermissement de la conscience nationale et sociale dans les couches populaires bulgares durant la seconde moitié du siècle passé. Le choix de M-r Tchilinguirov, écrivain notoire, dont on apprécie la puissance de travail et les connaissances étendues, et membre actif de l'Union en question, a été fort heureux, car cette lourde tâche était à la portée de bien peu. Un consciencieux labeur de dix-sept années pour réunir les matériaux et les utiliser a été enfin couronné par une œuvre importante. Cette œuvre de M-r Tchilinguirov se placera par ses qualités au premier plan de la littérature bulgare qui traite des questions culturelles-politiques de l'époque de notre renaissance.

M-r Tchilinguirov a partagé son ouvrage en deux grandes parties. Dans la première, il s'efforce de nous donner un tableau général du développement des bibliothèques et des salles de lecture en Bulgarie. Il commence son étude historique par des recherches sur une époque très lointaine, quand apparaissent les premiers indices de l'instruction, sous le premier royaume de Bulgarie.

Le chapitre suivant de la première partie est consacré au développement général des salles de lecture dans les terres bulgares. Une des étapes transitoires est représentée par les modestes bibliothèques publiques. M-r Tchilinguirov examine l'ensemble des raisons qui firent naître ces

foyers d'instruction. Le moteur principal a été l'aspiration à un système scolaire plus large et plus solide, surgie après les réformes introduites dans l'empire turc qui donnèrent une forte impulsion à la corporation des artisans, en les délivrant du fardeau de l'immixtion arbitraire des Turcs dans la vie économique. C'est de l'époque du „hati-houmaïouna que“ date la première salle de lecture bulgare. Choumen, Lom et Svichtov se disputent l'honneur d'être la ville où a été ouverte la première salle de lecture bulgare. Dans ces trois villes nous avons des salles de lecture déjà en 1856. Parmi les facteurs étrangers qui ont joué un rôle dans la création des salles de lecture bulgares il faut compter l'influence de l'émigration polonaise et de l'émigration hongroise.

Dans la Bulgarie de l'Ouest, plus exactement en Macédoine, la création des salles de lecture est le fruit d'une triple influence: celle des salles de lecture bulgares, des salles de lecture serbes (tchitaonitze) et des salles de lecture grecques (silogossi). Il est juste d'attribuer aussi une certaine influence aux salles de lecture turques de Constantinople (p. 33).

Tchilinguirov trouve ici l'occasion de s'arrêter à la propagande serbe en Macédoine (p. 44—46). Son début coïncide avec les troubles dans la Bulgarie de l'Ouest au cours des années 1847, 1848, 1849. Des essais d'introduire des livres en Macédoine sont faits par une association politique spéciale qui s'est placée à la tête de ce mouvement de propagande et qui est protégé par des personnalités s'occupant de l'instruction publique, et groupées autour de la Salle de lecture centrale de Belgrade. La propagande disposait de grandes ressources et agissait prudemment en se servant souvent de ruses. Bientôt les Bulgares devinrent les intentions des Serbes et donnent l'alarme. À la page 46—48, M-r Tchilinguirov reproduit des passages des journaux bulgares de l'époque qui dans une série d'articles indiquent les mesures à prendre contre le danger serbe. Par suite de cette pression des Serbes et des Grecs les salles de lecture en Macédoine sont, en général, plus pauvres. Aussi l'aide pécuniaire de la Salle de lecture centrale à Constantinople, qui sert d'une sorte d'Union générale de toutes les salles de lecture des régions bulgares, leur est exclusivement réservée.

Dans la seconde partie de son ouvrage, la plus grande et celle qui forme pour ainsi dire son noyau, Tchilinguirov nous donne des informations historiques sur chaque salle de lecture qui a été ouverte dans une région bulgare avant la libération. Dans cet exposé, les salles de lecture, au nombre de 130, sont examinées d'après l'ordre alphabétique.

En ce qui concerne les salles de lecture en Macédoine, M-r Tchilinguirov a relativement disposé de plus nombreuses données sur Krivoretchna-palanka et Prilèpe. Pour la salle de lecture de Krivoretchna-palanka, M-r Tchilinguirov s'est servi des souvenirs de M-r Mihaïl Iv. Makédonsky, en ce qui concerne la seconde, il semble que de cette ville, plus fréquemment que des autres villes macédoniennes, aient été envoyées des informations aux journaux de l'époque, circonstance qui a facilité M-r Tchilinguirov dans sa tâche. Les informations que nous avons sur la première salle de lecture en Macédoine, ouverte à Monastir en 1860, sont pauvres. Quoi qu'il en soit, les pages consacrées aux salles de lecture macédoniennes sont un apport précieux à l'étude de l'instruction bulgare en Macédoine.



